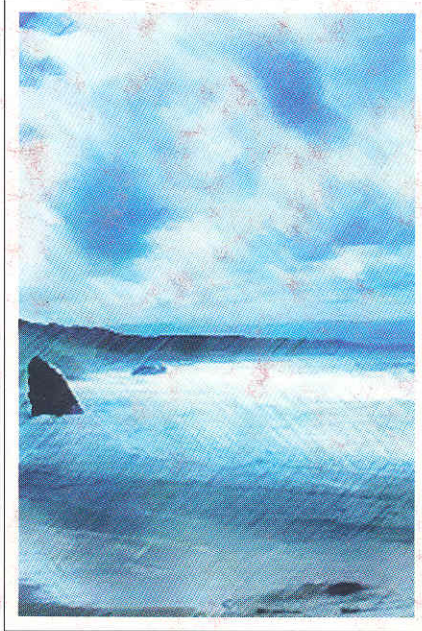

CĂRȚI FUNDAMENTALE ALE CULTURII ROMÂNE

MAREA NEAGRĂ

GHEORGHE I. BRĂȚIANU

EDITURA POLIROM

Texte digitizate la Biblioteca Județeană Mureș în cadrul proiectului
"Mai aproape de lectură: biblioteca publică în serviciul studenților".
Proiect realizat cu sprijinul Administrației Fondului Cultural Național.

GHEORGHE I. BRĂTIANU

MAREA NEAGRĂ

DE LA ORIGINI

PÎNĂ LA CUCERIREA OTOMANĂ

Ediția a II-a revăzută

CUPRINS

Victor Spinei

Notificări privind ediția a doua a „Mării Negre”

Geneza sintezei lui Gheorghe I. Brătianu despre spațiul pontic

Notă asupra ediției [din 1988]

Lista abrevierilor

Cuvînt înainte

Note

Introducere

GEOGRAFIA ISTORICĂ ȘI POLITICĂ A MĂRII NEGRE

Marea în istoria universală. Marea Neagră la răscrucea drumurilor din Europa și din Asia. Numele Mării Negre de-a lungul timpurilor. Geografia Mării Negre: caracteristici principale ale litoralului și ale climatului. Drumurile terestre și fluviale: „legea istmurilor”. Marile faze ale dezvoltării istorice.

Note

Cartea I

EPOCA GRECO-IRANIANĂ

Capitolul I

ZORII EPOCILOR ISTORICE

Preistoria bazinului pontic și metodele folosite în cercetare: arheologia, lingvistica, tradiția istorică și literară. Popularea regiunilor din jurul Mării Negre înaintea apariției indo-europenilor. Cimerienii în Rusia Meridională și hitiții în Asia Mică. Invazia sciților.

Note

Capitolul II

SCIȚI ȘI GRECI

Invazia sciților și problema popoarelor de stepă. Stilul animalier. Fenicieni și greci pe țărmurile Mării Negre. Coloniile elene și comerțul lor. Hegemonia milesiană și supremația ateniană după războaiele medice. Instituții politice, viața materială și morală. Sinteza greco-scitică și Regatul Bosforului Cimerian. Ofensiva macedoneană împotriva tracilor și a cetăților Pontului Stîng. Criza din secolul al III-lea î.Hr.

Note

Capitolul III

SARMAȚII, MITHRIDATE ȘI CUCERIREA ROMANĂ

Sarmații: mentalitatea stepei și fundalul asiatic al invaziilor. Prima apariție a germanilor; obstacolul daco-get în fața înaintării nomazilor. Declinul orașelor grecești; apelul la Mithridate. Regatul Pontului și hegemonia Euxinului. Etapele cuceririi romane: periplusul pontic și întăriturile Daciei și ale Armeniei. Stabilizarea puterii romane în epoca Antoninilor.

Note

Cartea II

ANTICAMERA EVULUI MEDIU

Capitolul IV

IMPERIILE STEPEI

Invaziile nomazilor și apărarea imperiilor sedentare. Prefigurarea evului mediu în bazinul Mării Negre. Goții. întemeierea Constantinopolului. Imperiul de stepă al goșilor și al olanilor. Simbioza celor două popoare și contribuția lor la arta greco-sarmatică sau „pontică”. Influențele culturale și religioase ale Orientului. Declinul civilizației antice pe țărmurile Euxinului. Hunii și noul imperiu al stepei. Măreția lui Attila și decadența succesorilor săi.

Note

Capitolul V

BIZANȚUL ȘI BARBARI

Bizanțul în bazinul Mării Negre: politica pontică a lui Iustinian. Războiul împotriva perșilor și raporturile cu imperiul T'u-Kiue. Imperiul avarilor. Apariția slavilor pe litoralul Mării Negre și la Dunăre. Stabilirea lor în Dacia și în Balcani. Bulgarii: sfârșitul cetăților bizantine din Scythia Minor.

Bizanțul în luptă cu bulgarii în Europa și cu arabii în Asia.

Note

Capitolul VI

DE LA CHAZARI LA VAREGI

Imperiul chazar: caracterul său comercial și rolul său în alianța bizantină. Convertirea la iudaism. Maghiarii în stepele pontice. Habitaturile lor înainte de invazia în Pannonia. Informațiile geografilor arabi despre popoarele din regiunea dunăreană în secolul al IX-lea. Varegii, întemeietorii Rusiei Kievene înaintarea lor spre Marea Neagră și legăturile cu Imperiul bizantin. Caracterul citadin și comercial al statului lor; continuitatea dezvoltării economice în bazinul pontic.

Note

Capitolul VII

HEGEMONIA BIZANTINĂ ȘI NĂVĂLIRILE TURCICE

Întoarcerea spre istoria Armeniei și a Georgiei. Epopeea bizantină în secolul al X-lea: recucerirea Bulgariei de Vasile al H-lea și expansiunea în Armenia și Caucaz. Chazaria bizantină. Noile mișcări ale popoarelor din stepă: pecenegii, uzii și cumanii în Europa, selgiucizii în Asia! Năvălirile turcice în secolul al XI-lea și popularea cu turci a Asiei Mici și a Dobrogei. Restaurarea puterii bizantine sub Comneni și criza comerțului din Marea Neagră ca urmare a invaziilor.

Note

Cartea III.

MONGOLI ȘI ITALIENI

Capitolul VIII

COMERȚUL OCCIDENTAL ȘI IMPERIUL TRAPEZUNTULUI

Expansiunea comercială a orașelor maritime din Italia în evul mediu. Legăturile lor cu Imperiul bizantin. Concesiunile venețiene, pisane și genoveze la Constantinopol: Marea Neagră închisă comerțului occidental. Cruciada a FV-a și dezmembrarea Imperiului bizantin. Lupta pentru litoralul pontic al Asiei Mici. Georgia și Comnenii de la Trapezunt. Intervenția selgiucidă. Marea Neagră deschisă navigatorilor italieni: venețienii la Soldaia în Crimeea. Dificultăți ale comerțului înainte de invazia mongolă.

Note

Capitolul IX

CUCERIREA MONGOLĂ

Feudalitatea mongolă și organizarea sa militară. Reformele lui Gingis-han: armata și iassakul. Asia și regiunile pontice în ajunul invaziei mongole. Geografia cuceririlor. Ocupația și administrația: pacea mongolă. Efectele organizării feudale a cuceritorilor. Cele două invazii și cucerirea Mării Negre în 1222 și 1239-1242.

Note

Capitolul X

HOARDA DE AUR ȘI COLONIILE ITALIENE

Imperiul mongol al Kîpciakului sau al Hoardei de Aur după istoricii moderni și relatările călătorilor contemporani. Evoluția de la tabăra nomadă la civilizația urbană. Politica imperiilor mongole în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Rivalitatea Persiei cu Kîpciakul și alianța acestuia cu Egiptul și Bizanțul. Expansiunea Genovei în Marea Neagră: coloniile de la Pera, Trapezunt și Caffa. Comerțul genovez la Vicina, la gurile Dunării și în Crimeea. Drumurile din Nord și din Extremul Orient.

Note

Capitolul XI

MAREA NEAGRĂ, PLACĂ TURNANTĂ A COMERȚULUI INTERNAȚIONAL

Economia colonială pontică în dezvoltarea capitalistă de la sfârșitul evului mediu. Protecționism bizantin și libertate comercială în Imperiul mongol. Prosperitatea din secolul al XHI-lea, primă fază a evoluției. Recesiunea din secolul al XIV-lea. Bilanț și concluzii.

Note

Cartea IV

MIZA STRÎMTORILOR

Capitolul XII

RĂZBOAIELE STRÎMTORILOR PURTATE DE GENOVA ȘI VENEȚIA

Genova și Veneția în Marea Neagră: rivalitatea lor se greșează pe cea dintre Hoarda de Aur și Persia. Războiul de la „Curzola”, 1293-1299. Reluarea , expansiunii venețiene profitând de luptele dintre guelfii și ghibelinii de la Genova. Criza așezărilor genoveze din Marea Neagră. Redresarea și officium Gazariae. Cotitura politicii venețiene în 1332. Conflictul cu Imperiul Kîpciakului: acțiunea comună a Genovei și Veneției și al doilea război al Strîmtorilor dintre cele două republici, 1350-1355. Politica venețiană și expansiunea colonială genoveză în Crimeea. Disputa pentru Tenedos și al treilea război al Strîmtorilor, 1378-1381.

Note

Capitolul XIII

TAMERLAN, DECLINUL HOARDEI DE AUR ȘI CHESTIUNEA DUNĂRII

Cruciada ungară și polonă împotriva Hoardei de Aur. Formarea voievodatelor Țara Românească și Moldova; expansiunea lor spre Dunărea de Jos și spre litoralul Mării Negre. Criza dinastică în Ungaria la sfârșitul secolului alXIV-lea și unirea Poloniei cu Lituania. Invasia turcească: Nicopole. Asediul Bizanțului. Năvălirea lui Tamerlan; victoriile sale asupra Kîpciakului și devastarea Tanei. Conflictul cu Imperiul otoman în Anatolia: Ankara. Criza internă a Imperiului otoman, echilibrul puterilor creștine din jurul Mării Negre. Prosperitatea domeniului colonial genovez și proiectele de dezvoltare a traficului, în legătură cu navigația de pe Dunăre. Reluarea ofensivei otomane.

Note

Capitolul XIV

CUCERIREA OTOMANĂ

Războaiele dintre turci și unguri la Dunăre. Eforturile turcilor pentru a controla Strîmtorile. Perioadă de răgaz pentru coloniile genoveze. Dezmembrarea Imperiului tătar. Principatul Gothiei sau Theodoro-Mangup și conflictele sale cu genovezii. Cruciada de la Vama din 1444 și eșecul său. Ofensiva turcă: închiderea Bosforului de către Mahomed al II-lea. Asediul și cucerirea Constantinopolului. Coloniile genoveze sub regimul Băncii di San Giorgio. Căderea Imperiului Trapezuntului. Războiul lui Mahomed al II-lea cu Veneția și diversiunea asiatică a lui Uzun Hasan. înfrîngerea acestuia din urmă și destrămarea coaliției pontice. Războiul lui Mahomed al II-lea cu Moldova și coloniile genoveze din Crimeea. Căderea Caffei și a Mangupului. Campania împotriva lui Ștefan cel Mare și pacea din 1479. Cucerirea ulterioară a Chilieii și Cetății Albe. Monopolul otoman în Marea Neagră.

Note

Opera științifică a lui Gheorghe I. Brătianu. Bibliografie

Sursele ilustrației

Indice

Cartea III

MONGOLI ȘI ITALIENI

Capitolul XI

MAREA NEAGRĂ, PLACĂ TURNANTĂ A COMERȚULUI INTERNAȚIONAL

*Economia colonială pontică în dezvoltarea capitalistă de la sfârșitul evului mediu. Protecționism bizantin și libertate comercială în Imperiul mongol. Prosperitatea din secolul al XIII-lea, primă fază a evoluției. Recesiunea din secolul al XIV-lea. Bilanț și concluzii.*¹

Dintre toate domeniile istoriei economice, cel al relațiilor comerciale de la sfârșitul evului mediu a fost în ultimii ani obiectul a numeroase și minuțioase studii, care în mare parte au adus elemente noi. S-a scurs mult timp de când teza lui Sombart, care refuza epocii premergătoare marilor descoperiri și secolului Reformei epitetul de „capitalistă”, rezervat unor procese de alte dimensiuni și întinzându-se pe un spațiu mai amplu, a fost respinsă prin publicații de documente tot mai vaste și de studii, de ansamblu sau de amănunt, a căror bibliografie s-a mărit în fiecare an.

Pirenne întrevăzuse în dezvoltarea orașelor, ce caracterizează istoria Europei încă de la sfârșitul secolului al XI-lea, efectul unei renașteri comerciale a cărei însemnătate aveau să o mai sporească și cruciadele, prin restabilirea marilor linii de navigație în Mediterana. În Franța, D-nul Sayous, care a studiat cu competență și minuțiozitate metodele noi ale comerțului internațional din secolul al XIII-lea, instrumentele creditului și operațiunile bancherilor, și-a rezumat propriile investigații în prefața sa la ediția franceză a „Capitalismului” lui Sombart, ale cărui opinii nu s-a temut să le contrazică în mod ferm. În Germania, D-nul Röhrig, luând drept punct de plecare activitatea Hansei, a trasat un tablou pătrunzător al „economiei mondiale din evul mediu”, titlu care este prin el însuși un întreg program. În Italia, D-nul Saporì a demonstrat, de asemenea, pînă la evidență, intensitatea și dezvoltarea comerțului, căruia îi datorează deosebita prosperitate negustorii genovezi și venețieni sau bancherii din Siena și Florența. În Statele Unite, D-nul E. Byrne și elevii săi au continuat să cerceteze tezaurul de informații de tot felul aflate în actele notariale din arhivele din Genova, acte pe care au avut precauția să le fotografieze. Principalele publicații periodice, ce au încetat să mai apară sau nu ne mai sînt accesibile de la începutul războiului - *Annales d' Histoire Économique et Sociale*, *Journal of Economic History*, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* -, inseraseră în paginile lor numeroase lucrări ce reușeau să facă mai bine cunoscută economia unei epoci, despre care se poate afirma cu certitudine că era preludiul la marea mișcare a întreprinderilor și capitalurilor din era modernă.²

Unul din principalele centre ale acestui trafic atît de intens era reprezentat fără îndoială de comerțul și navigația pe Marea Neagră. Încă cu cincisprezece ani în urmă, în concluziile unei lucrări de sinteză asupra comerțului genovez în Marea Neagră în secolul al XIII-lea, accentuasem acest punct de vedere, care nu mi se părea că fusese suficient subliniat de istoricii recentî ai comerțului medieval, în ciuda datelor atît de bogate ale cărții clasice a lui Heyd: „La fel de mult ca marile tîrguri din Troyes și din Provins și ca traficul cu Flandra și Anglia, viața colonială a marilor centre comerciale ale Mării Negre și ale Mării Egee a contribuit la această precocitate a dezvoltării capitaliste a Italiei, care este o adevărată renaștere a mentalității economice.”³

Am adăugat, printre altele, că în aceste comptoare, stabilite la periferia statului bizantin sau a Imperiului mongol, în aceste cartiere care se strîng în jurul loggiei și a fonduk-ului, viața economică se dezvoltă în regimul exclusiv al contractului de salariu; ea apare aproape în întregime desprinsă de legăturile multiple care îl leagă pe vasal de suzeranul său și pe rob de domeniu. Coloniile genoveze și venețiene stabilite pe țărmurile Mării Negre și pe malurile Bosforului devansau astfel epoca în care fuseseră întemeiate și prefigurau o lume nouă, a cărei concepție individualistă avea să triumfe în fața ordinii colective a societății evului mediu, cu categoriile ei bine delimitate și reglementările severe din arte și meserii sau din corporațiile cu statut rigid și cu nenumărate prohibiții.

La fel ca în alte împrejurări, cu care ar fi interesant a se stabili o paralelă a evoluției istorice - coloniile din antichitatea elenă sau libertatea incipientă din Lumea Nouă, la sfârșitul secolului al XVIII-lea -, așezările întemeiate la extremitatea ținuturilor necunoscute și a popoarelor străine cercului civilizațiilor mediteraneene încearcă formule noi și le oferă drept exemplu metropolei. Mai ales din acest punct de vedere este util ca de la țărmurile Mării Negre, unde se întâlnesc Europa și Asia, să se aibă în considerație fazele diverse ale acestui mare proces de transformare, care pînă acum nu a fost văzut decît din incinta cetăților negustorești sau industriale ale Occidentului. Ne propunem, prin urmare, nu numai să scoatem în evidență succesiunea aceluiași faze ale dezvoltării economice pînă în momentul cînd, pe de o parte, descoperirea de noi căi maritime și, pe de altă parte, cucerirea otomană (care face din Marea Neagră un spațiu închis influențelor străine) separau pentru secole destinele Europei Răsăritene de cele ale Occidentului; dorim, de asemenea, să încercăm, pornind de la efecte la cauze, să demonstrăm că circumstanțele traficului internațional cu Orientul Mijlociu și cu Extremul Orient, pentru care Marea Neagră este cu adevărat în această epocă „placa turnantă” și un fel de gară ordonatoare, influențează în mod direct toată economia europeană, determinînd atît fluxul prosperității sale, cît și refluxul recesiunilor și al crizelor. Astfel, bazinul pontic, care marchează începînd din antichitatea timpurie intersectarea căilor cuceririlor europene și ale invaziilor asiatice și punctul de întîlnire a civilizațiilor și a popoarelor celor mai îndepărtate, de la Mediterana la Pacific și din regiunile boreale, se afirmă, de asemenea, pe plan economic, drept o regiune din cele mai interesante și cu poziții de o importanță capitală în dezvoltarea generală a faptelor și a condițiilor istorice. Chiar în lipsa unei documentații mai exacte, care nu este în totalitate accesibilă, stadiul actual al cunoștințelor noastre indică încă de pe acum că demersul merită să fie încercat.

Se cuvine mai întîi să aducem o primă rectificare, de ordin cronologic, la informațiile strînse pînă acum despre direcțiile și etapele traficului internațional al Mării Negre. Se presupunea că negoțul italian pătrunsese în această mare, unde puterea bizantină îi interzisese mult timp accesul, mai ales după tratatul de la Nymphaea din 1261, care a asigurat genovezilor, aliați cu Mihail Paleologul, o situație privilegiată la Constantinopol și în tot hinterlandul economic al capitalei.

Întrucît Imperiul mongol al Kîpciakului se consolidase aproape în același moment și inaugura sub domnia lui Berke o politică ce comporta legături diplomatice și comerciale foarte întinse, există motive să credem că malurile Mării Negre nu fuseseră frecventate de negustorii din marile centre ale traficului mediteranean decît începînd cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

Cu toate acestea, însă, s-a putut constata prezența negustorilor venețieni, încă din 1250, în statul Hoardei de Aur, iar interesele lor erau considerabile la Tana, la vărsarea Donului în Marea de Azov, încă din 1269. Primele mențiuni cunoscute despre vasele venețiene și provensale ce navigau pe Marea Neagră erau chiar anterioare, din 1212 și din 1232,⁴ și păreau să indice că aceste legături începuseră imediat după *partitio Romaniae* din 1204 și proclamarea Imperiului latin la Bizanț. Dar ele puteau să fie tentative izolate, datorate cîtorva navigatori aventuroși. Se cuvine totuși să ținem seama de un document publicat recent, care deschide, în privința aceasta, perspective noi. Am avut ocazia⁵ să semnalez interesul aceluia act venetian cu privire la un vas ce trebuia să parcurgă Marea Maggiore „*usque in Soldadea*” în mai 1206. În momentul în care dogele se intitula cu mîndrie stăpîn peste „un sfert și jumătate” din Imperiul Romaniei, venețienii trebuiau cu siguranță să depună toate eforturile pentru a-și asigura beneficiul unui negoț rezervat pînă atunci cu strășnicie serviciilor de aprovizionare ale marelui oraș al Bosforului.

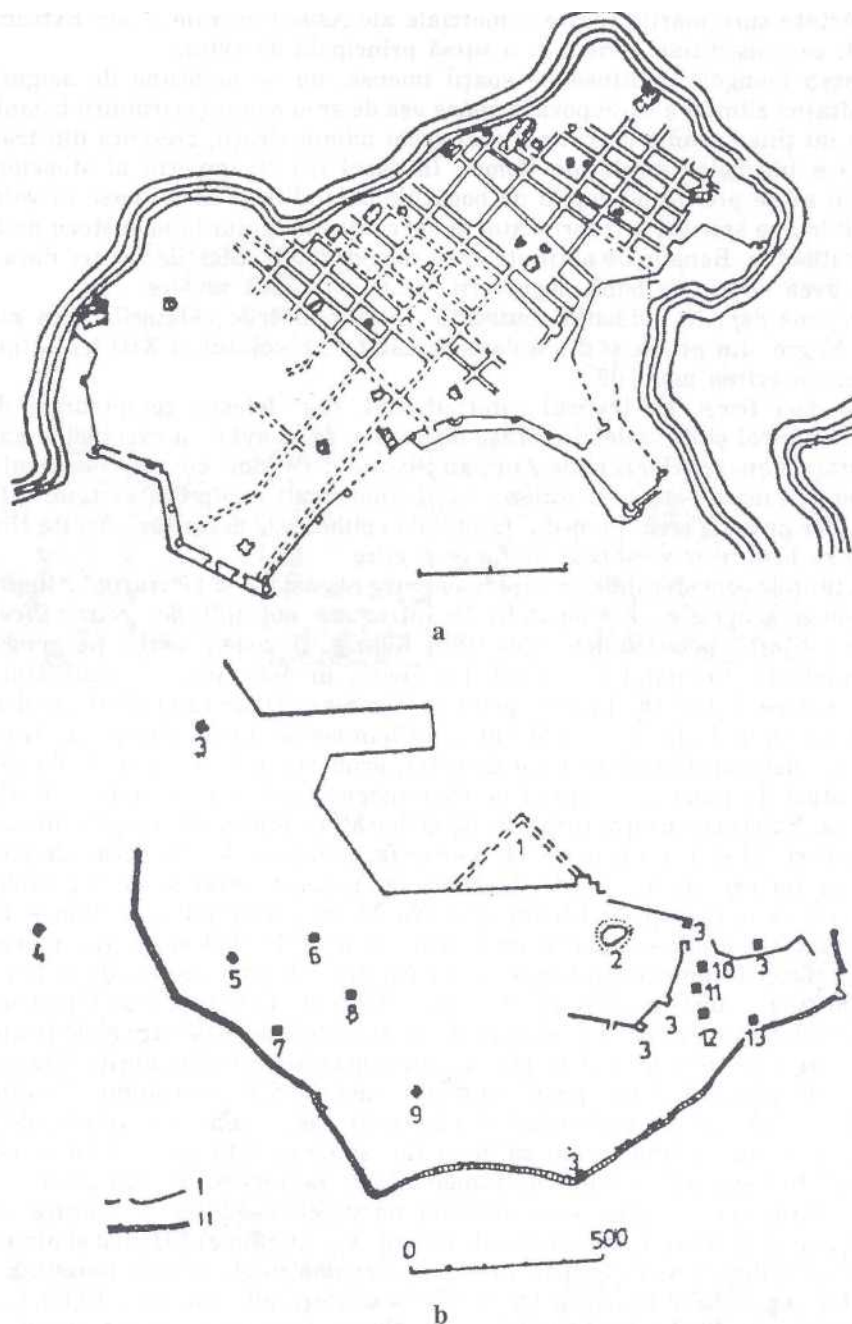
Cu toate acestea nu trebuie nici să exagerăm importanța acestor prime contacte. Coasta meridională a Crimeei și fără îndoială și litoralul vecin cu Caucazul Septentrional, se aflau în acea vreme, după cum au stabilit cercetările recente, în dependența noului Imperiu grecesc al Trapezuntului. Emirii turci, care puseseră stăpînire pe porturile de pe coasta pontică a Asiei Mici, își disputau dominația și asupra ei; istoricul arab Ibn al Athir menționează una din expedițiile lor din 1223, care a avut ca efect întreruperea legăturilor comerciale întreținute de Trapezunt cu celălalt mal al Pontului.⁶ Dar întrucît cumanii erau stăpînii stepei, iar bogata vale a Kubanului se afla în mîinile unei puzderii de mici nobili alani, turbulenți și bătăioși, comerțul din aceste regiuni nu putea

să depășească o însemnătate locală, cu excepția poate a comerțului cu sclavi, care fusese mereu înfloritor încă din antichitate.

Pe de altă parte, negustorii veniți din Mediterana, pe galerele venețiene sau pe teridele genoveze, întâlneau în posesiunile diverselor state grecești serioase obstacole pentru utilizarea capitalurilor lor și pentru câștigurile pe care contau să le obțină. La Niceea, și încă și mai mult în Bizanț, după restaurarea Paleologilor, statul rămânea fidel unei politici hotărât protecționiste, care prelungea astfel pînă la sfîrșitul evului mediu tradiția din Imperiul roman. Taxele percepute de la comercianți constituiau o parte importantă din venitul statului, pe teritoriul mai restrîns pe care îl menținuse după cuceririle turcești din Asia și stabilirea senioriilor latine în Grecia și în Arhipelag. Mai era și preocuparea constantă a guvernului bizantin pentru a asigura nu numai aprovizionarea Capitalei, dar și de a controla prețurile alimentelor de primă necesitate pe piață și de a împiedica orice speculă ilicită. La toate acestea se adăuga tendința abuzivă a funcționarilor, de la cel mai mărunț agent de vamă imperială, pînă la cei mai înalți demnitari, de a stoarce de la negustorii străini mai mult decît datorau fiscului și de a-i expune la tot felul de nedreptăți și ofense; acest regim va fi continuat, fără nici o modificare, în vremea dominației otomane.⁷ În declin față de fosta măreție a Noii Rome, bizantinii încercau un sentiment de amărăciune și de profundă dușmănie față de acești „franci”, pe care altădată îi priveau ca pe niște umili auxiliari, iar acum, puternici și îndrăzneți, își dădeau aere de stăpîni și își băteau joc adesea, din comptoarele unde își etalau opulența de proaspăt îmbogății, de mizeria cartierelor locuite de greci. Abuzurilor administrației bizantine i se opunea, de altfel, lista, nu mai puțin încărcată, a jafurilor efectuate pe mare și în toate punctele de pe coastă de numeroși pirați italieni sau catalani, care infestau apele Levantului și sporeau considerabil riscurile navigației. Despre această stare de spirit net xenofobă a primilor Paleologi s-au păstrat documente foarte caracteristice în corespondența patriarhului Athanasie, care făcea cunoscut împăratului ecoul simțămintelor mulțimii:

„Pe cînd treceam nu de mult pe străzi, îi scria el lui Andronic al II-lea, un sărac îmi cerea ceva, un altul - altceva. Astăzi, toți, fără excepție, gem din cauza lipsei grîului; toți, sau aproape toți, mă roagă cu lacrimi în ochi, să-l împiedic să iasă din capitală [...]; străzile și ulițele erau pline de oameni istoviți și doborîți de foame”. El cerea împăratului să instituie un fel de comisar al aprovizionării și îi propunea pentru acest post de încredere pe sebastocratul Dermokaites. Și-i mulțumea pentru că luase măsuri severe în vederea supravegherii activității brutarilor - era de ajuns, de altfel, să repună în vigoare dispozițiile respective din Cartea Prefectului - și îl îndemna să lovească fără pic de milă pe cei „ce vînd grîul cu prețul aurului, amestecîndu-l cu paie sau cu grîu complet putrezit”, făcînd ca fiscul să suporte grele pierderi. El denunța mai ales abuzurile străinilor care se arătau îndărătnici față de regulamentele și ordonanțele imperiale. Soarta romanilor, conchidea el cu amărăciune, a trecut aproape complet în mîinile latinilor, „care își rîd de noi în aroganța lor și ne disprețuiesc așa de mult în obrăznicia lor, încît iau și femeile concetățenilor noștri drept cheazășie a grîului pe care ni-l dau.”⁸

Iată aici o manifestare foarte clară a aceluși curent de ostilitate față de occidentali, căruia trecerea dezordonată a cruciaților îi dăduse ocazia să se producă și care nu făcuse decît să crească după excesele cuceririi latine și dezmembrarea Imperiului. La toate acestea trebuie să adăugăm faptul, deloc neglijabil, că devalorizările succesive, și din ce în ce mai accentuate, ale monedei de aur bizantine îi răpiseră acesteia poziția privilegiată de etalon al schimburilor comerciale, rezervînd acest rol noilor piese de aur din republicile italiene, florinul din Florența și ducatul din Veneția. Negustorii italieni nu șovăiau să profite la maximum de această superioritate. Cu siguranță, aceasta nu perturba nici relațiile comerciale, nici tratatele de alianță cu una sau alta din puternicele republici maritime din Italia, dar este la fel de sigur că ambianța, pe teritoriul bizantin, nu mai era favorabilă deplinei dezvoltări a activității marilor negustori capitaliști. Coloniile stabilite în porturile principale ale celor două state grecești, cel al Paleologilor și cel al Comnenilor, sau chiar în împrejurimile capitalei, erau mai ales puncte de trecere și antrepozite pentru transportul mărfurilor în alte direcții, care ofereau comerțului condiții mai bune și înlesniri mai mari.

61. Planul Chersonesului medieval (a) și al Caffei: 1 - debarcader; 2 - deal; 3 - turnuri; 4 - mănăstirea Sf. Gheorghe; 5 - biserica Sf. Nicolae; 6 - biserica Vovidenia (Aducerea la templu a Maicii Domnului); 7 - biserica armeană a Sf. arhangheli Gavril și Mihail; 8 - biserica armeană Sf. Sergiu; 9 - sinagoga; 10 - biserica Sf. Gheorghe; 11 - biserica armeană Sf. Ioan Botezătorul; 12 - biserica Sf. Ioan Gură de Aur; 13 - biserica Sf. Ștefan (b).

Tocmai de aceea trebuie să considerăm stabilirea dominației mongole pe coasta nordică a Mării Negre, în Caucaz și în Persia, drept fapt decisiv pentru expansiunea capitalistă a traficului internațional în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. În adevăr, tradiției protectioniste a administrației bizantine și spiritului hărtuitor al funcționarilor unui stat sărăcit i se opune, într-un contrast puternic, interesul evident al stăpînilor noului imperiu asiatic de a facilita tranzitul

mărfurilor pe drumurile cărora le asigurau securitatea și de a atrage pe negustorii din țări îndepărtate spre marile centre comerciale ale Asiei Centrale și ale Extremului Orient, ce constituiau pentru ei o sursă principală de venit.

„Pacea mongolă”, întinsă pe spații imense, nu se preocupa de asigurarea alimentației zilnice, a cărei povară apăsa așa de greu asupra ocîrmuirii bizantine; și nici nu ținea seama de rutina unei vechi administrații, crescută din tradiția statală a ultimelor secole ale Romei. În cazul noului imperiu al stepelor era esențial să se profite pe deplin de bogățiile dobîndite și să fie puse în valoare, stimulîndu-se spiritul întreprinzător și speranța cîștigului la negustorii de toate naționalitățile. Beneficiile obținute erau considerabile, căci, de fiecare dată cînd hanul avea nevoie de bani, negustorii i-i avansau fără șovăire.

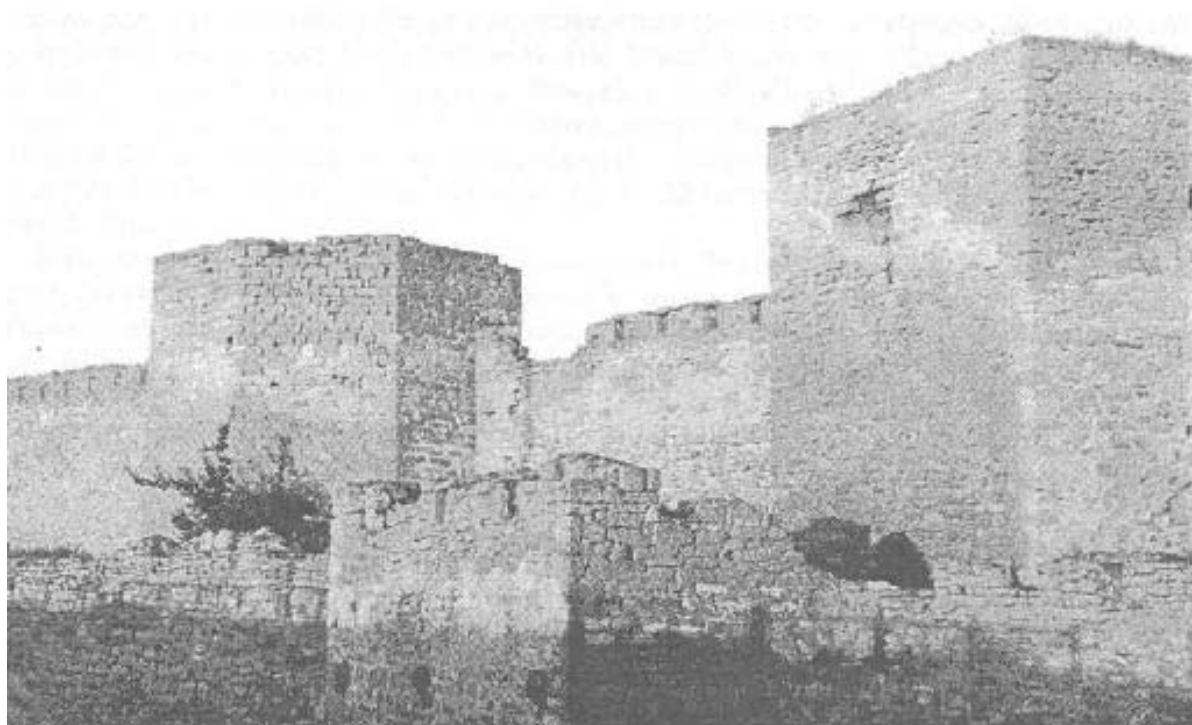
Am scos deja în evidență contrastul între relatările călătorilor din nordul Mării Negre, din prima și din a doua jumătate a secolului al XIII-lea - înainte și după cucerirea mongolă.⁹

Era deci firesc ca traficul internațional, deși folosea comptoarele de la Constantinopol și din celelalte orașe bizantine, să ia avînt în provinciile supuse autorității hanului Hoardei de Aur sau ilhanului Persiei; cu cît protecționismul grecilor era menit să-l descurajeze, cu atît mai mult mentalitatea total diferită a prinților mongoli crea un mediu favorabil deplinei sale dezvoltări. Aceste circumstanțe se lasă ușor verificate de fapte și cifre.

Distanțele considerabile pe care le parcurg negustorii și mărfurile delimitează un spațiu geografic ce răspunde în întregime noțiunii de „*mittelalterliche Weltwirtschaft*”, potrivit definiției D-lui Röhrig. Îl vedem astfel pe genovezul Piccamiglione Piccamiglio aducînd din Siwas, în Asia Mică, o încărcătură de ghimbir, care de îndată, datorită grijii lui Tommaso Maccaluffo d' Asti, ia drumul iarmarocului de la Lagny-sur-Marne din Champagne. Pe de altă parte, Frederic Silvagno, delegatul lui Benedetto Zaccaria, primește de la Fuccino di Vivaldo 22 de baloturi de pînză de Vitry și de Champagne pentru a le vinde la Caffa, în Crimeea. Baloturile conțin respectiv 35 de bucăți de pînză, cu excepția unuia care nu are decît 31 și a trei care au 34, ceea ce face un total de 763 bucăți de pînză.¹⁰ Dacă ne-am raporta la bucata de pînză de Ypres, a cărei măsură a stabilit-o Henri Laurent în coți de Champagne (23,20 m),¹¹ s-ar putea evalua - foarte aproximativ, e drept - încărcătura la mai mult de 17.500 m de pînză, ceea ce, pentru afacerile unui negustor, ar fi o cifră din cele mai respectabile, mai ales dacă se ține seama de distanța ce separă Vitry de Crimeea. Dar dimensiunile acestor colete nu sînt deloc compatibile cu mijloacele de încărcare și de transport ale vremii, ceea ce trebuie să ne facă să conchidem în mod obligatoriu că lungimea bucății de pînză de Champagne era mai mică și deci că volumul baloturilor expediate în Orient era mai redus.* Cu toate acestea, rămîne o cantitate suficientă pentru a da întreprinderii un caracter net superior față de ceea ce se credea altădată în legătură cu afacerile comerciale de la sfîrșitul evului mediu.

Este suficient, de altfel, să examinăm portulanele sau hărțile nautice, dintre care cele mai vechi sînt tocmai din ultimii ani ai secolului al XIII-lea și din primii ani ai secolului al XIV-lea, pentru a ne da seama de distanțele parcurse și de depărtarea punctelor atinse de trafic. Harta majorcanului Dulcert (1339), care dă numeroase detalii despre litoralul Mării Negre, marchează în interiorul continentului *civita de leo*, ce nu este altceva decît Lwowul din Galiția Răsăriteană, și adaugă următoarea observație: *ad civitatem istam vadunt mercatores, et postea vadunt per mare gothalandie adpartes fiandres specialiter in Bruges*.

* Transportul cuprindea în general zece bucăți de postav. Cf. H. LAURENT, *La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens*, Paris, 1935, p. 228

a

b

62. Cetatea Albă. a – Vedere dinspre est; b – Citadela dinspre sud.

a

b

63. Cetatea Albă. a – Vedere dinspre sud-est; b – Vedere din incinta a 3-a spre poarta de acces în incinta a 2-a.

Este punctul unde comercianții care vin de pe malurile Mării Negre se întâlnesc cu negustorii Hansei, navigând pînă în Flandra și Bruges, prin Baltica și Marea Nordului. Este drumul a cărui securitate va fi în curînd asigurată de voievodatul Moldovei, ale cărui limite se vor întinde rapid din Carpații Bucovinei la gurile Nistrului, unde se ridică fortăreața și portul Cetatea Albă (Akkerman), frecventat din 1290 de vasele genoveze.

Sub impulsul noilor stăpîni ai Asiei, toate drumurile care ajung în bazinul Mării Negre capătă deodată o viață nouă și intensă. Din Tana, la gurile Donului, drumul caravelor negustorești ajunge în Sarai pe Volga, pentru a pătrunde mai adînc prin stepe spre Turkestan și spre căile misterioase care duc la porțile Chinei. Din porturile Caucazului, se urmează drumul ce urcă antica vale a Phasisului și coboară pe celălalt versant al munților pînă la malurile Caspicii, unde Marco Polo menționează prezența vaselor genoveze, provenind fără îndoială din porturile coastei persane. Din Trapezunt, drumul parcurs de alte caravane leagă capitala Marelui Comnen de Tebriz, reședința Ilhanului și centru comercial de prim ordin, unde se scurg din belșug produse din Iran și Irak. Negustorul italian, dacă dorește, poate să-și continue drumul spre Golful Persic, a cărui explorare o încearcă la sfîrșitul secolului al XIII-lea o altă flotă genoveză, și să urce pe vasele arabe ce plutesc spre India sau să traverseze Asia Mică și să-și regăsească compatrioții din porturile Levantului - la Lajazzo, în Armenia Mică sau în Siria. În momentul în care asaltul mamelucilor din Egipt contra ultimelor bastioane ale cruciadei face ca negoțul cu necredincioșii să devină tot mai dificil și tot mai primejdios, este profitabil ca obstacolul să fie ocolit și să se ajungă la bogățiile Asiei pe o altă cale decît cea a Alexandriei, al cărei monopol este serios zdruncinat. La începutul secolului al XIV-lea, venețianul Marino Sanudo constată cu satisfacție că se poate lipsi de drumul Egiptului și că, la urma urmelor, mărfurile ce pornesc din interiorul Asiei spre Bagdad și Tebriz sînt de calitate cu mult mai bună decît cele cumpărate din statele Sudanului.

Pentru a face mai intens traficul pe Marea Neagră și pentru a-i incita pe negustori să-și utilizeze capitalurile, nu exista numai perspectiva schimburilor cu ținuturile îndepărtate ale Extremului Orient sau ale regiunilor arctice. Produsele din regiunile pontice însele se răspîndesc pe piața europeană și ocupă un loc important. În 1268, foametea care se declanșase în Italia a necesitat transporturi de grîu, pe care vasele Veneției s-au dus să-l caute, după spusele cronicarului, în țara tătarilor, alanilor, circasienilor, grecilor și rușilor, adică mai precis pe coastele Crimeei, Kubanului și Caucazului, fără îndoială că și la Tana, la vărsarea Donului în Marea de Azov. Aceste regiuni constituiau în egală măsură marele rezervor al pieței de sclavi, unde se alimentau necesitățile tuturor riveranilor Mediteranei, atît musulmani, cît și creștini. Anumite produse naturale, cum sînt lemnul sau ceara, foarte căutate în țările din Sud, erau cu ușurință schimbate pentru postavurile sau pînzele industriei europene; blănurile, în sfîrșit, atît de căutate de moda medievală, veneau în mare parte din Extremul Nord și se desfăceau pe piața Saraiului sau în porturile din Crimeea. Toate aceste multiple relații și tranzacții întindeau o rețea din ce în ce mai deasă, în care comerțul și navigația de pe Marea Neagră constituiau, la sfîrșitul secolului al XIII-lea, un centru de primă importanță, de o amploare cu adevărat mondială.

Dacă trecem de la examinarea hărții și a catalogului mărfurilor la volumul cifrei de afaceri, concluzia este întru totul asemănătoare. Nu este ușor să se evalueze exact, ținînd seama de puterea de cumpărare a monedei, valoarea reală a tranzacțiilor comerciale. Cu toate acestea, se poate obține o oarecare aproximație. Registrul notarului genovez Gabriele di Predono¹² înregistrează la Pera, în fața Constantinopolului, de la 27 iunie pînă la 7 octombrie 1281, contracte de comandită a căror valoare se repartizează în modul următor:

Romania (Imperiul bizantin)	4 851 hyperperi, 6 karați 1/2
Genova	3 204 hyperperi, 20 karați
Caffa, în Crimeea	1 476 hyperperi, 20 karați 1/2
Alte porturi din Crimeea	3 453 hyperperi,
Vicina (gurile Dunării)	3 421 hyperperi,
Adrianopol	689 hyperperi,

ceea ce dă un total de 16.914 hyperperi sau, în cifre rotunde, 17.000. Dacă se folosește metoda indicată de Andreades* și dacă se înmulțește cu 60 valoarea monedei de aur bizantine, pentru a obține echivalentul în francii francezi din 1924, se obține aproape un milion.

Or, Gabriele di Predono menționează, în același registru, încă 19 notari, fără a mai pune la socoteală pe cel al comunei genoveze de la Pera, personaj oficial. Dacă un singur registru consemnează timp de patru luni o cifră de afaceri de un milion de franci francezi (cu o valoare mult superioară celei de astăzi), ce trebuie să reprezinte totalul dintr-un an? Este adevărat că sînt luni de vară și că, potrivit regulamentelor în vigoare, navigația era interzisă în Marea Neagră în timpul anotimpului neprielnic, cu toate că Pachymeres afirmă că nici chiar iarna căpitanii genovezi nu se temeau să înfrunte furtunile. Să presupunem pe de altă parte, cu toate că este un calcul cu totul arbitrar, că doar jumătate din notarii care își exercitau profesia la Pera rezidau aici efectiv și că ceilalți nu se găseau decît în trecere sau activau în altă parte; se poate totuși înmulți cu zece cifra relevantă de socotelile lui Predono, fără a avea impresia că forțăm măsura. 10 milioane de franci timp de patru luni - adică 100 milioane de lei, valoarea din 1924 - reprezintă un volum de afaceri ce poate fi foarte bine calificat drept capitalist, fără nici o rezervă sau reticență.

Este mai greu să se facă un calcul analog pentru operațiile înregistrate la Caffa, în Crimeea, de către notarul Lamberto di Sambuceto în 1289 sau de confratele său Castellino di Portovenere în 1290, pentru că moneda menționată cel mai frecvent de contractele lor este asprul lui Berke sau de Crimeea, care avea curs în Imperiul tătar și a cărui valoare era variabilă. Raportul cu hyperperul este uneori de 10 la 12, alte ori chiar de 1 la 20. Aceste procente arbitrare ascund adesea dobînzi mai mult sau mai puțin cămătărești, ce scăpau astfel interdicției menținute sever de Biserică; negustorii pricepuți învățaseră însă să-i răstălmăcească prevederile prea rigide. Se poate totuși considera, pe baza unui anumit număr de contracte, că 1 la 14 este o medie destul de corectă pentru schimbul unei piese de aur bizantine în monede tătarești (cu toate că raportul comercial între aur și argint fusese fixat, la sfîrșitul secolului al XIII-lea, la aproximativ 1:9,06-9,45). Dacă rămînem la aceste date și dacă totalizăm sumele contractelor de comandită înregistrate la Caffa, de la 24 aprilie la 20 august 1289 de Lamberto di Sambuceto,**¹³ se ajunge la rezultatele următoare:

323 675	aspri de Crimeea
2 276	hyperperi bizantini
14 000	aspri de Alexandria
2 085	aspri comenați (de Trapezunt)

Dacă se transformă aceste cifre diverse în hyperperi bizantini, se ajunge la un total de aproape 25.700 hyperperi (fără a mai socoti asprii de Alexandria). Aplicînd formula lui Andreades și înmulțind cu 60, se obține o cifră de peste un milion și jumătate de franci francezi, cu valoarea din 1924. Volumul afacerilor înregistrate de notarul de Crimeea este deci cu o dată și jumătate mai însemnat decît cel transcris cu opt ani înainte de notarul din Pera, în timpul unei perioade similare de patru luni. Să adăugăm că registrul din Caffa menționează douăzeci și șapte alți notari, fără a mai pune la socoteală pe scribii de pe navele aflate în trecere. Dacă avem în vedere jumătate din acești notari ce își exercitau profesia la Caffa în acea perioadă a anului și dacă înmulțim cu 13 cifra de afaceri relevante de registrul lui Sambuceto - ceea ce nu pare excesiv -, obținem, în francii francezi din 1924, o sumă de peste 20 de milioane, care exprimă clar o activitate capitalistă de o incontestabilă anvergură.

Se va putea totuși obiecta că aceste calcule sînt cu mult prea aproximative și că nu constituie o bază suficientă pentru concluzii atît de generale. Dar există o altă cifră, și elocventă și ușor de stabilit, ce confirmă deplin rezultatele la care am ajuns. Nicephoros Gregoras, pentru a face să se

* *De la monnaie dans l'empire byzantin*, în *Byzantion*, I, 1924, p. 78 și urm.; aproape 12 franci, valoarea din 1913, ceea ce reprezenta 60 în 1924.

** Nu am ținut seama decît de contractele de comandită și de societate, menționînd sume precise

înțeleagă mai bine starea de sărăcie la care era redus Imperiul Paleologilor pe la 1340, reproduce cifre precise, ce i-au fost furnizate fără îndoială de administratorii finanțelor bizantine: veniturile vămii genoveze de la Pera atingeau suma de 200.000 hyperperi, pe când la Constantinopol, cele ale vămii imperiale nu depășeau 30.000.¹⁴ Acest raport de 1 la 7 se explică cu ușurință, dacă avem în vedere că majoritatea vaselor care frecventau Marea Neagră făceau escală la Pera, marele antrepozit pentru acest comerț la trecerea Strîmtorilor; traficul Imperiului grec reprezenta prin forța lucrurilor o sursă de venit cu mult mai redusă. Dacă înmulțim din nou cu 60 sau mai curînd cu 40, ținînd seama de devalorizarea hyperperului în prima jumătate a secolului al XIV-lea, se ajunge la o sumă de 8 milioane de franci francezi, ceea ce, cu taxe variînd de la 2 pînă la 5%, reprezintă, de asemenea, o cifră de afaceri considerabilă. Trebuie însă să subliniem că aceste date sînt din secolul al XIV-lea și nu mai aparțin, așa cum vom vedea mai departe, epocii marelui „boom” al traficului internațional, care caracterizează a doua jumătate și sfîrșitul secolului al XIII-lea.

Deplinul avînt al sistemului capitalist este caracterizat și de mobilitatea capitalurilor și a plasamentelor. Și aici viața colonială este în avans față de secolul în care se integrează. Pirenne observase importanța plasamentelor funciare, beneficii sigure și stabile pentru cîștigurile comerciale: „departe de a fi avut pămîntul la origine, dimpotrivă chiar, capitalul mobilier este cel care a fost instrumentul primelor avuții funciare ale burgheziei.”¹⁵ Dar, în coloniile de la Bosfor și din Marea Neagră, plasamentul este el însuși o speulă: case și terenuri se cumpără și se vînd din nou ca niște valori de bursă. Astfel, la 9 octombrie 1281, Rolando d'Acherio revinde pentru 46 hyperperi și 6 karați casa pe care o cumpărase *alaltăieri* (7 octombrie !) de la creditorul Giovanni di Domoculta. La Caffa, la 1 iulie 1289, Gioacomo da Monte vinde lui Gualterino Gualterio jumătate din casa pe care o are în comun cu Nicoló Spezzapetra, așa cum alții vînd și cumpără părți dintr-o navă. La 28 mai 1290, Giovanni Boscheto vinde lui Nicolo d'Oria patru case cumpărate de la niște tătari și sirieni, la 12 aprilie și la 12 mai din același an. Intervine și pasiunea jocului și vedem la 4 mai 1290 pe venețianul Pasquale Venier angajîndu-se prin contract să plătească 500 aspri lui Martino di Milano, de la Caffa, dacă va fi prins jucînd zaruri pe drumul care merge de la Caffa (Feodosia) la Solhat (Starîi-Krîm).¹⁶ Acest joc era fără îndoială mai puțin nevinovat decît părea și era dublat desigur de pariuri destul de oneroase.

Această adevărată expansiune capitalistă coincide, de altfel, cu dezvoltarea paralelă a marii industrii exportatoare, în centrele de prelucrare a postavului, care lucrează nu numai pentru piețele europene, ci și pentru cele din Orientul Apropiat. De aceea, ca o sinteză a activității capitaliste, sfîrșitul secolului al XIII-lea ne oferă spectacolul multiplelor interese ale fraților Benedetto și Manuele Zaccaria, armatori din Genova, industriași la Phocea în Asia Mică, unde exploatează zăcăminte de alaun, proprietari de antrepozite în Crimeea și de sclavi pe malurile Mării de Azov, extinzîndu-și negoțul și făcînd să fluture pavilionul lor din Anglia și Spania pînă la marginile Caucazului și ale Persiei, și pînă în porturile Levantului, în plus, ca pentru a anunța amestecul capitalului în afacerile politice și militare, Benedetto, cel mai vîrstnic, comandă cu succes flota genoveză, conduce escadrele regelui Castiliei și organizează la Rouen, în calitate de amiral al regelui Franței, „parcul de galere”, care trebuie să pregătească atacul coastelor engleze. Avem aici, în deplina accepțiune a termenului, omul „mondial”, așa cum l-a definit atît de bine Charles de la Ronciere, imagine vie a unui destin politic și naval clădit pe expansiunea universală a capitalurilor și pe intensificarea traficului internațional.¹⁷ Este cu atît mai semnificativ faptul că găsim și aici, în comerțul din Marea Neagră, unul din principalii factori care asigură bogăția și succesul familiei Zaccaria.

O mentalitate foarte „modernă” inspiră, de altfel, strategia și politica vremii și-și pune noua sa amprentă pînă și pe proiectele de cruciadă, concepută acum ca o vastă operație de blocadă economică a coastelor musulmane, executată de armatele și flotele din serviciul unei organizații internaționale.¹⁸ În mod indirect, memoriile datorate lui Carol al II-lea de Anjou, lui Marino Sanudo, lui Pierre Dubois în sfîrșit, par produsul aceleiași evoluții a spiritelor, la care activitatea debordantă a lumii de afaceri și dezvoltarea rapidă a traficului internațional, de unde derivă, în ultimă instanță, atîtea alte fenomene internaționale, au o contribuție greu de subestimat sau de

neglijat. Ar fi la fel de contrar realității faptelor dacă am omite sau am diminua importanța comerțului pe Marea Neagră în această fază a istoriei economice.

Aceeași impresie se degajă, cu toate că planul este diferit și chiar opus, din examinarea perioadei următoare. Dacă sfârșitul secolului al XIII-lea este plasat sub semnul prosperității și al unei dezvoltări aproape nelimitate a afacerilor și a capitalurilor, cele mai reputele autorități sînt de acord că nu se întîmplă la fel și în secolul al XIV-lea. Tot Pirenne este cel care a dat definiția cea mai completă și cea mai frapantă a acestui contrast: după ce a reamintit expansiunea comerțului și a industriei, înflorirea orașelor și dezvoltarea creditului, el constată „din toate acestea că în primii ani ai veacului al XIV-lea are loc nu decăderea, ci stagnarea. Dacă nu se dă înapoi, se încetează să se înainteze. Europa trăiește oarecum pe pozițiile cucerite; frontul economic se stabilizează. Este adevărat că tocmai atunci țările rămase la o parte de mișcarea generală, ca Polonia și mai ales Boemia, încep să participe mai activ. Dar deșteptarea lor tardivă n-a avut consecințe destul de importante, pentru ca lumea occidentală să fie în întregime sensibil afectată [...] Dovada acestei întreruperi a avîntului economic o găsim în faptul că albia expansiunii comerțului exterior încetează a se lărgi. El nu va depăși, înainte de epoca marilor descoperiri geografice de la mijlocul veacului al XV-lea, punctele extreme unde a ajuns în sud navigația italiană, în nord cea a Hansei, adică porturile Mării Egee și ale Mării Negre de o parte, iar pe de altă parte iarmarocul rusesc al Novgorodului. În acest domeniu, fără îndoială, activitatea rămîne intensă. S-ar putea chiar spune că, în unele privințe, ea a crescut, într-adevăr, din 1314 datează relațiile maritime ale Genovei și ale Veneției cu Bruges și Londra, prin strămoșii Gibraltar, iar în 1387 victoria Hansei asupra lui Waldemar de Danemarca pare să fi asigurat definitiv stăpînirea acesteia în Baltica. Nu este mai puțin adevărat, însă, că se trăiește din trecut, fără a se căuta să se împingă mai departe. Iar pe continent este același spectacol. Colonizarea germană spre est se oprește ca istovită la granițele Lituaniei și Letoniei. Ea nu progresează nici în Boemia, nici în Polonia și nici în Ungaria. În Flandra și în Brabant industria postavului păstrează încă, fără s-o sporească, prosperitatea ei tradițională, pînă la mijlocul secolului, pe urmă scade repede. În Italia, cele mai multe din marile bănci, care au dominat atîta timp comerțul banului, s-au prăbușit în falimente răsunătoare: în 1327 firma Sciai, în 1341 Buonaccorsi, Usani, Corsini și multe altele, în 1343 Bardi, Peruzzi, Acciajuoli. Decăderea iarmarocelor din Champagne datează din primii ani ai secolului. Este, de asemenea, momentul în care populația încetează să crească și această stagnare constituie simptomul cel mai semnificativ al stării unei societăți stabilizate și al unei evoluții care a ajuns la punctul său maxim.”¹⁹

Trebuie, de asemenea, să ținem seama și de flagelurile care au copleșit populația Europei în secolul al XIV-lea. Din 1315 pînă în 1317, a făcut ravagii o foamete îngrozitoare, despre care arhivele din Ypres au păstrat o dovadă palpabilă: 2.794 morți din mai pînă în octombrie 1316, dintr-o populație ce nu putea să depășească douăzeci de mii de suflete. Treizeci de ani mai tîrziu, ciuma neagră, pornită, de altfel, de pe malurile Mării Negre, se dezlănțuie asupra Europei. „Dintre toate epidemiile menționate în istorie, aceasta a fost fără îndoială cea mai atroce. Se estimează că din 1347 pînă în 1350 ea a făcut să dispară aproape o treime din populația europeană și a fost urmată de o perioadă de scumpete [...]”²⁰

Dar încă înainte ca influența acestor catastrofe să se facă simțită, viața economică suferise schimbări notabile, iar căile comerțului erau afectate. De la un alt specialist, Henri Laurent, împrumutăm descrierea acestor condiții noi ale schimburilor și ale traficului: „Să ni-l închipuim pe unul din negustorii italieni sau flamanzi, personaje net superioare mediei contemporanilor lor, pe care îi vedem în secolul al XIII-lea străbătînd iarmarocul din Anglia, Flandra, Champagne, Provence și Lombardia, cîteodată între anii pe care îi consacrau, în calitate de consilieri municipali sau consuli, gestiunii afacerilor publice din comuna lor. Să presupunem că acest negustor, care și-a făcut educația comercială în sistemul echilibrat și, ca să zicem așa clasic, după cum apărea el clar la mijlocul veacului al XIII-lea, să presupunem că întocmai ca un Rip van Winkle din evul mediu ar fi adormit în anul 1285 și s-ar fi trezit treizeci de ani mai tîrziu. Nu este nici o îndoială că ar fi recunoscut cu multă osteneală lumea nouă, care i s-ar fi oferit atunci activității sale.

O dezordine monetară accentuată, devenită cronică, răstoarnă adesea orice previziune a prețului de cost. Organisme de bancă și de credit, puternice ca Ordinul Templierilor, sau cu un rol secundar, cum erau casele evreilor, au dispărut; și altele, ca tejghelele cămătarilor lombarzi, le-au luat locul, stimulând prin noi mijloace mișcarea capitalistă. Fluxul mereu crescând al claselor muncitoare a produs peste tot mișcări revoluționare; el este victorios în principala regiune industrială din Europa și a răsturnat organizarea producției și a repartiției. Războiul cu Anglia lipsește în mod periodic industria textilă de materia ei primă, lina spaniolă și-a făcut apariția pe piețele franceze și cele flamande. Flandra este tăiată în două: o frontieră o străbate, câteodată închisă de arme și de zidurile noilor taxe vamale. În loc să fie drumul care conduce la iarmaroacele din Champagne, Flandra gallicană este dimpotrivă bariera care împiedică accesul la acestea. Chiar în Champagne, devenit pământ al Coroanei, în orașele de târg, piețele negustorilor străini cad în ruină, iarba crește pe străzi, jurisdicția păzitorilor iarmarocului, a căror competență în materie comercială internațională nu mai este ascultată, este câteodată luată în derîdere în străinătate. Alte târguri, cu un rol neînsemnat pînă atunci, acela din Compiègne, din Lendit, din Chalon-sur-Saône, au cules o parte din moștenirea vechilor întemeieri comerciale din Champagne. Cele două mari porturi continentale din secolul al XIII-lea, Bruges și Aigues-Mortes, sînt în plină decădere în profitul Anversului și Montpellierului. De la cucerirea Acconului de către necredincioși, comerțul dintre cele două bazine ale Mediteranei a scăzut simțitor. Navigația regulată între Marea Nordului și Mediterana a confiscat cea mai mare parte a curentului de schimburi terestre între Flandra și Lombardia. Comerțul activ al flamanzilor este înlocuit din ce în ce mai mult prin acela al italienilor, care merg pînă la centrele de producție din Flandra, și de acela al brabantsonilor și al hanseaticilor. O Hansă nouă, aceea pe care istoria o va numi Hansa, a apărut și ea a făcut ca economia lumii Mării Baltice să participe în mod larg la economia Europei Occidentale.

Astfel, generația care a lucrat timp de treizeci de ani, între 1285 și 1315, a văzut îndeplinindu-se în Europa Occidentală, partea cea mai animată a lumii creștine, o succesiune de transformări economice decisive, de o amploare și de o profunzime pe care într-adevăr le putem numi revoluționare și e de mirare că nu au atras încă atenția istoricilor.”²¹

Ceea ce lipsește din acest tablou general, calificat de autor, în mod modest, drept „schiță fără pretenții”, este tocmai traficul de pe Marea Neagră, ce nu fusese încă atins în acea vreme de criza de depresiune al cărei efect deplin nu avea să fie resimțit decît la mijlocul secolului al XIV-lea. Activitatea traficului internațional, întreruptă un moment de marele război naval dintre Genova și Veneția, grefată ea însăși pe rivalitatea crescîndă dintre cele două imperii mongole ale Persiei și ale Hoardei de Aur, își reluase cursul după pacea de la Milano (1299). Porturile Mării Negre vor fi chiar principalele beneficiare ale căderii cetății Saint-Jean d’ Acre și ale dispariției ultimelor porturi din Levant. Înaintarea turcilor în Asia Mică face curînd navigația pe coastele Mării Egee, de asemenea, nesigură, iar Sfîntul Scaun reușește, în sfîrșit, să impună puterilor catolice din Mediterana interdicția negoțului cu musulmanii. Atunci este rîndul venețienilor să reia tratativele, pe care le făcuseră încă în cursul secolului al XIII-lea, și să-și dispute cu genovezii hegemonia comercială și politică în bazinul Mării Negre. Veneția pare să fi optat deliberat atunci pentru calea maritimă a Orientului, lăsînd negustorilor din Ragusa libertatea de a exploata drumurile mai puțin sigure ale Balcanilor. Senatul este atît de ferm convins de importanța liniilor comerciale din Strîmtori și din Marea Neagră, încît nu fixa la mai puțin de 500 de livre mari de 10 ducați prețul minim al clădirilor, prin decizia sa din 19 martie 1332.²² Este vremea cînd venețienii își extind așezările lor de la Tana și de la Trapezunt și se interesează activ de comerțul Persiei și al Kîpciakului.

Prima fază a prosperității din secolul al XIII-lea în bazinul Mării Negre se plasa sub semnul hegemoniei genoveze; a doua fază, care se întinde pînă spre jumătatea secolului al XIV-lea, este dominată de rivalitatea cu Veneția, ce marchează puncte importante în avantajul său și exploatează amplu în propriul profit traficul de pe drumurile Asiei. Spre deosebire de Genova, care se menține în acea vreme mai ales datorită vigoriei și inițiativelor coloniilor sale, Veneția urmărește în Marea Neagră o politică bine concepută și își susține așezările datorită influenței sale diplomatice și

navale.

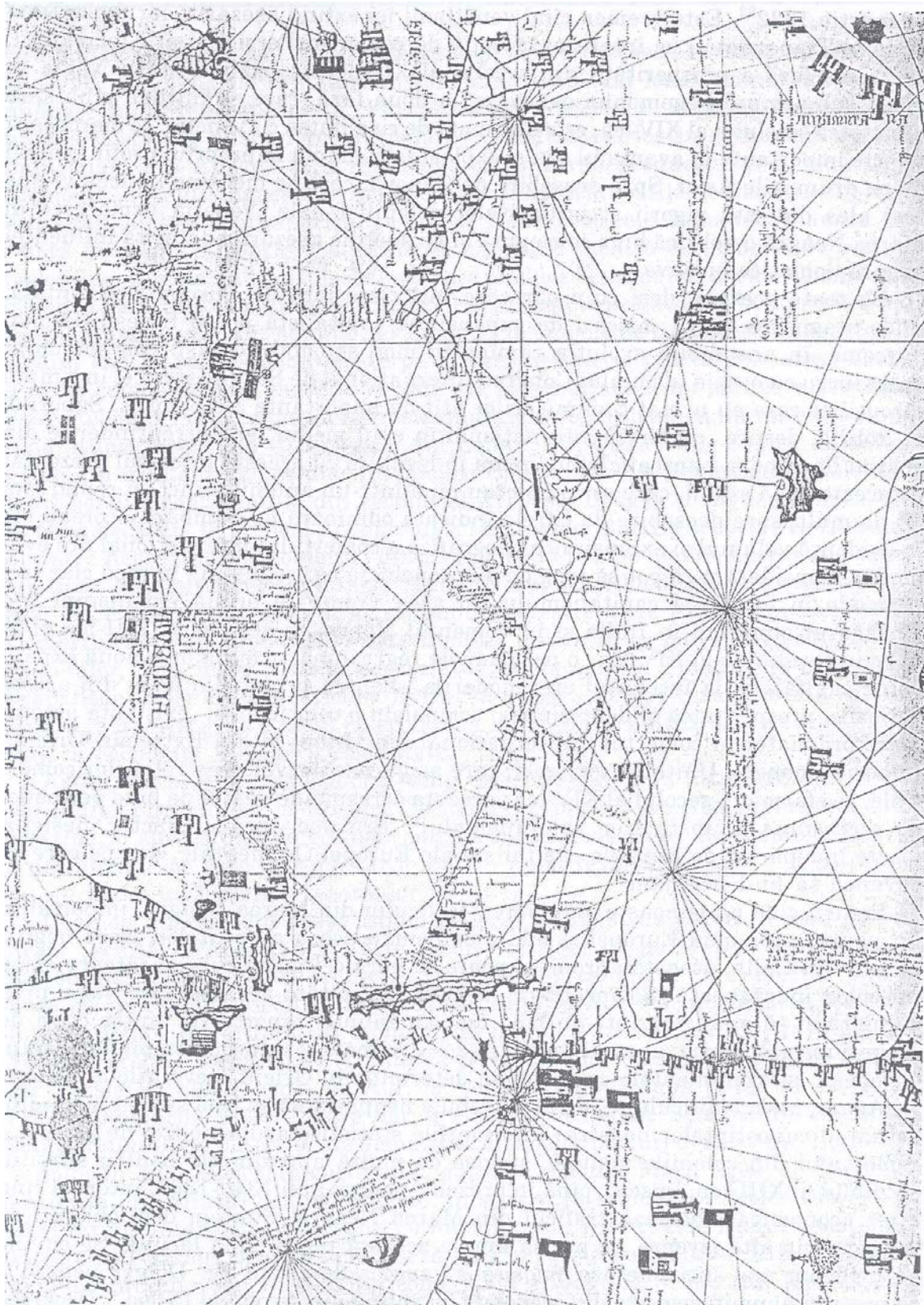
Cu toate acestea, deși cu o oarecare întârziere față de Europa Occidentală, unde stagnarea marii mișcări de expansiune capitalistă poate fi sesizată mai devreme, în ansamblu, evoluția rămîne în mod sensibil aceeași. Am semnalat acest lucru cu ocazia ultimului Congres Internațional de Studii Istorice, în timpul discuțiilor care au urmat comunicărilor atît de importante ale D-lor A. Saponi și F. Röhrig, despre „comerțul internațional în evul mediu” și „întreprinderile din spațiul flamand și hanseatic”. Subliniam în legătură cu aceasta interesul prezentat de aceste două studii, care se completau pînă într-un anumit punct, și remarcam cît de mult, spre deosebire de cifrele indicate odinioară de Sombart, scoteau ele în evidență volumul și extensiunea geografică a comerțului internațional din evul mediu. Consideram că pot să trag de aici concluzia că „se disting în mod clar trei perioade în formarea capitalismului în acea vreme: o primă expansiune s-a desfășurat simultan în Italia și în domeniul Hansei în secolul al XIII-lea și la începutul celui de-al XIV-lea; o perioadă de regresie, urmată de o nouă expansiune capitalistă la începutul erei moderne.” Pentru prima și a doua din aceste perioade, prosperitatea și depresiunea, semnalăm o coincidență; „existența acestui mare ordonator al comerțului internațional din Orient și din Extremul Orient: Imperiul mongol. Unitatea mongolă, care asigurase dezvoltarea relațiilor comerciale, se sfarmă în secolul al XIV-lea; aceasta corespunde destul de bine perioadei de regresie în instalarea capitalismului”. Era deci încă un factor, desigur, foarte îndepărtat de centrele capitaliste ale Europei Occidentale, dar pe care se cuvenea să nu-l neglijăm.²³

Pentru cine nu cunoaște amploarea traficului din Marea Neagră, importanța lui pentru economia Europei și mai ales pentru aceea a bogatelor orașe negustorești din Italia, această apropiere poate să pară cel puțin surprinzătoare, dacă nu chiar îndrăzneță. Să încercăm, deci, să dezvoltăm această observație prea succintă și să analizăm într-un mod mai amănunțit raporturile dintre criza de depresiune economică, al cărei teatru în acea vreme a fost incontestabil Occidentul european, și evenimentele ce aveau să determine în Orient o evoluție analogă.

Apare, însă, o dificultate, de care trebuie neapărat să se țină seama în stadiul actual al cunoștințelor noastre: informațiile statistice asupra cifrei de afaceri a comerțului din coloniile pontice, strînse cu multă aproximație pentru sfîrșitul secolului al XIII-lea, lipsesc, pînă în prezent, pentru anii 1340-1360, interval cînd criza economică afectează traficul din Marea Neagră. Suntem deci obligați să recurgem la alte izvoare, ce pot să umple această regretabilă lacună. Se cuvine să utilizăm mai întîi metoda folosită cu succes de D-nul Fr. Dolger pentru a reconstitui anumite aspecte din economia bizantină din secolul al IX-lea*. Deoarece textele accesibile sînt sărace în informații asupra vieții economice, eminentul bizantinolog, ca să preluăm o expresie pitorească a lui Jirecek, a trecut de la tejghea la sacristie, ducîndu-se să caute indicațiile necesare în povestirile hagiografice care ne-au păstrat viețile sfinților bizantini din secolul al IX-lea. Găsim aici, în adevăr, multe aluzii la traficul maritim al vremii, la vasele ce-i luau la bord pe aceștii a căror memorie a fost cinstită apoi de către Biserică, la negustorii sau la armatorii cu care întrețineau relații călugării ortodocși în cursul călătoriilor prin Imperiu sau al misiunilor lor în țările străine. Cu toate că activează în domenii cu totul diferite, reprezentanții sferei spirituale și cei ai intereselor materiale străbat adesea drumul împreună.

Această regulă se aplică, de asemenea, în epoca penetrației occidentale în bazinul Mării Negre și în țările din Orientul Mijlociu și din Extremul Orient. Este semnificativ că un document lingvistic din cele mai importante din primii ani ai secolului al XIV-lea, *Codex Cumanicus*, scris în 1303, un fel de lexic cuman și persan, cu traducerea latină a termenilor orientali, a fost atribuit fie unui negustor genovez, fie unui misionar franciscan.²⁴ În legătură cu aceasta am emis ipoteza că se adresa în același timp negustorilor și clericilor; aceștia din urmă vizitau în aceeași măsură ca și primii țările orientale, în momentul în care expansiunea colonială italiană ajungea la deplina ei dezvoltare, la sfîrșitul secolului al XIII-lea și la începutul celui de-al XIV-lea.²⁵

* FR. DÖLGER, *Europas Gestaltung im Spiegel der fränkisch-byzantinischen Auseinandersetzung des 9. Jahrhunderts*, extras, p. 169 și urm.

64. Imaginea Mării Negre din harta lui Francesco și Marco Pizigano din 1367.

Este fără îndoială semnificativ că registrul notarului Lamberto di Sambuceto, transcris la Caffa în 1289, se termină printr-o socoteală a sumelor datorate, printr-o copie a unei rețete de pomadă contra rîiei, conținând miere, sare, sulfat, grăsime și mercur, a cărei eficacitate rămîne de demonstrat, dar care spune multe despre murdăria locuințelor și a fonduk-urilor de mărfuri și, în sfîrșit, printr-un imn închinat Sfintei Fecioare: *Virgo mater ecclesiae, eterna porta gloriae...*, curios amestec de preocupări practice și de elan religios.²⁶

Epoca de mare prosperitate economică în aceste regiuni este într-adevăr și cea a celei mai mari extensiuni a misiunilor catolice. Încă în 1287, misiunea franciscană în Crimeea era înfloritoare și se bucura de protecția autorităților mongole. Ea posedă o biserică și un ospiciu la Caffa și o capelă la Solhat (Starî-Krîm), reședința hanilor, unde împărăteasa Jaylak, soția atotputernicului Nogai, venise în persoană să primească botezul. O „relatare a martirilor și a mănăstirilor fraților minoriți din Orient”, păstrată la British Museum și publicată de G. Golubovich, care datează în 1320 sau 1330, enumera optsprezece mănăstiri în „Tartaria de Nord”, adică pe teritoriul Imperiului Kîpciakului.²⁷ De la 1 aprilie 1318 s-a păstrat o împărțire ecleziastică a întregii Asii, în dependența unui nou arhiepiscopat stabilit la Pekin, reședința marelui han, care cuprinde Imperiul Hoardei de Aur, China și teritoriile dependente, precum și Asia Mică.²⁸ Persia era rezervată unui alt arhiepiscopat, cel al Sultanyehului. Hanii tătari, păgîni și chiar musulmani, manifestau încă cea mai deplină toleranță pentru celelalte religii și se arătau chiar deosebit de binevoitori față de misionarii catolici, pe care îi autorizau să construiască biserici în principalele orașe din statele lor și să-și celebreze în mod deschis slujbele.

Spre mijlocul secolului al XIV-lea totul se schimbă brusc, aproape în același moment, pe toată întinderea imenselor posesiuni mongole. Ciuma neagră, ale cărei ravagii s-au întins asupra întregului Orient, avea să lovească brutal misiunea din Persia: în 1349, papa Clement VI scria mai marelui dominicanilor că nu rămăseseră decît trei frați din acest ordin și că nu mai găseau preoți creștini.²⁹ Dar încă mult înainte de această dată, în 1335, moartea ultimului han al *ulus-ului* din Hulagu, Abu Said, marcăse dezmembrarea Imperiului mongol în Iran. Unitatea mongolă se menținuse pentru început ca o realitate extraordinară pînă în mijlocul secolului al XIII-lea, apoi, o dată cu urcarea pe tron a lui Kubilai și cu cucerirea Chinei, ca o federație - teoretică cel puțin - a imperiilor rezultate din casa lui Gingis-han. Această organizare fusese suficientă pentru a menține fluxul traficului și intensitatea schimburilor, datorită înțelegerii care domnea între diversele curți mongole ale Kîpciakului, ale Persiei sau ale Chinei. Rivalitatea Hoardei de Aur, instalată în Rusia Meridională și în Crimeea, cu ilhanii din Persia, pentru regiunile limitrofe ale Caucazului și controlul căilor comerciale din bazinul oriental al Mării Negre și din sudul Caspicii, deschisese, încă de la sfîrșitul secolului al XIII-lea, o breșă care tindea să se lărgască; totuși, interesul manifestat de cele două puteri rivale pentru comerț mai mult favoriza decît împiedica tranzitul negustorilor și al mărfurilor occidentale, însoțit peste tot de activitatea fraților predicatori sau minoriți. Începînd cu al doilea sfert al secolului al XIV-lea, unitatea mongolă avea totuși să se macine și mai mult. Disputa marelui han al Chinei cu hoarda lui Djagatai făcea drumurile Asiei Centrale tot mai puțin sigure. Pe de altă parte, sub descendenții lui Kubilai, ce mai era încă pentru Marco Polo „Marele Sire”, autoritatea mongolă în China slăbea neîncetat, pradă rivalității diverșilor membri ai familiei domnitoare și a facțiunilor care îi susțineau. Rezulta de aici o stare de nesiguranță generală,³⁰ care lovea puternic interesele negoțului, simultan cu cele ale bisericilor atașate coloniilor străine. Ultimul raport asupra bisericii din Pekin este cel al lui Giovanni da Marignoli, care a fost primit la curtea hanului în 1342 și nu s-a întors la Avignon decît în 1353.³¹ După aceea, relatările se întrerup, iar arhiepiscopii din Extremul Orient nu mai figurează pe listele Sfîntului Scaun decît *in partibus infidelium*. Reacția națională chineză contra cuceritorilor mongoli se conturează și sfîrșește prin a-i alunga din China de Sud, apoi din Pekin; înscăunarea dinastiei Ming, în 1368, pune capăt perioadei ocupației străine. „Chinezii învingători - dinastia Ming - au înglobat creștinismul în categoria proscrisă, pe care au lovit-o împreună cu toate celelalte doctrine străine introduse sau favorizate de mongoli. Creștinismul avea neajunsul să fie considerat de către reacțiunea națională chineză ca o religie mongolă.”³² Dintr-o dată relațiile comerciale se resimt la

rîndul lor de pe urma acestor evenimente, iar coloniile negustorești, care susțineau opera misiunilor catolice, dispar la rîndul lor din porturile din Extremul Orient.

Am menționat deja evenimentele din Persia. După dispariția lui Abu Said „nu se va găsi nimeni, nici în fruntea armatelor, nici în fruntea administrației, pentru a menține statul mongolo-persan, iar *ulus*-ul lui Hulagu se va destrăma.”³³ Încă o piață, și încă una din cele mai bogate, se închidea traficului occidental, care se va putea menține tot așa de puțin ca și activitatea misionarilor.

În Kîpciak nu mai este nevoie să se recurgă la alte dovezi decît la cele ce rezultă din faptele economice însele, căci acestea sînt, de data aceasta, bine cunoscute. Schimbarea de domnie care a avut loc la moartea hanului Uzbek, în 1340, a fost în același timp o schimbare de orientare politică și religioasă, plină de consecințe. Căpeteniile Hoardei de Aur și Uzbek însuși trecuseră la islamism, strînseseră legăturile prin tratatul de alianță ce îi unea de principala putere musulmană, Egiptul mamelucilor, dar cu toate acestea rămăseseră favorabili pătrunderii comerțului Europei Occidentale și Mediteraneene în statele lor și nu încetaseră să-i primească cu bunăvoință pe trimișii papei și pe călugării franciscani.

Dacă au existat anumite excepții de la această regulă, care figurează în lista martirilor Ordinului Sfintului Francisc, ele se datorează aproape întotdeauna vreunei autorități locale sau populației ostile propagandei religioase a străinilor. Din punctul de vedere al comerțului, hanul Uzbek este cel care a concedat venețienilor amplasamentul de la Tana pentru a construi acolo, în 1333, noua lor așezare, iar în ultimii săi ani de domnie (1335-1340) trebuie să se dateze relatarea negustorului florentin Balducci Pegolotti, una din cele mai complete care ne-au parvenit despre traficul internațional la nordul Mării Negre, spre Asia Centrală și îndepărtatul Cathay.

Toate acestea aveau să se schimbe o dată cu urcarea pe tron a noului stăpîn al Hoardei de Aur, hanul Djanibek. Este adevărat că în 1342 el mai confirmă încă venețienilor privilegiile concesate de predecesorul său pentru așezarea Tana. Dar din același an trebuie fără îndoială să datăm începutul unei noi serii de ostilități între tătarii din Kîpciak și lituanieni, pe de o parte, și regatele catolice ale Europei Răsăritene, Ungaria și Polonia, antrenate în cruciadă de noul suveran al regatului Sfintului Ștefan, Ludovic I de Anjou. Țara Românească se desprinde din alianța tătară, pentru a se apropia de Ungaria și pentru a reînnoa cu această putere angajamente de dependență feudală. În 1343, după cît se pare, o expediție condusă de voievodul Transilvaniei trece Carpații Orientali și-i respinge pe tătari din provincia unde se va constitui în curînd principatul Moldovei. Și tot în 1343 izbucnește marele conflict dintre Imperiul Hoardei de Aur și republicile maritime italiene, care avea să exercite o influență decisivă asupra traficului internațional al Mării Negre.

Urmarea acestor evenimente este destul de bine cunoscută, astfel că ar fi suficient să reamintim pe scurt faptele esențiale. Raporturile negustorilor venețieni cu autoritățile mongole din Tana erau tensionate în urma fraudelor și abuzurilor reciproce. Un diferend, ale cărui cauze rămîn necunoscute, i-a adus în conflict pe venețieni și pe tătari: Andreolo Civrano, negustor din Veneția, a avut ghinionul să ucidă în această ceartă pe tătarul Hogea Omar, un musulman. Acesta a fost începutul unei încăierări generale, în care toți occidentalii ce locuiau în Tana, venețieni, genovezi, florentini - poate și provensali și catalani -, au fost atacați de către indigeni, uciși sau capturați, casele și antrepozitele lor fiind incendiate și jefuite. Paguba a fost de 350.000 scuzi de aur pentru genovezi și de 300.000 pentru venețieni, ceea ce, aplicînd formula folosită pentru a evalua socotelile vămii din Pera în acel timp,³⁴ ar echivala cu peste două milioane de hyperperi sau aproximativ cu 80 pînă la 100 milioane de franci francezi (din 1924). Cifra este totuși respectabilă și nu face decît să scoată mai bine în evidență importanța comerțului din Tana în momentul conflictului cu tătarii.

Lucrurile nu aveau să rămînă aici. Hanul, după ce a interzis negustorilor italieni să mai calce la gurile Donului, a ordonat aghiotanților și vasalilor săi să-i urmărească: un document genovez din 11 mai 1344 menționează jefuirea unei corăbii a lui Guiduccio de Voltri, în apropiere de Soldaia, de către oamenii guvernatorului de la Solhat.³⁵ Era deci o ridicare generală împotriva negustorilor italieni, care sufereau la Tana și în Crimeea soarta lombarzilor din regatul lui Filip cel Frumos. Djanibek însuși a adunat o armată și s-a dus să asedieze Caffa, care rămînea centrul principal al

comerțului italian la nordul Mării Negre. Dar orașul, puternic fortificat și bine apărat de garnizoana genoveză, a rezistat la toate asalturile, iar el a fost obligat să se retragă, după ce a pierdut peste cinci mii de oameni și tot arsenalul de asediu. Veneția a încercat atunci să reia firul negocierilor. Civrano, autorul greșelii inițiale, a fost proscris printr-o hotărâre a Senatului, iar curieri au fost trimiși în grabă la Tana pe calea uscatului (Cracovia și Lwow), pentru a deschide calea unei solii. Ei au raportat în aprilie 1344 că negustorii făcuți prizonieri la Tana erau teferi și nevătămați și că hanul, care revenise asupra unora din măsurile sale, părea dispus să cadă la învoială. Dar atunci Genova a intervenit pentru a propune o acțiune comună: cele două republici, solidare, trebuiau să decreteze boicotul comerțului Kîpciakului și să ceară despăgubiri. Pînă la soluționarea conflictului, negustorii venetieni trebuiau să-și mute la Caffa centrul de afaceri. Așa s-a și făcut, iar ambasadorii venetieni și genovezi s-au întrunit la Caffa pentru a aștepta acolo răspunsul lui Djanibek.

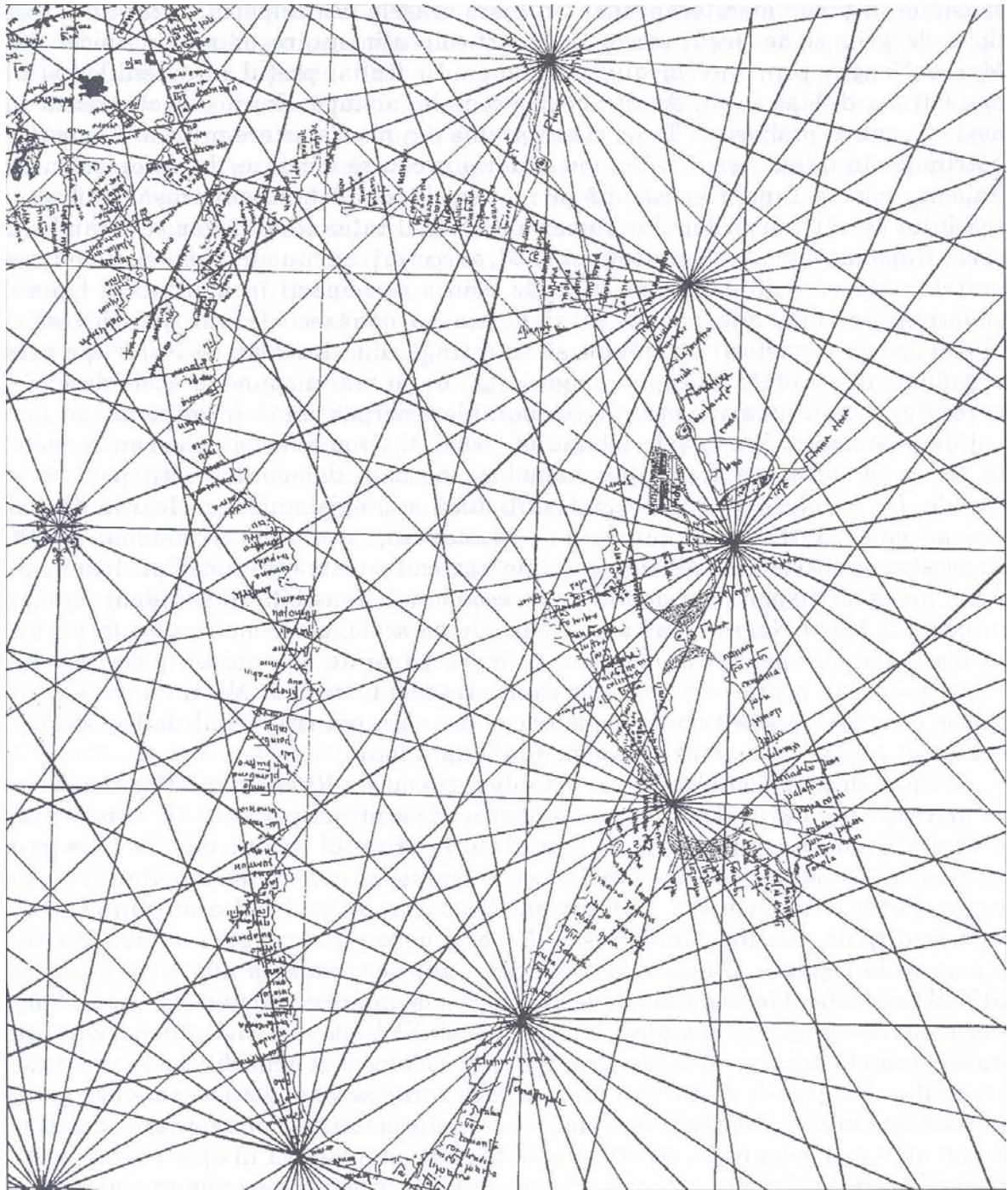
Acesta a venit sub forma unei noi expediții tătărești, care în 1345 a împresurat cetatea genoveză. De această dată asaltul s-a prelungit pînă la începutul lui 1346. El a fost atroce, deoarece s-a declanșat ciuma în rîndul armatei asediatoare, iar aceasta a încercat să răspîndească epidemia la asediați, aruncînd cadavre în interiorul incintei fortificate a Caffei, cu ajutorul unei puternice catapulte. Această metodă de război microbial, pe cît de oribilă, pe atît de neașteptată la sfîrșitul evului mediu, nu a îngenucheat apărarea, care a știut să ia măsuri eficiente pentru a evita toate consecințele îngrozitoare boli. Dar vasele care aduceau la Caffa întăriri și aprovizionări, expediate din Genova și din alte orașe ale Italiei, au luat la întoarcere germenii ciumei și au răspîndit-o în Europa, unde în cîțiva ani a secerat aproape o treime din populație. Astfel, una din cauzele principale ale marii depresiuni din secolul al XIV-lea și-a avut originea și punctul de plecare în bazinul Mării Negre.

Hanul a trebuit să abandoneze în cele din urmă al doilea asediu al Caffei, fără a fi reușit să înfrîngă rezistența fortăreței. Dar a rămas tot pe pozițiile sale și nu a consimțit să înceapă tratative decît atunci cînd venetienii, aflînd că genovezii reîncepuseră, fără să-i anunțe, traficul cu Kîpciakul, i-au trimis și ei la rîndul lor o solie în anul 1347. Coloniei Tana i-au fost restabilite posesiunile, doar drepturile de vamă au fost mărite de la 3 la 5%. Dar genovezii, siguri de tratatul lor de alianță, au refuzat să recunoască aliaților lor dreptul pe care și-l arogaseră pentru ei înșiși. Aceasta a stat la originea unui nou conflict între Genova și Veneția, care avea să ducă la ocuparea de noi puncte fortificate la Bosfor și la cel de-al doilea „război al Strîmtorilor” între cele două republici, împăratul Bizanțului Ioan Cantacuzenos și regele Aragonului. Comerțul s-a restabilit cu Imperiul Hoardei de Aur, dar era din ce în ce mai redus la resursele locale de pe coasta Mării Negre, în special la cele din bazinul apusean; acolo doar perspectivele noi compensau, în destul de mică măsură însă, pierderea marilor căi asiatice care duceau la Tana sau la Trapezunt: navigația de pe Dunăre dobîndise o importanță nouă, datorită negustorilor din orașele Transilvaniei și ale Ungariei, care îi foloseau resursele.³⁶ Pe de altă parte, „drumul moldovenesc” deschidea comerțului orașelor din Galiția, Cracovia și Lwow, accesul la porturile de pe coasta Mării Negre.³⁷ Aceste împrejurări noi de ordin economic explică brusca dezvoltare a principatelor românești în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, și, de asemenea, interesul pe care îl mai prezentau încă, la acea dată, porturile de pe litoralul pontic pentru comerțul european. Dar nu mai sînt perspectivele imense de la sfîrșitul secolului al XIII-lea, nu mai este traficul pe drumurile îndepărtate ale Asiei Centrale și ale Extremului Orient, care l-ar fi putut îmbogăți, într-o singură călătorie, pe negustorul suficient de îndrăzneț spre a o întreprinde. Întreruperea comerțului cu Kîpciakul, din 1343 pînă în 1347, avusese repercusiuni foarte sensibile în țările mediteraneene. „în toate orașele din Imperiul bizantin a fost lipsă de grîu și de pește sărat, două articole alimentare aduse de obicei din Marea Neagră prin intermediul italienilor. În Italia, prețul mirodeniilor și al mătăsii s-a dublat subit. Aceste două exemple, adaugă Heyd, demonstrează în mod eficient că prăbușirea Tanei obturase una din marile artere prin care comerțul pătrundea în inima Asiei.”³⁸ Noi vicisitudini aveau să afecteze, de altfel, coloniile italiene: colonia Tana, reconstruită pe noi temelii, era definitiv distrusă la sfîrșitul secolului de către hoardele lui Tamerlan. Mentalitatea localnicilor se schimbă și ea. După moartea lui Djanibek, în 1357, succesorii săi nu au mai putut menține unitatea Hoardei de Aur, care sfîrșește

prin a se împărți în mai multe hanate și formațiuni mai mici, la fel ca și Persia cu douăzeci de ani mai devreme. Misionarii și negustorii au trebuit să se retragă din „Tartaria de Nord”, pe care o străbăteau altădată în deplină siguranță; ei nu mai dispuneau acolo de nici o garanție. „Ostilitatea împotriva occidentalilor mergea mână în mână cu un nou val de islamizare. Progresele Islamului, scrie R. Grousset, își culegeau roadele, la fel ca și influența Egiptului mameluc, în toate domeniile vieții politice și sociale. De la toleranța religioasă tradițională a Gingishanizilor, Hoarda de Aur era pe cale să treacă la fanatismul musulman, totalitar, al mamelucilor.”³⁹ În aceste condiții atât de net defavorabile, traficul pe distanță lungă pe drumurile Asiei mongole dispare, iar depresiunea economică, sensibilă în Occident, ajunge în bazinul Mării Negre, pentru a se întinde de acolo, cu și mai multă forță, din nou asupra Europei, care depindea în mare parte de activitatea piețelor sale. Placă turnantă a prosperității în secolul precedent, traficul Mării Negre este în aceeași măsură placă turnantă pentru criză, care oprește, în al doilea sfert al secolului al XIV-lea, avântul expansiunii capitaliste.

Trebuie deci să completăm acest tablou, trasat de Pirenne cu atîta măiestrie în privința stagnării dezvoltării economice, după prima perioadă de expansiune a capitalismului comercial și industrial de la sfîrșitul evului mediu. Comerțul exterior nu numai că nu „a încercat să-și lărgească aria de expansiune”; el s-a retras puțin cîte puțin din întreg *hinterland-ul* asiatic și din unul din centrele sale principale, bazinul Mării Negre. Nu este doar o stagnare, ci o retragere, un fenomen de repliere. Cauza este evidentă: unitatea mongolă atrăsese în secolul al XIII-lea traficul internațional, deschizîndu-i drumurile parcurse de Marco Polo; dezmembrarea sa le închidea în secolul al XIV-lea, privîndu-le de condiția indispensabilă oricărei circulații regulate a schimburilor și a mărfurilor: securitatea traficului. Progresele islamismului în lumea turcă și mongolă făceau să se abată peste Asia suflul xenofobiei, care ridica noi obstacole în fața pătrunderii străinilor de un alt rit, negustori și, cu atît mai mult, misionari. Dacă în epoca precedentă, porturile Mării Negre își avuseseră partea lor în diminuarea comerțului creștin cu Egiptul, ca urmare a ultimelor cruciade și a căderii fortărețelor sale din Siria, acum balanța se răstoarnă, iar mirodeniile și mătasea, care porneau pe drumul de la Tebriz la Trapezunt sau de la Sărai la Tana, sînt preluate de navigatorii arabi din Golful Persic și din Marea Roșie pînă la piața Alexandriei.

Dacă efectele acestei veritabile revoluții economice nu au fost și mai marcante asupra dezvoltării economiei europene, aceasta se datorează desigur faptului că alte regiuni se deschideau activității sale. Hansa avea acum acces la toate produsele coastei Baltice, piața Novgorodului le aducea pe cele din Rusia Septentrională. Boemia și Ungaria puneau în valoare resursele minelor lor de aur și argint, care satisfăceau parțial necesitățile de batere și de circulație a monedelor. Pe de altă parte, comerțul din Polonia și cel de pe valea Dunării, stabilind o legătură naturală între Europa Centrală și Orient, reda o oarecare importanță traficului Mării Negre.

65. Imaginea Mării Negre dintr-o hartă anonimă din anul 1384 (Portulanul Pinelli-Walckenauer).

Dar această activitate, oricât de fructuoasă ar fi fost rezultatele sale, nu se putea compara cu cea din secolul care o precedase. „Aspectul economic” al Europei se schimbasese mult: *krach-urile* financiare ale marilor bănci italiene, dintre care cele mai importante sînt tocmai în 1343 - anul ce a văzut izbucnirea conflictului de la Tana între Kîpciak și negustorii italieni -, pot fi datorate, după toate datele disponibile și altor cauze decît reglementarea defavorabilă a datoriilor regelui Angliei sau complicațiile rezultate din ostilitățile angajate de acest suveran împotriva regelui Franței. Nu este imposibil ca întreruperea bruscă a traficului cu Imperiul Hoardei de Aur și repercusiunile inevitabile de pe piața italiană să fi avut o oarecare contribuție. Ciuma neagră, funestul dar al Asiei mongole pentru Europa, a desăvîrșit ceea ce blocada de pe coastele Mării Negre începuse. O lume împrăștiată și sărăcită a trebuit să suporte criza scumpirii vieții de după 1350 și a văzut desfășurîndu-se, de la un capăt la altul al continentului, de la comunele flamande la *ciorapi* din Florența și la zeloții din Thessalonik, grevele industriale, răzmerițele și revoluțiile. Va trebui să treacă un secol pentru ca deschiderea de noi căi de navigație pe mările necunoscute din Oceanul Indian și din Atlantic să ofere traficului internațional o ocazie unică de a se dezvolta și de a folosi capitalurile acumulate de băncile și casele negustorești.

Atunci va avea loc, în întreaga accepțiune a cuvîntului, expansiunea capitalismului din ajunul epocii moderne, care se dezvoltă pe măsură ce tezaurile din Indii și din Lumea Nouă se revarsă pe piețele Europei Occidentale.

Dar la această nouă perioadă de prosperitate, traficul Mării Negre nu mai participă în nici un fel. Cucerirea otomană i-a închis accesul la comerțul european în a doua jumătate a secolului al XV-lea: Constantinopolul, cucerit în 1453, Trapezuntul în 1461, Caffa în 1475, Chilia și Cetatea Albă în 1484, sînt de acum înainte porturi controlate de Imperiul turcesc, care le exploatează resursele în folosul său exclusiv, așa cum Imperiul bizantin o făcea în perioada apogeului puterii sale. Aceste resurse sînt, de altfel, doar locale și furnizează Istanbulului, produsele naturale din regiunile dunărene și din Rusia Meridională, la care se cuvine să adăugăm sclavii din Crimeea și din Caucaz. Marea Neagră - Kara Deniz - este de acum înainte „fecioara castă și pură”, peste care s-au închis gratiile seraiului; captivitatea va dura mai mult de trei secole. Comerțul european nu a renunțat să-și deschidă din nou drumurile Extremului Orient, dar el va trebui să caute alte căi decît cele de pe coasta pontică. Astfel, în secolul al XIV-lea, el se va orienta spre statele marelui cneaz al Moscovei, noua putere ce se va întinde dincolo de Ural spre Siberia și Asia Centrală^{*}; dar traficul maritim din Atlantic și din Indii face de acum înainte drumului continental o concurență pe care nu va reuși s-o depășească pînă la deschiderea Transiberianului.

Cu toate acestea, nu s-ar putea contesta că în era marilor descoperiri chiar, care îndepărtează pentru secole comerțul internațional de drumurile urmate în evul mediu, traficul din Marea Neagră nu a exercitat o oarecare influență, cel puțin indirectă. Regresul cunoștințelor geografice s-a produs simultan cu cel al traficului internațional, care le asigurase dezvoltarea în secolul al XIII-lea. Este suficient să comparăm relatarea lui Marco Polo, pentru care cercetările recente aduc mereu noi confirmări, cu poveștile fantastice ale lui Jean de Mandeville, a căror lectură era atît de răspîndită în secolul al XIV-lea. Din povestirea călătorului venețian, ca și din raportul atît de exact al florentinului Pegolotti, rămăsese amintirea unei căi ce ducea la bogățiile din Extremul Orient și a cărei urmă trebuia regăsită. Capătul lumii, întrevăzut o clipă în epoca mării prosperități comerciale, se restrînsese din nou la orizontul închis al Europei și al Orientului Apropiat; dar se păstrase din această primă perioadă a expansiunii capitalismului noțiunea de „mai departe”, care se întindea spre adîncurile Asiei, „Asie la parfonde” sau „Asie la Maiour”. Această căutare nu mai putea să se orienteze spre bazinul Mării Negre, dar rămînea în mințile oamenilor ca o invitație la călătorie și la aventură. Este misterul „căutării Cathay-ului”, care obsedează imaginațiile la sfîrșitul evului mediu și care îi îndeamnă pe navigatori să exploreze alte căi, pe unde să poată ajunge acolo. Este notoriu

^{*} Așa după cum a demonstrat recent D-nul Alexandre Eck în conferința sa despre „consecințele economice ale căderii Constantinopolului”, susținută la Institutul de Istorie Universală „N. Iorga” din București, în februarie 1943.

faptul că, atunci când Cristofor Columb își lansa caravelele în traversarea Oceanului necunoscut, el socotea că nu va putea ajunge decât la țărmul răsăritean al Chinei și că, la început, împreună cu tovarășii săi, a luat Antilele drept Japonia. Din această confuzie, de altfel, s-a născut noțiunea de „Indii Occidentale” și cea de „indieni” din America, menținută pînă în epoca modernă.

Astfel, se poate regăsi pînă și în dinamica marilor descoperiri și a noilor căi comerciale, care se îndepărtează în mod absolut de Marea Neagră, o ultimă mărturie asupra importanței și a activității traficului ei internațional, al cărui rol nu mai poate fi ignorat în istoria economică. La fel de mult ca tîrgurile din Champagne, în epoca lor de mare celebritate, tot așa de mult și mai mult chiar decât traficul din Mediterana Orientală, după cucerirea porturilor Levantului de către musulmani, tot așa de mult ca cel al Hansei în Marea Nordului și în Baltica, acest rol constituie un factor de prim ordin în dezvoltarea relațiilor comerciale și progresul economiei capitaliste. Această observație este valabilă, de altfel, nu numai pentru volumul negoțului și al cifrei sale de afaceri, dar și pentru metodele care se perfecționează acolo, în atmosfera mai liberă a vieții coloniale, desprinsă de piedicile tradiției și de ordinea corporativă sau feudală a evului mediu european.

Este posibil ca aceste concluzii să fie considerate exagerate, sau cel puțin ca suferind influența excesivă a studiilor consacrate unui subiect special, fiind adevărat că în istorie, ca și în alte domenii, fiecare are tendința să „predice pentru propria parohie”. Dar aceasta este la fel de adevărat și pentru alte teze susținute de către istoricii capitalismului medieval și modern, și este de dorit, în tot cazul, ca o nouă examinare a acestei mari chestiuni să țină seama, de acum înainte, mai mult decât pînă acum, nu numai de marile linii pe care se scurg curenții negoțului, dar și de „placa turnantă” ce a reglat atît de mult timp intensitatea și regularitatea traficului lor.⁴⁰

Bibliografie sumară: G.I. BRĂȚIANU, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929; IDEM, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)* (Académie Roumaine, Études et recherches, II), București, 1927; IDEM, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938; H. PIRENNE, G. COHEN, H. FOCILLON, *La civilisation occidentale au Moyen Âge du XI siècle au milieu du XVe siècle*, în *Histoire du Moyen Âge*, VIII (coll. Glotz), Paris, 1933; H. LAURENT, *La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens*, Paris, 1935; W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, I, trad. fr. Furcy Raynaud, Leipzig, 1885; R. LOPEZ, *Genova marinară nel Duecento. Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercanti*, Messina - Milano, 1933; G.I. BRĂȚIANU, *Le conseil du roi Charles*, în *Revue historique du Sud-Est Européen*, XIX, 1942, 2; G. GOLUBOVICH, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell' Oriente francescano*, II, Quaracchi-Firenze, 1913; P. LEMMENS, *Die Heidenmission im Spätmittelalter (Franziskanische Studien, V)*, Munster in Westf., 1919.

¹ Întreg capitolul a fost publicat - cu infime modificări - sub titlul *La Mer Noire, plaque tournante du trafic internațional à la fin du Moyen Age*, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 36-69 (prezentat de C. Nicolescu, în *RIR*, XV, 1945, p. 245). O. Lampsides (*Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 440) îl consideră „o capodoperă în care se evidențiază spiritul pătrunzător, multilateralitatea cunoștințelor și fantezia creatoare a lui Brătianu.” Denumirea de „placă turnantă a comerțului internațional” atribuită Mării Negre a fost reținută de mai mulți specialiști. Cf. F. Braudel, *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, I, trad. M. Gheorghe, București, 1985, p. 205; M. Berindei și G. Veinstein, *La Tana-Azak de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIIIe - milieu XVe siècle)*, în *Turcica*, VIII, 1976, 2, p. 112; P. Schreiner, *Купцы и товары Причерноморья: фрагмент византийской конторской книги, în Byzantino-bulgarica*, VII, Sofia, 1981, p. 215; M. Balard, *Genes et la mer Noire (XIIIe-XVe siècles)*, în *Revue historique*, CCLXX, 1983, 1, p. 33; S. Iosipescu, *Balica, Dobrotița, Ioancu*, București, 1985, p. 24; T. Gemil, *România și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, 1991, p. 133, 193; P. Teodor, *Istorici români și problemele istorice*, Oradea, 1993, p. 46, 63, 84, 94; R. Manolescu, *Marea Mediterană și Marea Neagră în evul mediu*, în *Revista istorică*, SN, 4, 1993, 1-2, p. 50; V. Ciociltan, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuția Cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, București, 1998, p. 15-16, 260; M. Teodor Crăciun, *Structuralism și comparatism la Gh. I. Brătianu*, în *Incursiuni în opera istorică a lui Gheorghe I. Brătianu - Studii și interpretări istorice*, coord. P. Teodor, R. Mârza, Cluj, 1999, p. 47.

Întrucît acest capitol conținea inițial numai cinci note ale autorului, de puțină utilitate pentru cititor, am considerat oportun, dat fiind similitudinea textelor, să adoptăm aparatul critic al articolului apărut în *RHSEE*, XXI, 1994, p. 36-69 (fără să introducem sistemul de abrevieri folosit în notele editoriale) și să renunțăm în acest caz la adnotările proprii. Cititorul va avea astfel prilejul să fie confruntat cu o secvență din lucrare redactată în întregime - text și note - de Gheorghe Brătianu. În anumite situații ne-am permis să facem cîteva neînsemnate întregiri în cadrul aparatului critic, completînd titlurile lucrărilor și revistelor redactate incomplet sau prescurtat și adăugînd anii lor de apariție. În afară de această notă, în text am inclus numai una singură proprie (26), atașată unui pasaj ce lipsește din studiul publicat în *RHSEE*, XXI, 1944, o altă notă editorială (40), cu succinte observații, fiind plasată la sfîrșitul capitolului.

² Cf. bibliografia anexată la comunicarea D-lui Saponi, în *VIIIe Congrès International des Sciences historiques, Communications*, Zürich, II, 1938, p. 374-377.

³ G. I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929, p. 293-294.

⁴ Cf. G. I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle* (Académie Roumaine, Études et recherches, XI), București, 1939, p. 31. Documentele au fost publicate de R. Morozzo della Rocca și A. Lombardo, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XII et XIII*, Torino, 1940, XX, p. 83-84 și 200-201.

⁵ Idem, *Notes sur un voyage en Crimée*, în *Revue historique du Sud-Est Européen*, XIX, 1942, I. Documentul este publicat de R. Morozzo della Rocca și A. Lombardo, *op.cit.*, II, p. 18-19.

⁶ Cf. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 158-159.

⁷ Cf. G. I. Brătianu, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, p. 157 și urm.

⁸ R. Guillaud, în *Mélanges Charles Diehl*, I, Paris, 1930, p. 121 și urm. Cf. și G. I. Brătianu, *Études byzantines...*, p. 162 și urm.

⁹ G. I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois...*, p. 209 și urm.

¹⁰ G. I. Brătianu, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffà de la fin du treizieme siècle (1281-1290)*, București, 1927, nr. CCLV, p. 241.

¹¹ H. Laurent, în *VIIIe Congrès International des Sciences historiques, Communications*, Zürich, II, 1938, p. 363.

¹² G. I. Brătianu, *Actes des notaires génois...*, p. 73-168.

¹³ *Ibidem*, p. 173-262.

¹⁴ Nicephori Gregorae, *Byzantina historia*, ed. L. Schopen, II, Bonn, 1830, p. 842. Cf. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, I, Leipzig, p. 498.

¹⁵ H. Pirenne, G. Cohen, H. Focillon, *La civilisation occidentale au Moyen Âge du XIe siècle au milieu du XVe siècle*, în *Histoire du Moyen Âge*, VIII, coll. Glotz, Paris, 1933, p. 144 (H. Pirenne).

¹⁶ G. I. Brătianu, *Actes des notaires génois...*, nr. CXLIX, CCLI, CCCVIII, CCCXXXII.

¹⁷ Cf. R. Lopez, *Genova marinară nel Duecento. Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante*, Messina-Milano, 1933.

¹⁸ Cf. G. I. Brătianu, *Le conseil du roi Charles. Essai sur l'internationale chrétienne et les nationalités à la fin du Moyen Âge*, în *Revue historique du Sud-Est Européen*, XIX, 1942, 2, p. 291 și urm.

¹⁹ H. Pirenne, G. Cohen, H. Focillon, *La civilisation occidentale...*, p. 166-167 (H. Pirenne).

²⁰ *Ibidem*.

²¹ H. Laurent, *La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens*, Paris, 1935, p. 149-150. [Traducerea citatului a fost preluată cu infime modificări după *CMN*, p. 513-515.]

²² G. I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la mer Noire...*, p. 35.

²³ *VIIIe Congrès International des Sciences historiques, Actes du Congrès*, p. 38.

²⁴ Cf. studiul lui D. Rasovsky, *Asupra problemei originii așa-numitului Codex Cumanicus* (în rusă), în *Seminarium Kondakovianum*, III, 1929, p. 193 și urm.

²⁵ G. I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois...*, p. 231.

²⁶ G. I. Brătianu, *Actes des notaires génois...*, p. 20-21. Fraza lipsește din studiul publicat în *RHSEE*, XXI, 1944. Nota aparține editorului.

²⁷ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell' Oriente francescano*, II, Quaracchi-Firenze, 1913, p. 72.

²⁸ *Ibidem*, III, 1919, p. 128.

²⁹ P. Lemmens, *Die Heidenmissionen im Spätmittelalter*, Münster i. W., 1919, p. 48-49.

³⁰ Cf. E. Haenisch, *Kulturbilder aus Chinas Mongolenzeit*, în *Historische Zeitschrift*, 164, 1941, p. 46.

³¹ P. Lemmens, *op.cit.*, p. 73 și urm.

³² R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 390.

³³ *Ibidem*, p. 464.

³⁴ Vezi mai sus. Pentru izvoare, cf. W. Heyd, *op. cit.*, II, p. 187 și urm.

³⁵ Ferretto, *Annali storici di Sestri Ponente*, în *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, XXXIV, 1904, p. 235-236.

³⁶ Cf. G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, p. 82, 120 și urm.

³⁷ P.P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Âge*, în *Revista istorică română*, III, 1933, p. 172 și urm.

³⁸ W. Heyd, *op. cit.*, II, p. 188.

³⁹ R. Grousset, *L'empire des steppes...*, p. 483.

⁴⁰ Pentru unele afirmații inserate în capitol s-au exprimat anumite rezerve. Astfel, cifrele de afaceri indicate de actele notariale emise la Pera și Caffa (*MN*, p. 233-244) sînt considerate discutabile; se impun nuanțări în ceea ce privește opoziția tranșantă dintre progresele înregistrate în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea și declinul din secolul următor (p. 236-237), avîntul general al comerțului occidental prelungindu-se pînă la criza din anii 1343-1350, iar colonia genoveză de la Tebriz atingînd apogeul pe la 1310-1320, produsele asiatice s-au scurs spre Europa prin Marea Neagră și la sfîrșitul secolului al XIV-lea, Tana nefiind complet distrusă de invazia lui Timur (p. 245); antagonismele veneto-genoveze nu au avut drept singure cauze rivalitatea comercială din spațiul pontic. Cf. recenzia lui M. Balard din *Revue historique*, 98, CCLI, 1974, 1, p.168-169. Elemente de susținere a acestor observații se găsesc în monumentală sinteză a lui M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe-debut du XVe siècle)*, I-II, Roma 1978.

Cartea IV

MIZA STRÎMTORILOR

Capitolul XIII

TAMERLAN, DECLINUL HOARDEI DE AUR ȘI CHESTIUNEA DUNĂRII

Cruciada ungară și polonă împotriva Hoardei de Aur. Formarea voievodatelor Țara Românească și Moldova; expansiunea lor spre Dunărea de Jos și spre litoralul Mării Negre. Criza dinastică în Ungaria la sfârșitul secolului al XIV-lea și unirea Poloniei cu Lituania. Invazia turcească: Nicopole. Asediul Bizanțului. Năvălirea lui Tamerlan; victoriile sale asupra Kîpciakului și devastarea Tanei. Conflictul cu Imperiul otoman în Anatolia: Ankara. Criza internă a Imperiului otoman, echilibrul puterilor creștine din jurul Mării Negre. Prosperitatea domeniului colonial genovez și proiectele de dezvoltare a traficului, în legătură cu navigația de pe Dunăre. Reluarea ofensivei otomane.

Pentru a înțelege mai bine cursul evenimentelor, trebuie mai întâi să ne întoarcem la relațiile Hoardei de Aur cu puterile creștine din Europa Centrală și Răsăriteană. Această retrospectivă permite să degajăm un aspect esențial al evoluției economice: dezvoltarea comerțului în bazinul pontic occidental și mai ales la gurile Dunării. După ce am expus în linii mari duelul secular dintre republicile maritime pentru controlul navigației în Strîmtori, trebuie să ne întoarcem la rivalitatea monarhiilor continentale, care își dispută hinterlandul geografic de pe coastele Mării Negre.

Imperiul Hoardei de Aur, cu toate că se stabilizase în vremea lui Berke și a urmașilor săi, rămânea totuși pentru regatele creștine din Europa Răsăriteană un vecin neliniștitor. Amenințarea invaziei, amplificată de amintirea expediției din 1241, continuă să planeze pentru mai mult de un secol asupra ținuturilor limitrofe ale Poloniei și ale Ungariei. Incursiuni continue întrețineau agitația și teama la hotarele acestor țări: invazii ca cele ale lui Nogai în Ungaria și în Polonia din 1285 și 1287 păreau că vor realiza din nou proiectele lui Bătu și ale lui Subutai.¹ Conflictul dintre Nogai și Toktai lăsa apoi ceva răgaz vecinilor apuseni ai Imperiului Kîpciakului, chiar în momentul în care disensiunile interne din Ungaria și din Polonia, unde se înfruntau Angevinii și bavarezii, regele Boemiei și casa de Glogau, ar fi oferit poate ocazia unei intervenții decisive în afacerile Europei Centrale. Când Hoarda de Aur, din nou reunită sub autoritatea lui Toktai, s-a redresat în sfârșit în primii ani ai secolului al XIV-lea, acest moment favorabil era pe cale să dispară: în Ungaria, domnia lui Carol Robert de Anjou, moștenitor al Arpadienilor pe linie feminină, se consolida sprijinit de întreaga autoritate a legatului pontifical, în vreme ce în Polonia eforturile lui Vladislav cel Scurt tindeau să reconstituie unitatea monarhiei, micșorată cu mai multe provincii, dar susceptibilă totuși de rezistență și durată. Cu toate acestea, subzistau fermenti de tulburări: registrele pontificale din acei ani dezvăluie o preocupare constantă pentru problemele Ungariei și dificultățile rezultând din strînsa coluziune dintre păgînii sau „sarazinii” din afară și schismaticii sau ereticii din interiorul regatului. În 1314 și 1319 se ridică din nou chestiunea incursiunilor tătărești în Transilvania, unde persista nemulțumirea contra noului regim, iar în 1325 regele Carol-Robert însuși face apel la Sfântul Scaun spre a obține mijloacele necesare pentru apărarea hotarelor sale. Noi atacuri sînt semnalate în 1331 și 1334; ele sînt probabil în legătură cu evenimentele contemporane din Țara Românească, unde voievodul Basarab tocmai ridicase armele împotriva suzeranului său, regele Ungariei. Avem toate motivele să presupunem că noul voievodat românesc, format în ultimii ani ai secolului al XIII-lea prin alipirea unui anumit număr de mici formațiuni sub conducerea unei familii „descălecate”- adică emigrate - din Carpații transilvăneni, a profitat de anarhia momentană în care se afla regatul ultimilor Arpadieni, pentru a se așeza sub protecția Hoardei de Aur.² Bulgaria vecină se afla deja în această postură: am reamintit că țarul Svetoslav, de origine cumană, recunoscuse supremația lui Toktai. După moartea sa, în 1321, Uzbek pare să fi luat succesoriului său teritoriul care îi fusese cedat între Nistru și gurile Dunării, deoarece în anii următori documentele genoveze fixează limitele apusene ale Imperiului Kîpciakului în Deltă.

Dovada acestei orientări a voievodatului românesc spre sistemul politic mongol ne este dată de fapte: în 1330, un contingent românesc ia parte, împreună cu cele ale tătarilor și ale alanilor, la bătălia din Velbuzd, dată de țarul Mihail al Bulgariei împotriva regelui Serbiei;³ în același an, în momentul expediției nefericite a regelui Carol-Robert împotriva voievodului Țării Românești, se pune problema ajutorului dat de tătari acestuia din urmă.⁴ Între aceste evenimente diverse există o legătură incontestabilă: la fel ca și cnezatele rusești, pentru care marele cneaz al Moscovei, Ivan Kalita joacă rolul de agent principal al Hoardei de Aur, principatul muntean și fără îndoială și statul ce exista în Moldova de Nord au trebuit să recunoască atunci hegemonia hanului de la Sarai. Cercetările recente ale părintelui V. Laurent demonstrează că între 1335 și 1337, orașul dunărean Vicina, post avansat al Imperiului bizantin pe cursul inferior al Deltei, a fost ocupat de tătari.⁵ Una din realizările importante ce trebuie înscrise la activul politicii hanului Uzbek a fost, evident, această stăpânire mai completă a regiunii de la gurile Dunării.

Dezvoltarea rapidă a comerțului în toată această regiune a Europei Răsăritene, unde orașele Transilvaniei și ale Galiției, colonizate de germani, deveneau piețe importante și prospere, explică interesul pe care stăpînii Hoardei de Aur, mereu preocupați de creșterea veniturilor lor, îl manifestau deodată pentru această porțiune a litoralului pontic. Să ne reamintim comentariul din harta majorcanului Dulcert, din 1339, despre centrul traficului internațional dintre Marea Neagră și Baltica reprezentat de orașul Lemberg sau Lwow, în momentul în care se încheia domnia ultimului cneaz rus al Haliciului (data de 1340 este de reținut): ea marchează în adevăr o cotitură însemnată în politica generală a Hoardei de Aur și a vecinilor săi din Europa Răsăriteană.

În 1341, Djanibek, apărătorul Islamului, devenea printr-o lovitură de stat hanul Hoardei de Aur, în locul fratelui său Tinibek, moștenitorul desemnat, despre care se spunea că era binevoitor față de creștini. L-am văzut pe Djanibek încă din 1343 luptându-se cu coloniile venețiene și genoveze, jucându-și rolul în criza de depresiune ce lovește capitalismul european și contribuind prin asediul Caffei la dezlănțuirea cumplitei „ciumi negre”, ale cărei ravagii aveau să-i înzecească efectele.⁶ Dar acestei întreruperi temporare a schimburilor cu Occidentul pe litoralul Mării Negre îi corespunde o bruscă reluare a ostilităților pe frontul continental. În 1342, Ludovic I îi succede lui Carol-Robert pe tronul Ungariei: cu acest monarh tânăr și ambițios, pătruns de idei cavaleresti și receptiv la proiectele de cruciadă, monarhiile creștine din Est vor trece la ofensivă. El îl antrena în acțiunea sa pe regele Poloniei, Cazimir cel Mare, unchiul său, care la rîndul lui lupta împotriva încălcărilor pricinuite de Lituania lui Gedymin, rămasă încă păgînă. Două coalitii se vor ridica una în fața celeilalte: Ungaria și Polonia catolică împotriva Lituaniei și a Imperiului mongol al Kîpciakului.

Acest război avea să aibă o influență decisivă asupra viitorului ținuturilor dunărene: campania ungară împotriva tătarilor avea să le afecteze inevitabil teritoriul și să determine acolo o nouă orientare politică. încă din 1344, dacă ar fi să credem cronicile ungare, voievodul Țării Românești își trimite fiul să reînnoiască omagiul către noul rege al Ungariei, îndepărtându-se astfel de alianța sa anterioară cu Imperiul mongol.⁷

Nu se știe dacă această întâlnire a precedat expediția voievodului ungar al Transilvaniei în Moldova sau dacă a urmat acesteia: istoricii ezită între anii 1343 și 1345 pentru a-i fixa data. Fapt este că această campanie a avut loc și că ea a fost marcată de către victoria voievodului Andrei Lackfi asupra tătarilor, care s-au retras pe valea Nistrului.⁸ În 1347, era restabilit episcopatul catolic al Milcovului pe versantul răsăritean al Carpaților, în locul fostului episcopat al Cumaniei din prima jumătate a secolului al XIII-lea.⁹ Lucrările recente ale unui tânăr erudit român, D-nul Lăzărescu, reluând o ipoteză formulată odinioară de Nicolae Iorga, fac foarte probabilă presupunerea că teritoriul actual din Moldova de Jos și ținuturile vecine din Muntenia pînă la valea Buzăului și cea a Ialomiței au fost alipite direct coroanei ungare, ca un fel de „culoar” spre cursul inferior al Dunării, în urma retragerii mongole.¹⁰ În același timp, în regiunea nordică a Moldovei, se constituia un voievodat vasal Ungariei, întemeiat de cneji români emigrați din Maramureșul învecinat cu granițele Transilvaniei și ale Galiției; în sfîrșit, profitînd de stingerea dinastiei cnejilor ruși ai Haliciului, regele Poloniei alipea la posesiunile sale cea mai mare parte a Galiției Orientale, împreună cu orașul Lwow, în 1349.¹¹

Nici Lituania, nici Kîpciakul nu erau dispuse să se încline în fața faptului împlinit; contraatacul lor s-a produs imediat. În iulie 1352, papa ceda regelui Ungariei zeciuiala din veniturile ecleziastice din țara sa, pentru apărarea împotriva invaziei mongole. Nu este imposibil ca această amenințare, adăugîndu-se eforturilor făcute de nobilimea ungară cu ocazia expedițiilor regelui Ludovic în regatul Neapolului, între 1347 și 1350, să fi determinat confirmarea solemnă a Bulei de Aur în 1351, pe care dispozițiile sale suplimentare o fac să fie considerată drept veritabila „Mare Chartă” a regatului lui Ștefan cel Sfînt.¹² Cronica florentină a lui Matteo Villani înregistrează știrea, parvenită în Italia, despre o mare bătălie purtată împotriva „nenumăratelor mulțimi” ale călăreților tătari de către ungari, care se duseseră în ajutorul cneazului de Brașlav din Podolia;¹³ știm, de altfel, că tot în 1352 a avut loc primul asediu al cetății Belz, ocupată de lituanieni. Avem toate motivele să credem că, în acest conflict al marilor puteri, statele mici încercau să urmărească vîrtejurile și să supraviețuiască în măsura posibilului: aceasta explică de ce Țara Românească, care se apropiase de Ungaria cu cîțiva ani mai înainte, se îndepărtase din nou de ea puțin timp după aceea; tradiția istorică păstrează, în adevăr, amintirea unei expediții mongole în Transilvania, căreia românii i-ar fi acordat sprijinul. În fapt, reconcilierea dintre regele Ungariei și voievodul Țării Românești, Nicolae Alexandru, urmașul lui Basarab, operată prin grija episcopului catolic de Oradea, a fost o urmare a păcii dintre Ungaria și Hoarda de Aur, încheiată în 1354, dacă ar fi să credem informațiile din cronicile contemporane.¹⁴ Fără să se poată preciza condițiile, pare probabil că Imperiul mongol a trebuit să recunoască vecinului său apusean avantajele pe care le dobîndise în regiunea dunăreană: „culoarul” dintre lanțul răsăritean al Carpaților și Dunăre și suzeranitatea asupra voievodatelor românești ale Munteniei și Moldovei; aceasta din urmă avea să se desprindă prin acțiunea unui alt voievod emigrat din Maramureș, Bogdan, răzvrătit de cîțiva ani împotriva încălcărilor dreptului feudal săvîrsit de către regalitatea ungară și de reprezentanții săi din Transilvania.¹⁵

Se poate pune întrebarea care a putut fi adevăratul motiv al acestui recul al Imperiului mongol al lui Djanibek, a cărui forță părea încă de temut și care nu suferise, în lupta împotriva cruciaților unguri și polonezi, o înfrîngere decisivă. Totul se explică dacă se are în vedere faptul că în anul următor, 1355, se realizează în sfîrșit ambiția seculară a hanilor Hoardei de Aur de a-și afirma superioritatea asupra mongolilor din Persia: profitînd de tulburările interne ce puseseră capăt domniei ilhanilor, armata lui Djanibek a pătruns în Azerbaidjan și a reușit chiar să ocupe Tebrizul, unde fiul hanului, Berdibeg, a fost instalat ca guvernator.¹⁶ Este evident că pentru a realiza și duce la bun sfîrșit o înreprimere atît de deosebită pe frontul asiatic trebuia să se consimtă la cîteva sacrificii pentru a avea pacea în Vest.

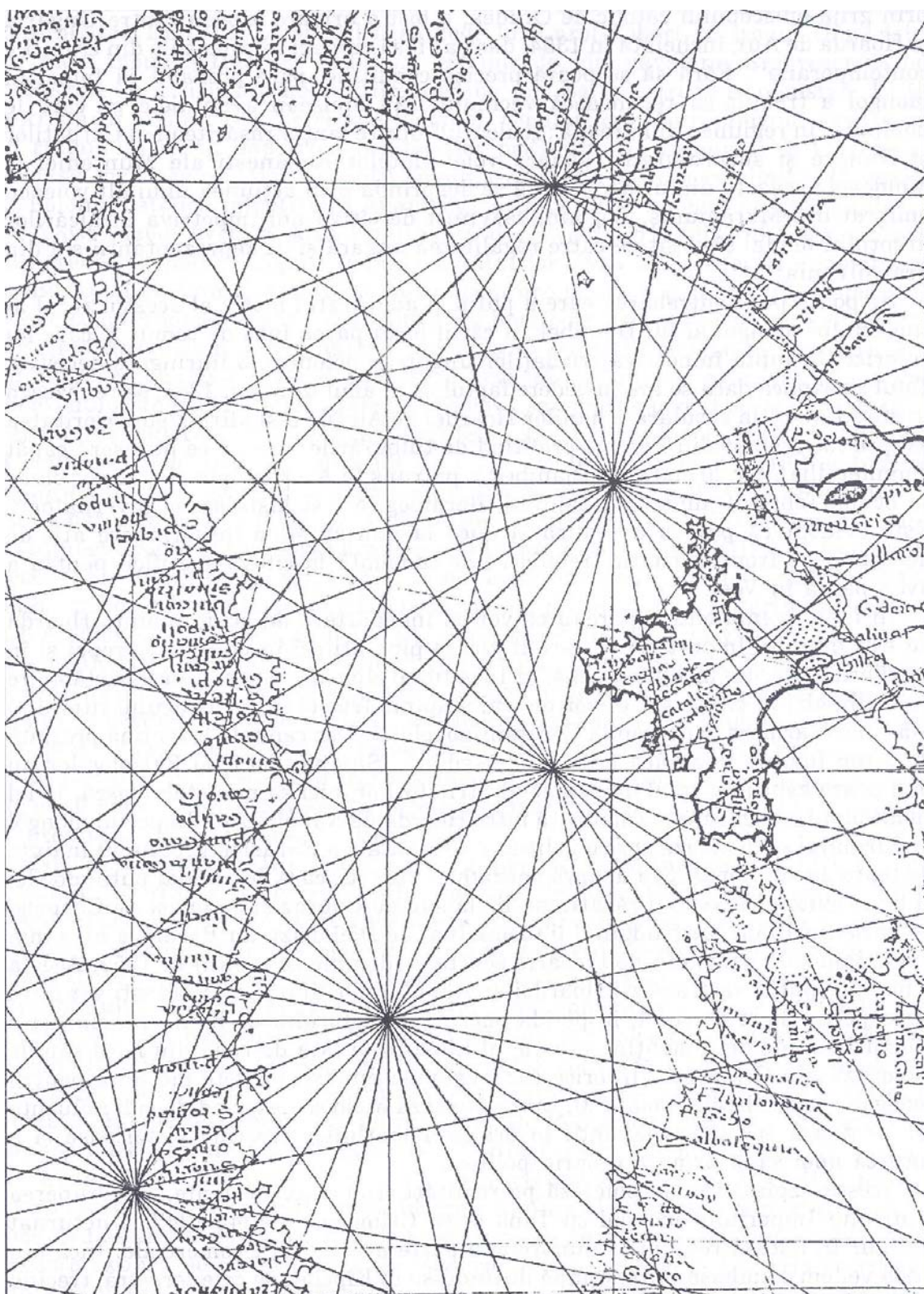
În fapt, evenimentele păreau că vor să îndepărteze de acum înainte Hoarda de Aur de rolul important pe care îl jucase pînă atunci în politica Europei și în echilibrul puterilor mediteraneene. În 1354 turcii otomani tocmai puseseră stăpînire pe Gallipoli; în cîteva ani ei vor deveni stăpînii Traciei și ai întregului litoral al Mării de Marmara, cu excepția Constantinopolului. Dar capitala bizantină prezintă de acum înainte imaginea unui oraș asediat.¹⁷ Șubredul stat al Paleologilor nu mai poate aspira la rolul de paznic al Strîmtorilor, nici să mai stabilească, la fel ca altădată, o legătură permanentă între Hoarda de Aur și Egipt. Imperiul mongol al Saraiului se dirijează spre o politică

continentală a Eurasiei, preocupat înainte de toate de supremația sa asupra cnezatelor rusești, care devin mai puțin docile, și de disputele cu vecinii răsăriteni, de la sud de Caucaz și de la est de Caspica.

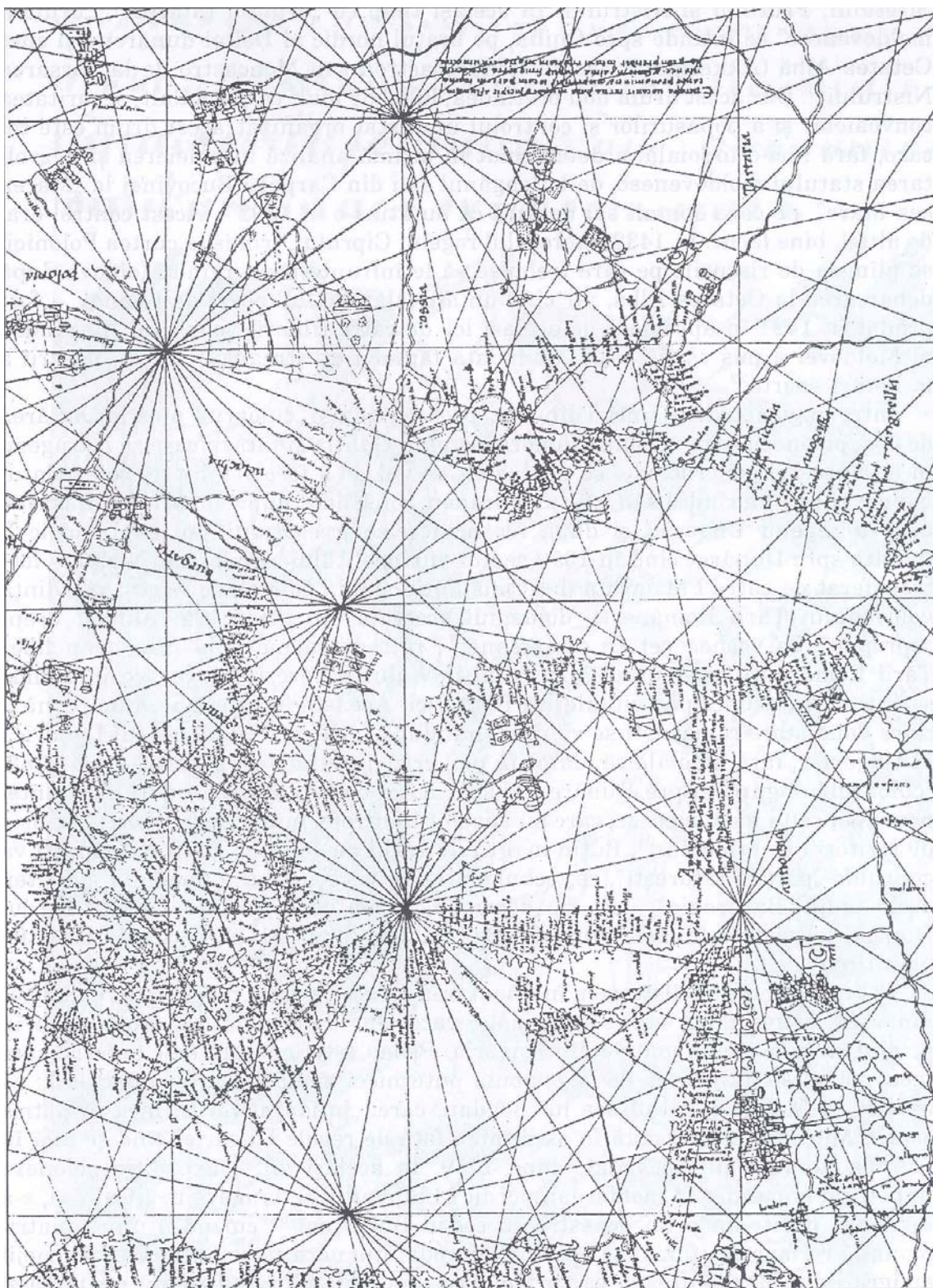
Încă din 1358 Azerbaidjanul îi fusese luat de Djelairizi, iar Berdibeg nu a mai avut timp să-l ocupe din nou: foarte scurta sa domnie se sfârșea în 1359. Acesta a fost începutul destrămării Hoardei de Aur: luptele dintre pretendenți vor dura aproape un sfert de secol, în pofida energiei „făcătorului de hani”, Mamai, și a eforturilor sale de a menține prestigiul Imperiului față de rușii din nord sau de genovezii din Crimeea.¹⁸ În orice caz, regiunea dunăreană este pierdută pentru mongoli: voievodatele românești, care evoluează acolo se desprind de sub influența lor pentru a se plasa mai întâi în orbita monarhiilor creștine victorioase și a încerca apoi să-și urmeze propria politică.

Aceste aspirații se întemeiază pe realități economice evidente. Întreruperea traficului Imperiului mongol cu Tana și cu Crimeea, în 1343-1347, a deturnat desigur în folosul regiunilor dunărene o parte a activității comerciale. Încă din 1344 vedem o ambasadă venețiană ducându-se în Kîpciak pe cale terestră, trecând prin Cracovia și Lwow: acesta era „drumul tătäresc” al comerțului orașelor poloneze, care le leagă de Caffa și de Crimeea, trecând prin Podolia și Ucraina.¹⁹ Dar în același timp se deschid căi de acces mai directe și mai rapide spre gurile Dunării și spre litoralul vecin al Mării Negre, de-a lungul văilor paralele ale Șiretului, Prutului și Nistrului. În același timp cu „drumul tătäresc”, „drumul moldovenesc” se întinde spre Chilia, pe brațul nordic al Deltei dunărene și spre Cetatea Albă (Akkerman), vechiul Maurocastron sau Moncastro de la vărsarea Nistrului.²⁰ Dar acest drum nou pretindea, la fel de mult ca și celălalt, securitatea convoaielor și a popasurilor și controlul unui stat organizat :acest drum este cel care, fără nici-o îndoială, a determinat în ultimă analiză întemeierea și dezvoltarea statului moldovenesc, de la leagănul său din Carpații Bucovinei la „Marea cea Mare”, pe care domnii săi declară că au atins-o în 1392.²¹ Acest control era, de altfel, bine făcut. În 1432, mareșalul regelui Ciprului, trimis la curtea Poloniei, se plîngea de riscurile pe care trebuise să le înfrunte parcurgînd Moldova după debarcarea la Cetatea Albă, iar cînd un alt călător, Guillebert de Lannoy, a fost prădat în 1421 în apropiere de același loc de către tîlhari, voievodul Alexandru al Moldovei a pus să fie aduși de îndată făptașii cu ștreangul de gît, pentru a le hotărî soarta.²²

Între ungurii care înaintau din vest, prelungindu-și „culoarul” pînă la Dunărea de Jos, polonezii care veneau din nord ocupînd Galiția și tătarii care se retrăgeau în fața acestei noi cruciade, se produsese un vid; el a fost umplut de voievodatul moldovenesc. La rîndul său, statul muntean, consolidat după victoria lui Basarab asupra regelui Ungariei și după reconcilierea succesului său cu Ludovic I, înainta spre Dunăre: cînd în 1359 sediul mitropolitului ortodox din Vicina a fost transferat de către Patriarhia din Constantinopol la Curtea de Argeș, reședința voievodului Țării Românești, domeniul acestuia din urmă era calificat drept „apropiat” de vechea cetate dunăreană;²³ retragerea mongolă lăsa cîmp liber Țării Românești spre cursul inferior al fluviului și spre Dobrogea vecină, unde se întindeau atunci posesiunile lui Dobrotici. Această expansiune dunăreană a celor două state românești se va desăvîrși după încheierea domniei lui Ludovic I al Ungariei; fără îndoială că, datorită noii crize interne din regat, de după 1382, „culoarul” unguresc spre Dunăre a dispărut, în beneficiul voievodatului muntenesc și al celui moldovenesc, care au devenit limitrofe, împărțindu-și această fișie de teritoriu intermediar.²⁴ Puțin mai tîrziu titlul de domn al Țării Românești va cuprinde „părțile tătärești”, ce trebuie situate în vecinătatea imediată a Deltei, acolo unde „Basarabia”, care nu desemna atunci decît Bugeacul de la nordul Dunării, a păstrat numele dinastiei Basarabilor munteni, perpetuîndu-le astfel amintirea.²⁵

73. Imaginea Mării Negre din-o hartă italiană în secolul al XV-lea, păstrată în Biblioteca Ambrosiana din Milano.

74. Imaginea Mării Negre și a părții de est a Mării Mediterane dintr-o hartă a lui Conte Freduci din 1497.

În fapt, trebuie să distingem în orientarea politică a celor două state românești din acea vreme două etape principale, care sînt determinate și delimitate în primul rînd de evenimentele din Ungaria. Prima este marcată de o acțiune care încearcă să se desprindă de hegemonia puternicei monarhii a lui Ludovic I: ea explică în Moldova atitudinea lui Bogdan, care, „infidel notoriu” încă în patria sa din Maramureș, persistă în ostilitatea față de regele Ungariei cînd se află în fruntea noului său voievodat, după 1359. În același an, o expediție poloneză împotriva micului stat moldovean nordic al Șipenițului, la marginea Galiției, s-a terminat printr-un prim dezastru în codrii Bucovinei:²⁶ curînd o unire matrimonială va favoriza fuziunea acestui voievodat din nord cu cel întemeiat de cnejii emigrați din Maramureș și va da Moldovei unificate forța suficientă pentru a-și extinde hotarul spre est și a asigura pe deplin controlul drumului comercial, care va fi principala sa rațiune de existență economică și politică.

La rîndul său, voievodatul muntean, sub domnia lui Vladislav I, dezvoltă legăturile cu statele balcanice, care datau, de altfel, din timpul domniilor precedente, cultivă relațiile cu țării bulgari de la Tîrnovo și Vidin și își asumă de pe acum un rol protector față de mănăstirile de la Athos.²⁷ Aceste aspirații aveau să-l opună politicii lui Ludovic I, ale cărui tendințe de expansiune în Serbia și la Vidin amenințau să încercuiască și să izoleze statul muntean; războiul care s-a desfășurat în 1369 între rege și voievodul Țării Românești l-a adus pe acesta din urmă în vasalitatea monarhului angevin, dar a restabilit în același timp pe ruda sa, Stracimir al Bulgariei, pe tronul Vidinului.²⁸ Între micile puteri creștine din sud-estul Europei se conturează o alianță favorizată de politica venețiană, ce încerca să se opună puternicului ei vecin, regele Ungariei, care îi luase coasta dalmată. Acest efort se accentuează după 1370, cînd Ludovic I succede unchiului său Cazimir pe tronul Poloniei, reunind astfel cele două coroane, ungară și polonă; anexarea Galiției Orientale la Ungaria, care a avut loc imediat după aceea, arată clar că Ungaria avea să tragă din această situație nouă foarte multe avantaje. Situația din cele două voievodate românești devenea din nou precară: se vede după graba cu care noul domn moldovean, Ladislau sau Lațcu, adoptă catolicismul și intră în raporturi directe cu Sfîntul Scaun, pentru a nu-i oferi redutabilului său vecin pretextul de a invoca protecția misiunilor catolice în sprijinul tendințelor sale expansioniste.²⁹

Dar mai ales noua orientare a Țării Românești este caracteristică în această privință: Radu I, moștenitorul lui Vladislav, nu a ezitat să se alieze cu bulgarii și cu turcii, care își extindeau hegemonia asupra Balcanilor, pentru a rezista în fața regelui Ungariei, și a încerca chiar să-i reia, în 1377, banatul Severinului. Dar însăși întinderea posesiunilor îl obliga pe Ludovic de Anjou să-și disperseze eforturile: de-abia respinsese atacul aliaților balcanici, că și trebuia să alerge să reia de la lituanieni cetățile podoliene, pretinse și de polonezi. De aceea, împotriva statelor românești nici un efort decisiv nu a fost întreprins pînă în momentul în care succesiunea lui Ludovic I a deschis în Ungaria o nouă criză dinastică, a cărei gravitate nu poate fi comparată decît cu cea din primii ani ai secolului al XIV-lea, de după stingerea Arpadienilor.

Un eveniment de o influență hotărîtoare a fost căsătoria impusă fiicei lui Ludovic I, Hedwiga, devenită regină a Poloniei, cu marele duce al Lituaniei, Vladislav Jagello. În locul uniunii personale a coroanelor Ungariei și Poloniei, ce servea drept temelie ambițiilor casei de Anjou în Europa Centrală, se contura o altă uniune, cu mult mai puternică și mai durabilă, între două mari țări din estul european, ale căror teritorii se întindeau fără nici o întrerupere, din preajma Balticii pînă în Ucraina în vecinătatea Mării Negre. Lituania cuprindea în acea vreme un mare număr de provincii cu populație rusească și ortodoxă, dar cneazul și o parte din nobilii săi, rămași păgîni, se converteau la catolicism. Uniunea nu a fost atunci decît un fel de hegemonie federativă: Lituania, sub conducerea lui Vitold, vărul noului rege al Poloniei, avea să-și păstreze practic autonomia și să urmeze o politică cvasiindependentă. În problema accesului la mare, care se pune de atunci pentru noua constelație politică a Jagellonilor, tendințele sînt în oarecare măsură divergente.

75. Serviciu religios pentru pomenirea oștenilor ruși căzuți în lupta victorioasă împotriva tătarilor la Kulikovo în 1380, după o miniatură de pe un manuscris din secolul al XVI-lea.

După Vladislav, regele Poloniei, efortul principal părea că trebuie să se îndrepte spre Baltica, unde posesiunile cavalerilor teutoni din Prusia și din Pomerania constituiau principalul obstacol. Dimpotrivă, Lituania, îndreptată spre est, era tentată să profite de disensiunile interne ale Hoardei de Aur, unde eșecul lui Mamai la Kulikovo în fața moscoviților revelase întreaga lor influență, pentru a-și croi drumul spre litoralul Mării Negre. Profitând de tulburările interne în care se zbătea Ungaria, unde Sigismund de Luxemburg, soțul Mariei, cealaltă fiică a lui Ludovic I, reușea cu multă greutate să se facă recunoscut, regele Poloniei relua Galiția Orientală și o alipea, în 1387, de această dată definitiv, coroanei sale. Marile interese comerciale, legate de negoțul orașelor prospere din această regiune cu Moldova și cu Dunărea de Jos, au fost favorizate de această anexiune; voievodatul moldovenesc nu i-a trebuit mult timp să sesizeze consecința acestei noi stări de lucruri și a recunoscut în același an suzeranitatea Poloniei.

La rîndul său, domnul Țării Românești, Mircea, în fața înaintării amenințătoare a turcilor ce ocupau Bulgaria și se pregăteau să cucerească Serbia, negocia un tratat de alianță cu noua putere creștină din nord, al cărei sprijin îl socotea mai sigur decît pe cel al Ungariei, devastată de războiul civil și în care, pe deasupra, nu mai avea încredere. Astfel, politica statelor românești în această primă fază a dezvoltării lor este chiar de pe atunci în întregime condiționată de chestiunea Dunării, și, concluzie logică, de accesul la mare.

În adevăr, în momentul în care Moldova, vasala Poloniei, atinge limanul Nistrului și încorporează între posesiunile sale comuna autonomă de la Cetatea Albă (vechiul Maurocastron bizantin, unde genevezii stabiliseră o colonie), Țara Românească obține în sudul Deltei Dunării debușul maritim care îi era necesar.

Lunga domnie a lui Dobrotici, dinastul pontic care căutase să se sprijine pe politica venețiană, se încheiase pe la 1385: el rămăsese pînă la capăt ostil genevezilor care menținuseră blocada împotriva posesiunilor sale, chiar și după pacea de la Torino; de-abia fiul său Ioan sau Ivanko a încheiat, în 1387, pacea cu Genova, căreia îi asigura importante avantaje comerciale pe teritoriul său.³⁰ Dar marea turcească urca cu repeziciune. În anul următor trupele sultanului invadează domeniul „regișorului dobrogean” (*Dobritzensis regulus*) și puneau stăpînire pe Silistra, cedată de către țarul bulgar de la Tîrnovo. Aceasta a constituit ocazia ca domnul muntean să intervină: cronologia războaielor otomane permite să precizăm că între prima cucerire a Silistrei din 1388 și cea de-a doua din 1393 de către armatele lui Baiazid, Mircea al Țării Românești a ocupat acest teritoriu transdunărean, intitulîndu-se „stăpîn al domeniilor lui Dobrotici și al Silistrei.”³¹ Chestiunea Dunării și a debușului Mării Negre se pune astfel în ansamblu pentru cele două voievodate, care s-au întins progresiv în cursul secolului al XIV-lea pe întreg versantul răsăritean și meridional al Carpaților transilvăneni.

Numai că, în momentul cînd aceste forțe noi își făceau apariția pe litoralul pontic, invazia otomană se revărsa în cîmpia dunăreană. Sub imboldul noului sultan, Baiazid, forțele turcești reluau Silistra și Dobrogea de la munteni și invadează în 1394 Țara Românească propriu-zisă, la nordul Dunării. Bătălia sîngeroasă și, după cît se pare, nehotărîtoare de la Rovine a oprit un moment înaintarea sultanului, dar nu l-a putut împiedica să-și desfășoare superioritatea numerică zdrobitoare a armatei sale.³² El aducea de altfel cu sine, la fel ca în Bizanț, unde orice prinț nemulțumit se refugia la curtea sa, pe propriul pretendent la tronul Țării Românești, Vlad, fiul lui Dan și vărul lui Mircea, pe care îl instala în locul acestuia din urmă pe tronul voievodului. Mircea s-a văzut nevoit să caute adăpost pe lîngă regele Ungariei, Sigismund, vecinul cu care nu fusese întotdeauna în cele mai bune relații, dar care era acum singurul sprijin la izbeliște. El abandona Țara Românească adversarului său Vlad, care este fără îndoială primul domn al acestei țări ce a plătit tribut sultanului. Prezența simultană a celor doi rivali, susținuți unul de turci, celălalt de unguri, a provocat multe neajunsuri în istoria domniei lui Mircea.³³ Nu puține acuzații de duplicitate formulate împotriva sa de unii istorici moderni se lămuresc cînd se constată confuzia nedreaptă dar constantă, pe care informatorii superficiali au făcut-o între faptele domnului partizan al turcilor și cele ale apărătorului creștinătății și al cruciadei.

Sub efectul emoției suscitată de succesele rapide ale invaziei turcești și de pericolul care amenința Bizanțul, încercuit îndeaproape de cuceritori, Occidentul se hotărî în sfîrșit să acționeze. Regele Ungariei, după ce și-a consolidat puterea în interiorul regatului, încercase mai întîi să se

asigure de Moldova, care purta prea deschis culorile suzeranității polone. Expediția întreprinsă împotriva domnului Ștefan, în iarna lui 1394, nu pare să fi avut, din punct de vedere militar, rezultate mulțumitoare.³⁴ Sigismund obținea totuși o vagă promisiune de omagiu, care putea cel puțin să-i garanteze pacea la acest hotar. El s-a lansat atunci în atacul Țării Românești, pentru a-l reșeza pe tron pe Mircea, protejatul său, dar a fost nevoie de mai multe expediții pentru a-i veni de hac lui Vlad, care beneficia desigur de sprijinul unei părți a nobilimii din ținuturile apusene, fără a pune la socoteală ajutorul primit de la turci: în toamna lui 1395, regele Ungariei scăpa cu greu dintr-o ambuscadă în munți, unde armata sa suferea grele pierderi. Cu toate acestea, în anul următor, cruciații din Franța, Burgundia, Anglia și Germania se puneau în mișcare de-a lungul Dunării și realizau joncțiunea cu armata ungară. Veneția, după ce a ezitat mult timp în politica otomană, de la care tot mai spera să obțină avantaje pentru comerțul său, se hotărâ la rîndul ei să trimită o escadră în Levant, pentru a supraveghea trecerea prin Strîmtori și a ajuta Bizanțul asediat. Genova era din nou paralizată de luptele interne și trebuia să recunoască în curînd supremația regelui Franței; coloniile sale din Orientul Apropiat și îndeosebi cea de la Pera, care se simțea tot atît de amenințată ca și Constantinopolul, erau satisfăcute de ajutorul pe care li-l putea aduce flota venețiană - situație paradoxală ivită la cincisprezece ani după pacea de la Torino! Totuși o ligă se constituise de cîțiva ani încă între Mahona genoveză din Chios, familia Gattilusio din Lesbos, colonia de la Pera și cavalerii din Rhodos: o escadră de cîteva galere, echipată de aliați, se întretăia în Marea Neagră, la nivelul gurilor Dunării, cu vasele venețiene care primiseră ordinul de a-și limita operațiunile și de a nu depăși Bosforul. O mare manevră de încercuire, atît terestră cît și navală, se contura împotriva invadatorului musulman din Peninsula Balcanică și amenința în același timp comunicațiile sale cu Anatolia, de unde își recruta grosul forțelor.

Bătălia de la Nicopole, unde a pierit sau a căzut în captivitate floarea cavaleriei europene, replică demnă a dezastrelor războiului de o sută de ani, a înclinat brusc balanța în favoarea sultanului și i-a justificat pe deplin porecla de „Ilderim”, Fulgerul. Sigismund, cîntărind situația de pe cîmpul de luptă și neîndrăznind să riște trecerea prin Țara Românească, unde Vlad îi pîndea trecerea, a fost primit pe o galeră, aparținînd fără îndoială cavalerilor din Rhodos, care l-a coborît pe Dunăre și l-a dus la Constantinopol, unde a avut o întrevedere cu împăratul Manuel; de acolo l-a preluat un vas venețian și l-a purtat pe drumul de întoarcere prin Egeea, Marea Ionică și Adriatică, pînă în porturile dalmate ale regatului său. Nu așa își imaginase sfîrșitul acestei campanii: culmea ironiei, în momentul cînd galera în care se afla trecea Dardanelele, nefericiții captivi de la Nicopole, aduși pe mal de învingători, îl chemau în ajutor, rugîndu-l să grăbească plata răscumpărării lor. Singurul rezultat pozitiv al acestei nefericite expediții - una din ultimele cruciade, în sensul clasic și internaționalizat al termenului - a fost fără îndoială sprijinul efectiv dat de escadra venețiană a lui Mocenigo, care i-a obligat pe turci să renunțe la blocada Constantinopolului și a Perei și a reușit să aprovizioneze capitala bizantină. Dar este evident că ultimele posesiuni ale Paleologilor, ca și cele de pe linia creștină a Egeei și din imperiul colonial venețian din Eubee și din Arhipelag, stîrneau mînia învingătorului. Amenințarea turcă putea dintr-un moment în altul să se abată din nou asupra Bizanțului și a Strîmtorilor.³⁵

În timp ce aceste evenimente puneau în pericol poziția așezărilor latine de la intrarea în Marea Neagră, cele de pe litoralul nordic erau confruntate cu alte pericole. Redresarea Kîpciakului, sub Tohtamîș, nu fusese mai puțin vertiginoasă decît ofensiva otomană din Balcani. Învîngător al rușilor, ale căror orașe, începînd cu Moscova (1382), le trecea prin foc și sabie, și al lituanienilor în apropiere de Poltava, noul han amenința să descindă în Crimeea, unde domeniul colonial al genovezilor tocmai se consolida. Fără îndoială că proiectele sale de cuceriri în Asia au scutit de această dată Caffa de un nou asediu; dimpotrivă chiar, tratativele de la Solhat, din august 1387, dintre ambasadorii genovezi și cei ai lui Tohtamîș, au confirmat tratatele anterioare și au lăsat colonia în deplina posesiune a litoralului „Gothiei” taurice. Hanul Hoardei de Aur, reluînd pe seama sa programul predecesorilor, se lansa cu hotărîre la asaltul Azerbaidjanului, pe care tocmai pusese stăpînire fostul său aliat și protector, Timur Lenk sau Tamerlan, restauratorul marelui imperiu asiatic.³⁶

Era sortit ca, după atîtea personaje ilustre ale istoriei universale, ultimul din cuceritorii stepei euroasiatice să pătrundă la rîndul său în spațiul pontic și să-i marcheze destinul cu pecetea sa. Acest

cavaler turc, care vreme îndelungată căutase aventuri, sfârșise prin a se ridica mai întâi la tronul Transoxianiei, apoi prin a dobândi Horezmul și Iranul. În fruntea unei armate care regăsea disciplina de fier a lui Gingis-han, el întreprindea refacerea integrală a imperiului Asiei, supunând puterii sale toate triburile turcice și mongole răspândite pe suprafața continentului, din India pînă la Mediterana și de la Marea Neagră în China. Spre deosebire totuși de întemeietorul Imperiului mongol, el se proclama în același timp apărătorul intransigent al credinței islamice și dădea întreprinderii sale caracterul unui adevărat război religios. La fel însă ca și Gingis-han, emulul său transoxian nu avea să lase, după tumultul distrugător și dezordonat al campaniilor care îl purtaseră de la un capăt la altul al Asiei, decît o acumulare de dezastre și ruine. Printr-un paradox din cele mai curioase, acest apărător al Islamului avea să doboare cele mai puternice forțe musulmane ale timpului, atît în India cît și în Kîpciak sau în Asia Mică, și să asigure, prin isprăvile sale, o jumătate de secol de răgaz creștinătății și Europei.

Vechea dispută pentru hotarele Caucazului l-a opus fostului său protejat Tohtamîș, pe care odinioară îl sprijinise în mai multe rînduri, cînd mai lupta încă pentru hanatul Hoardei Albe din stepa Sîr-Dariei. La început el l-a menajat, fără îndoială din considerație pentru vechea spiță gingishanidă, al cărei prestigiu încă mai era considerabil; a mers pînă într-acolo încît i-a restituit prizonierii făcuți într-una din primele înfruntări, neadresîndu-i decît un reproș nuanțat de afecțiune. Dar a trebuit curînd să constate că Tohtamîș era hotărît să continue războiul; incursiunile sale neîncetate în Transoxiana constituiau un obstacol serios în fața proiectelor lui Tamerlan privind Asia Anterioară. În timpul primăverii și al verii anului 1391, armata timuridă a urmărit un adversar ce nu se lăsa prins, prin Turkestan și Siberia Apuseană pînă dincolo de Ural; bătălia s-a angajat în sfîrșit pe malurile Volgăi și s-a terminat prin înfrîngerea lui Tohtamîș.

Timp de aproape o lună, învingătorul și-a instalat tabăra pe locurile victoriei și și-a oferit o odihnă binemeritată; dar cînd s-a retras, totul a trebuit luat de la capăt. Ceilalți emiri ai Hoardei de Aur, pe care îi sprijinea împotriva lui Tohtamîș, s-au întors contra sa, iar învinsul a reapărut pentru a începe lupta cu aceeași înverșunare. O ambasadă restabilea chiar alianța Kîpciakului cu Egiptul mamelucilor, pe care cuceririle lui Tamerlan îl amenințau de asemenea, iar un nou atac la sud de Derbend marca intenția de a revendica iarăși Azerbaidjanul.

De această dată Tamerlan s-a hotărît să dea lovitura decisivă. După o bătălie sîngeroasă pe malurile Terekului, unde cuceritorul s-a angajat el însuși în lupta cu adversarul, Tohtamîș a trebuit să fugă spre Bolgar, în regiunea Kazan. Invadatorul a mers pînă la hotarele statului moscovit, apoi a făcut cale-ntoarsă spre vărsarea Donului și a distrus complet marele antrepozit al comerțului occidental de la Tana; aceasta a însemnat o lovitură deosebit de grea pentru venețieni. În timpul iernii din 1395 marile orașe ale Hoardei de Aur au fost ținta jafurilor, populația lor fiind masacrată sistematic sau deportată: Saraiul și Hagitarhanul de la vărsarea Volgăi au fost aproape rase de pe suprafața pămîntului.³⁷ „Tamerlan, scrie R. Grousset, ruinase Kîpciakul; prin distrugerea Tanei și a Saraiului, el dăduse o cumplită lovitură comerțului dintre Europa și Asia Centrală, închisese vechile drumuri intercontinentale descrise de Marco Polo, făcuse să dispară ceea ce a putut să aibă rezultate fericite pentru civilizație din cucerirea gingishanidă. Dar atît în Kîpciak cît și în alte părți, după ce a distrus totul, nu a reconstruit nimic.”³⁸ În fond, distrugerea Tanei fusese ordonată de Tamerlan pentru a disimula, printr-un atac împotriva unei așezări creștine, expediția împotriva musulmanului Tohtamîș, care putea să pară condamabilă în ochii credincioșilor. În acest scop, se pare că a pustiit de asemenea cîteva așezări din Crimeea. În urma lui lăsa un haos: dintre претенții la tronul Kîpciakului, Timur Kutlug reușește în cele din urmă să iasă biruitor; sub el, Hoarda de Aur a păstrat încă destulă vigoare pentru a se opune revenirii lui Tohtamîș, sprijinit de Vitold al Lituaniei și de vasalii moldoveni ai Jagellonilor: bătălia angajată pe Worskla, afluent al Niprului, la 13 august 1399, a pus capăt eforturilor lui Tohtamîș și l-a obligat să se refugieze în Siberia;³⁹ rămășițele armatei sale au plecat să-și ofere serviciile sultanului Baiazid și avea să figureze în rîndurile trupelor otomane în bătălia de la Ankara.⁴⁰

După ce a trecut ca un uragan pe la nordul Mării Negre, Tamerlan avea să se mai arate încă o dată în sudul spațiului pontic. Cuceririle sale îl conduseseră pînă la marginile răsăritene ale Asiei Mici, în momentul în care Baiazid se pregătea să pună stăpînire pe Bizanț, pentru a încununa opera de cucerire a Balcanilor. Mircea, care se întorsese în Țara Românească, se simțea mai puțin

amenințat.

Situația Imperiului Paleologilor era disperată. În urma victoriei lor de la Nicopole, turcii invadaseră Moreea și blocaseră mai strâns Constantinopolul; mica expediție a viteazului mareșal Boucicaud nu reușise decât să-i hărțuiască, fără să-i determine să renunțe. La sfaturile sale, împăratul Manuel s-a hotărât, în disperare de cauză, să întreprindă la rîndul său călătoria în Occident, care se impunea ca o necesitate periodică ultimilor suverani ai Bizanțului. După cruda experiență de la Nicopole, avea puține șanse să-i poată mobiliza pe cavalerii europeni pentru o nouă cruciadă împotriva necredincioșilor. Cel puțin pericolul extrem al capitalei bizantine restabilise înțelegerea printre Paleologi și-l reconciliase pe Manuel cu turbulentul său nepot, Ioan al VII-lea, care trebuia să-l înlocuiască în timpul absenței. Dar numai o minune mai putea îndepărta pericolul cuceririi otomane.

Această minune s-a produs. Tamerlan se pregătea să se războiască în Egipt cu mamelucii, acceptînd în această privință întreaga moștenire politică a ilhanilor din spița lui Hulagu, ale cărui domenii tocmai le incorporase în imperiul său, cînd a trebuit să meargă în ajutorul căpeteniei turcomane Taherten, căruia Baiazid voia să-i ia orașul Erzindjan. Dacă în ceea ce-i privea pe Gingishanizii Hoardei de Aur, Timur Transoxianul se credea încă obligat să mai păstreze anumite formule de respect avînd în vedere marea lor trecută, în schimb el avea să-l trateze de sus în mesajul său pe Baiazid, pe care îl considera drept un turc degenerat, un mic emir din Rum, nedemn să se măsoare cu împăratul legitim al neamului turcie. Un prim atac, în august 1400, a dus la cucerirea cetății Siwas, la întretăierea drumurilor Siriei spre litoralul Mării Negre; apoi Tamerlan a trebuit să întrerupă aceste operații pentru a merge să-i zdrobească pe mameluci în Siria și să reia Bagdadul, ocupat un moment de Ahmed Djelair. În acest timp Baiazid își concentra forțele și venea la rîndul său să cucerească Erzindjanul, la hotarele Armeniei Mari. Dar Tamerlan, victorios, aduna o armată redutabilă, pe care o trecea în revistă înainte de bătălie, în cîmpia de la Siwas. Este interesant să consemnăm în descrierea acestei parade, pe care ne-o redau izvoarele orientale, o anumită grijă pentru regularitate și uniformitate, ce anunță ordinea din armatele moderne: un corp arbora stindarde, platoșe și scuturi roșii, un altul era îmbrăcat în alb, altul în galben; „era un regiment cu cămăși de zale și un altul cu platoșe”. Armata otomană cuprindea un important contingent sîrb, comandat de Ștefan Lazarevici, cumnat al lui Baiazid, pe tătarii veniți din Kîpciak și numeroase detașamente ale emiratelor turcești din Asia Mică. Efectivele au fost mult exagerate, după obiceiul oriental, dar armatele angajate au constituit cu toate acestea una din cele mai mari desfășurări de forțe militare din evul mediu.

Întîlnirea a avut loc, în cele din urmă, în cîmpia din nord-estul Ankarei, la 28 iulie 1402. Văzîndu-și căpeteniile exilate în rîndurile armatei lui Timur, turcii din Aidin, Menteș, Kermian au dezertat în plină bătălie.

Lupta s-a prelungit totuși pînă spre seară, cînd Baiazid nu a mai avut în jurul lui decît pe sîrbi și garda sa. Cînd această ultimă rezistență a fost zdrobită, sultanul a încercat să se retragă de pe cîmpul de luptă, a fost urmărit și prins împreună cu unul din fiii săi. Avea să-și sfîrșească zilele în captivitate.

Puterea otomană părea distrusă. Emirii turci din Anatolia au fost repuși de învingător în posesiunile lor; Brusa, fosta capitală a lui Osman a fost cucerită și jefuită. Fiul lui Baiazid, Soliman, ar fi fost prins de asemenea, împreună cu rămășițele armatei care se retrăgeau spre Strîmtori, dacă vase genoveze, grecești și catalane nu i-ar fi ușurat transbordarea de pe malul asiatic pe malul european. Tamerlan a ajuns pînă în Smirna, pe atunci ocupată de ospitalieri, pe care a luat-o cu asalt și a supus-o masacrului și jafului, dar nu a întreprins nimic înspre Tracia. La fel ca jefuirea Tanei în 1395, cea a Smirnei din 1402 îi servea drept alibi justificativ în ochii musulmanilor, care puteau să-l acuze pe bună dreptate că a distrus încă o dată forțele Islamului în folosul creștinătății.

Bătălia de la Ankara făcea din Tamerlan arbitrul incontestat al întregului Orient Apropiat. De peste tot se îngrămădeau în tabăra sa ambasade, omagii și tributuri. Imperiul grec de la Trapezunt se recunoștea dependent; încă din septembrie, Bizanțul și genovezii de la Pera fixau suma tributului pe care trebuiau să i-l achite. Regi din Franța, Anglia, Castilia îi adresau felicitări.⁴¹

Cu toate acestea, H. Gibbons, în istoria sa despre întemeierea Imperiului otoman,⁴² observă cu dreptate că nici una din puterile direct interesate în chestiunea Orientului nu a adoptat o atitudine

hotărît ostilă față de moștenitorii lui Baiazid, după dezastru, nici nu a căutat să desăvârșească dezmembrarea imperiului lor. Este adevărat că, după victorie, Tamerlan se îndepărtează de Asia Anterioară;⁴³ el pregătea o expediție în China, când moartea l-a răpit în culmea puterii. La dispariția sa, unitatea imperiului s-a prăbușit: o lungă dispută între Timurizi marchează în Asia începutul secolului al XV-lea. Poate că puterile creștine își dădeau seama de rolul trecător al cuceritorului în afacerile sud-estului Europei și ale Anatoliei; poate nici nu țineau să vadă Imperiul otoman, pătruns de influențe bizantine și accesibil anumitor aranjamente de ordin economic, înlocuit de puterea de temut a cuceritorului ce se ivise din Asia Centrală, a cărei forță oarbă de distrugere pe seama comerțului occidental o simțiseră recent la Tana și la Smirna.

Dar explicația cea mai simplă și mai logică a acestei atitudini ne este dată de criza internă ce a oprit timp de mai mulți ani orice velleitate expansionistă a Imperiului otoman, precum și de concesiile importante pe care a trebuit să le facă Soliman, pentru a păstra teritoriile moștenite în Europa. Liga formată de Veneția cu puterile creștine din Egeea era acum în măsură să-și impună condițiile: ea obținea unele din cele mai favorabile. Astfel, Imperiul bizantin intra în posesia Thessalonikului și a Chalcidiei, ca și a coastei tracice din sudul Mesembriei; Veneția obținea un cap de pod la Staria, în fața Eubeei.⁴⁴ Genovezii erau scutiți de tribut pentru comptoarele de pe litoralul Mării Negre și de cel pe care îl plăteau pentru noua Phocee; Mahona din Chios și ducele venețian din Naxos obțineau avantaje analoage. Ștefan Lazarevici din Serbia recunoștea suzeranitatea regelui Ungariei, de care Mircea al Țării Românești se apropia, de asemenea, prin întrevederea de la Severin din 1406. Domnul muntean reintrase în posesia Dobrogei și a Silistrei, la care el adăuga, fără îndoială, încă din 1403, „părțile tătărești” și portul Chilia.⁴⁵ Perspectivele accesului direct la litoralul și la navigația Mării Negre i-au permis să-și lărgescă orizontul politicii sale și să intervină în afacerile turcești mai mult decât oricare alt suveran creștin din vremea sa. Se știe, în adevăr, că în războiul care s-a declanșat între moștenitorii lui Baiazid, Mircea l-a susținut pe prințul Musa împotriva lui Soliman și l-a ajutat să ia de la fratele său tronul sultanilor. Pretendentul a reușit ca de la Sinope, pe Marea Neagră, să treacă din Asia Mică la Caffa, iar de acolo în Țara Românească, în 1409; el a putut să rămână aici câțiva timp și să-și pregătească expediția, care pentru început a eșuat; o a doua tentativă, cu ajutorul sîrbilor și a muntenilor, s-a terminat în 1411 prin înfrîngerea și moartea lui Soliman. Dar Musa trebuie să se fi certat destul de repede cu propriii aliați, în ciuda căsătoriei sale cu o prințesă munteană, întrucât, doi ani mai târziu, aceștia par să fi favorizat acțiunea lui Mahomet I, al treilea fiu al lui Baiazid, care, devenit sultan la rîndul său, avea să restabilească unitatea Imperiului otoman. Fapt este că, timp de vreo zece ani - din 1403 pînă în 1413 -, puterea turcească a fost paralizată de urmările dezastrului de la Ankara și de luptele între diverșii pretendenți, care păreau să-i rezerve dominației sultanilor osmanlii soarta Imperiului Paleologilor. Puterile creștine din spațiul pontic, atît de mult timp reținute de pericolul comun, își reliau libertatea de acțiune și jocul rivalităților lor politice și comerciale.

Efectele acestei rivalități sînt deosebit de sensibile în ordinea externă a Moldovei. Voievodatul începuse prin a recunoaște suzeranitatea ungară, pentru ca apoi să o respingă; dar cînd Ludovic I de Anjou alipise la coroana Ungariei pe cea a Poloniei, statul moldovenesc, mărginit la sud de „culoarul” dunărean intercalat între teritoriul său și cel al Țării Românești, se afla învăluit la nord de Galiția, atașată posesiunilor ungare; în mod inevitabil el recădea sub influența acestei duble monarhii. Am văzut cum criza dinastică din Ungaria permisesse voievodatelor românești să se desprindă, după 1382, de legăturile lor de vasalitate; probabil cu această ocazie a dispărut „culoarul”, care mai separa încă Moldova de Țara Românească. Anexarea Galiției la Polonia substituise imediat în Moldova suzeranitatea regatului Ungariei cu cea polonă; din acest punct de vedere, anul 1387 marchează fără îndoială o etapă importantă.

Sigismund de Luxemburg, reușind să-și facă recunoscute drepturile la tronul pe care îl moștenea de la fiica lui Ludovic I, încercase apoi să-și restabilească autoritatea în Moldova, dar înfrîngerea ungarilor și a cruciaților la Nicopole aruncase din nou voievodatul în dependența poloneză. O presiune în sens contrar nu va începe să se facă simțită decât atunci cînd Sigismund, după ce a depășit criza internă din regatul său și a scăpat din închisoarea unde îl reținuseră marii feudali răzvrățiți împotriva sa, și-a reluat cursul țintelor sale ambițioase și a încercat să se amestece în conflictul ce opunea Ordinul teutonic forțelor reunite ale Poloniei și ale Lituaniei. El susținea, pe

de altă parte, un război contra Veneției, care profitase, la rîndul ei, de rivalitatea dintre Sigismund și Ladislau al Neapolului și de dificultățile monarhiei ungare, pentru a relua coasta dalmată, a cărei posesiune îi asigura întreaga stăpînire a Adriaticii. S-ar părea la o primă vedere că aceste preocupări divergente - Sigismund a fost ales rege al romanilor în septembrie 1410 și mai tîrziu al Boemiei - ar fi trebuit să-l îndepărteze din sud-estul Europei și să-l facă să-și uite proiectele referitoare la voievodatele românești și mai ales la Moldova. Urmarea evenimentelor dovedește însă că lucrurile nu stăteau așa. În același an 1410 s-a produs triumful armatei polono-lituaniene la Grünwald asupra cavalerilor teutoni; Sigismund a continuat ostilitățile, iar voievodul Transilvaniei, Stibor, a invadat Galiția, eternul obiect de litigiu dintre Ungaria și Polonia, dar a fost respins. În sfîrșit, tratativele de la Lublau au pus capăt în 1412 conflictului dintre cele două monarhii și a reglementat chestiunile adiacente printr-un tratat care le examinau sub toate aspectele. Una din clauzele acestui tratat privește tocmai voievodatul moldovenesc; ea este elocventă în multe privințe, căci scoate în evidență cu o precizie deosebită obiectivele dunărene și pontice ale celor două regate și rațiunile economice ale rivalității lor.

S-a pus în adevăr problema, în cazul în care domnul Alexandru al Moldovei s-ar dovedi necredincios și ar refuza să-i dea ajutor regelui Ungariei contra turcilor - ideea unui război împotriva Imperiului otoman nefiind încă părăsită -, unei împărțiri a voievodatului între Polonia și Ungaria. Limita era trasată de la nord-vest la sud-est, prin codrii Bucovinei și ai Moldovei de Sus, lăsînd Iașii polonezilor, iar Bîrladul ungarilor; de acolo granița ar fi traversat cursul Prutului și ar fi împărțit în două „cîmpul pustiu” - stepa basarabeană a Bugeacului -, pentru a lăsa Chilia de pe Dunăre Ungariei, iar Cetatea Albă de la vărsarea Nistrului, Poloniei.⁴⁶ Această ultimă dispoziție relevă adevăratul interes al proiectului de împărțire: regele Ungariei își rezerva navigația pe Dunăre și debușeul său natural în Marea Neagră prin Deltă și prin portul Chilia, pe cînd confederația polono-lituaniană (Vladislav Jagello și Vitold) își asigura „drumul moldovenesc” din Galiția Orientală la Marea Neagră, pe valea superioară a Prutului, străbătînd Basarabia și porțiunea cursului inferior al Nistrului. Era în același timp o tentativă de a delimita, în spațiul dunărean al bazinului pontic, sferele distincte de pătrundere și de influență a celor două monarhii creștine, care împinseseră odinioară spre răsărit hotarele Hoardei de Aur.⁴⁷

Așa cum au stabilit studiile D-lor P. P. Panaitescu⁴⁸ și C. Racoviță,⁴⁹ tratatul de la Lublau reprezenta o dublă tendință de expansiune, atît politică cît și economică, manifestată îndeosebi de Ungaria și de Lituania. Una voia să domine navigația dunăreană pînă la gurile fluviului, cealaltă căuta să lărgească accesul spre litoralul Mării Negre, pe care încerca să-l deschidă între limanul Nîprului și cel al Nistrului. Polonia, situată între cele două puteri și confederată a Lituaniei - uniunea de la Horodle din 1413 trebuia să strîngă raporturile aristocrației poloneze și lituaniene -, nu avea în vedere în această direcție decît un pur interes comercial propriu-zis, pe care i-l dictau necesitățile traficului dintre orașele Galiției și Marea Neagră; istoricul polonez Gorka a reliefat cu justete acest aspect al politicii regelui Vladislav,⁵⁰ iar eruditul român Racoviță a dedus corect că această atitudine mai obiectivă favoriza Moldova și îi oferea un sprijin împotriva tendințelor de anexiune ale vecinilor săi din vest și din est, Ungaria și Lituania: din cauza inerției Poloniei în această privință, împărțirea de la Lublau nu a fost niciodată realizată. Nimic nu justifică totuși ipoteza unei dominații lituaniene la Cetatea Albă în a doua jumătate a secolului al XIV-lea: portul de la vărsarea Nistrului apare în secolul următor, în documentele genoveze, ca o comună autonomă, avînd propria sa monedă (din care s-au găsit exemplare imprimate cu numele orașului și cu blazonul Moldovei),⁵¹ legată de posesiunile domnului moldovean, așa cum comunele Flandrei au fost integrate, în aceeași vreme, în statul ducelui de Bourgogne.⁵²

Regele Ungariei, în expansiunea sa dunăreană, urmărea dimpotrivă scopuri mai vaste, în cadrul lărgit al politicii sale generale. Documente găsite în Arhivele Vaticanului permit să le fie precizate obiectivele. În primăvara lui 1412, el trimitea ambasadori la colonia genoveză de la Caffa, pentru a organiza o ambasadă comună, în numele Imperiului și al Genovei, și a prezenta propuneri noului han al Kîpciakului, Djelal ed Din, pentru a-l angaja să restabilească vechea cale comercială din Crimeea în Asia Centrală. Prin Marea Neagră și prin gurile Dunării ea putea acum să fie raliată traficului fluvial al Ungariei și al Europei Centrale și să contribuie astfel la deplasarea comerțului Extremului Orient din Egipt și din Mediterana Orientală, unde domina în acest moment pavilionul

venețian.⁵³ Se vede de ce tratatul de la Lublau insista asupra atribuirii Chilieii Ungariei.

Aceasta însemna de fapt reluarea ideii din memoriul lui Sanudo cel Bătrîn, din primii ani ai secolului al XIV-lea, care expunea mijloacele de a izola economic Egiptul și de a deturna traficul internațional spre porturile Mării Negre. Dar în proiectul lui Sigismund, regele Ungariei și al romanilor, era vorba despre cu totul altceva. Nu necredincioșii erau cei ce trebuiau să fie păgubiți prin întreruperea parțială sau totală a comerțului maritim care îi îmbogățea. Aceasta era înainte de toate Veneția, care era important să fie lovită în punctele vitale, Veneția ce era imposibil să fie îndepărtată de pe coasta dalmată și contra căreia diversiunea genoveză părea cea mai indicată, în Italia, din punct de vedere politic, iar în Orient, din punct de vedere comercial.

Aceste planuri mari aveau să rămână, ca atâtea altele în politica lui Sigismund, în stare de proiect: încă în august 1412, hanul tătar, căruia îi era adresată solia, era asasinat în timpul noilor disensiuni interne ce măcinau dominația Hoardei de Aur, iar la Genova un partid ostil familiei Montferrat punea stăpânire pe conducere în anul următor și desprindea republica din alianța cu Sigismund.⁵⁴ Planul nu este mai puțin revelator pentru interesul ce îl mai prezentau încă pentru politica generală coloniile genoveze din Crimeea, a căror poziție devenise mai puternică în urma năvălirii lui Tamerlan, a jefuirii Tanei și a declinului Imperiului Kîpciakului.

Împrumutăm dintr-o lucrare recentă a D-lui Berza această pagină despre starea coloniei de la Caffa și a posesiunilor sale, în care a rezumat foarte bine esențialul cunoștințelor noastre asupra situației lor la sfârșitul secolului al XIV-lea și la începutul celui de-al XV-lea:

„Eliberat de mai mult timp de dependența sa față de podestatul de la Pera, consulul Caffei se află în fruntea coloniilor genoveze din Crimeea. Pentru a le administra, un consiliu special, numit *Officium Gazariae*, a fost stabilit în metropolă, la Genova. Alături de consul, sînt doi consilieri și o adunare de douăzeci și patru de persoane; din rîndul acestora se alege un consiliu restrîns, format din șase membri. Totuși, administrația Caffei se complică pe măsură ce importanța sa crește. Va sfîrși prin a cuprinde o serie de direcțiuni specializate, asupra cărora nu este cazul să insistăm aici.”

„La fel ca în cazul celorlalte colonii, aspectul însuși al Caffei se schimbă în secolul al XIV-lea. Modestele așezări din secolul precedent, prevăzute cu instalații strict necesare pentru a opera tranzacții comerciale, sînt peste tot înlocuite de cartiere întregi, uneori chiar de orașe înconjurate de ziduri puternice, înzestrate cu turnuri masive, dispunînd de adevărate fortărețe [...]

Astfel, la Caffa era o dublă centură de ziduri solide. Prima, lungă de aproape 700 de metri, înconjura cetatea; a doua, lungă de 5 kilometri și jumătate, încercuia orașul, ale cărui periferii se întindeau dincolo de ziduri. În această incintă trăia o populație activă, atît de numeroasă încît - cu multă exagerare, fără îndoială - era comparată uneori cu cea de la Constantinopol, populație pestriță, cu limbi și religii extrem de variate. Cel puțin douăzeci de biserici catolice, mănăstiri franciscane și dominicane, biserici armenesti și grecești se aflau sub obediența a trei episcopi: catolic, ortodox și armean. Alături de aceste biserici, numeroase moschei și sinagogi se îngrijeau de necesitățile religioase ale musulmanilor și evreilor.

Așa cum îl descrie D-na Skrzyńska, într-unui din studiile sale recente asupra coloniilor din Crimeea, «orașul era foarte animat; populația compusă din italieni, greci, armeni, evrei, turci, tătari - „valahii” (românii) ar trebui adăugați de asemenea, așa cum înregistrează socotelile coloniei - forfotea pe străzi, în piețe și pe cheiuri. Toată această mulțime își celebra sărbătorile în mod zgomotos; sărbătorile creștine erau însoțite de diverse reprezentații, care atrăgeau chiar și pe cei ce nu erau creștini. La Crăciun, palatul era luminat în întregime; se parcurgeau străzile la lumina torțelor, se aprindeau ruguri, se oferea tuturor o gustare pe stradă: vin, prăjituri, mere, struguri, migdale. Pentru a sărbători Boboteaza, se organiza o procesiune religioasă; preoți greci intonau „calimera”, iar catolicii „laudes”. Orașul răsuna de clopote, clerul binecuvînta apele, iar copiii se aruncau în mare sub ochii celor de față. Sărbătoarea populară a Sfîntului Ioan Botezătorul, din vară, era însoțită de dansuri și jocuri, în jurul rugurilor în flăcări; se ilumina toată coasta și toată lumea lua parte la sărbătoare. În același fel era sărbătorit Pastele și Sfîntul Gheorghe. În fiecare an aveau loc curse de cai. În acele zile tot orașul era împodobit cu drapele de culori variate și ornate cu blazoane, iar întreaga garnizoană primea un supliment de alimente. Se organizau regate cu bărci cu pînze, se ridicau în străzi estrade pentru a asista la reprezentații teatrale; pentru reprezentații erau cerute vulpi, cocoși, vase, funii, pînteni și panglici [...] Legile igienei erau respectate în oraș. Astfel,

era interzis să se arunce gunoaipe în stradă, să se deterioreze sau să se astupe canalele de-a lungul caselor, canale destinate scurgerii apelor.»

„Caffa era, de altfel, iluminată noaptea, cum puține orașe occidentale erau în acea vreme. Exista, între altele, ziua și noaptea, un serviciu de pază foarte bine organizat. Orașul nu era lipsit nici de farmaciști, nici de medici sau de bărbieri. Alături de numeroase taverna și hanuri, stabilimentele de băi serveau și ca locuri de distracție.”⁵⁵

Viața intensă a acestui mare centru comercial, înconjurat de alte porturi prospere de pe coasta sudică a Crameei, s-a putut dezvolta la adăpostul lanțului munților Iaila, care a protejat-o atât de intemperiile din stepă cât și de incursiunile nomazilor. Declinul Imperiului tătar scotea în relief autoritatea ocîrmuirii coloniale, care constituia una din puterile litoralului pontic și trata de pe picior de egalitate cu suveranii din diverse state, creștini sau musulmani. Proiectul lui Sigismund avea să fie reluat încă o dată în 1418: în luna ianuarie a acestui an el adresa fraților Johann și Konrad Fischer ordinul de a stabili un trafic regulat pe valea Dunării între Ungaria și porturile Chilia, Pera și Caffa.⁵⁶ El cunoștea, de altfel, personal itinerariul, pentru că îl parcursese la bordul galerei care îl ducea spre gurile Dunării și Strîmtori, după sîngeroasa zi de la Nicopole din 1396. Conturile coloniei din Caffa, publicate de Iorga, menționează încă din 1381 mesageri trimiși spre Licostomo (numele grec al Chilieii) și spre Buda.⁵⁷

Nu era deci vorba decît de a dezvolta din nou traficul pe o cale comună și frecventată; raporturi mai bune între Ungaria și voievodatul muntean deschideau navigației dunărene cele mai largi perspective. Dar la acea dată, momentul favorabil pentru realizarea acestor proiecte era depășit. Frații Fischer s-au găsit în imposibilitate de a stabili o cale comercială regulată pe traiectoria fluvială care le fusese indicată; sub conducerea energică a lui Mahomet I, Imperiul otoman se restabilise și reluase ofensiva la Dunărea de Jos. Respins întîi din Asia Mică de atacul victorios al lui Tamerlan, acesta își regrupează forțele prin riposta lui Mahomet; după înfrîngerea lui Soliman și dispariția lui Musa, el regăsea iarăși în posesiunile sale din Peninsula Balcanică germenele unei noi expansiuni. Inevitabil avea să încerce să elimine pe acel dintre adversarii săi care, printr-o acțiune tenace și abilă, întreținea un perpetuu focar de agitație, susținînd cînd pe una, cînd pe alta dintre facțiunile ce își disputau succesiunea lui Baiazid. După ce l-a sprijinit pe Musa împotriva lui Soliman și pe Mahomet împotriva lui Musa, domnul Țării Românești, Mircea, îi dădea concursul lui Mustafa, ultimul dintre fiii sultanului care nu ajunsese să domnească. În plus, el acorda ospitalitate agitatorului religios Bedr ed Din, care trecea direct din Asia Mică în Muntenia, de unde pleca din nou pentru a provoca o răscoală în Peninsula Balcanică. În lipsa aproape generală a unei acțiuni a creștinătății împotriva turcilor, domnul muntean era singurul ce ducea această politică; nu putea să conteze decît pe concursul temporar al flotei venețiene, oricînd gata să-și apere posesiunile din Egeea, care, în 1416, a scos efectiv din luptă escadra otomană în apele de la Gallipoli, ceea ce a adus, de altfel, signoriei un tratat favorabil.

Dar odată pretendenții învinși și ordinea restabilită, Mahomet nu mai avea să tolereze pe frontiera sa dunăreană pe acest vecin neliniștit, capabil să reia lupta în orice moment. Cronicile turcești menționează în 1417 campania armatei sultanului împotriva domnului Mircea și cucerirea cetăților de la Enisala și Isaccea din Dobrogea, la fel ca și cea de la Giurgiu, cap de pod pe malul muntean al Dunării.⁵⁸ Domnia glorioasă a voievodului Țării Românești se termina cu amărăciunea acestei înfrîngeri. În 1420, Chilia, posesiune moldovenească în 1412, în momentul tratatului de la Lublau, era ocupată de turci, iar voievodul muntean le plătea un tribut anual.⁵⁹

În același an, un prim atac era lansat împotriva Cetății Albe, ca un prim avertisment domnului Alexandru al Moldovei, iar Guillebert de Lannoy asista în 1421 la grabnica refacere a fortificațiilor orașului de către moldoveni și lituanieni, care se simțeau, de asemenea, amenințați de succesele noii ofensive musulmane.⁶⁰

Europa creștină era mai mult ca niciodată divizată. Ideea cruciadei era lipsită de importanță în comparație cu disensiunile Marii Schisme. între Franța și Anglia războiul începuse din nou, iar Henry al V-lea, învingătorul de la Azincourt, se făcea recunoscut drept moștenitor legitim al regatului florilor de crin, în confuzia conflictului ce nu putea fi potolit între Armagnaci și Bourguignoni. În momentul cînd lua sfîrșit conciliul de la Konstanz, Sigismund era nevoit să se ocupe de interesele Imperiului și de răscoala husiților din Boemia; Italia devenea prada

condottierilor. Certurile Jagellonilor sfișiau Polonia și Lituania. Bazinul Mării Negre se deschidea în fața cuceririi otomane.

Bibliografie sumară: B. SPULER, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leipzig, 1939; IDEM, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502*, Leipzig, 1943; B. HOMAN, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria, 1290-1403* (Reale Accad. d' Italia, Studi e documenti, 8), Roma, 1938; G.I. BRATIANU, *Les rois de Hongrie et les Principautés roumaines au XIVe siècle*, în *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*, XXVIII, 1947, 1.

P. P. PANAITESCU, *La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Âge*, în *Revista istorică română*, III, 1933 (articol redat în românește în vol. *Interpretări românești*, București, 1947); IDEM, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1944; C. RACOVITĂ, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei (1387-1432)*, în *Revista istorică română*, X, 1940; I. MINEA, *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, București, 1919; N. BĂNESCU, *Maurocastrum - Mo(n)castro-Cetatea Albă*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice*, Ser. a III-a, XXII, 1939-1940; G. I. BRATIANU, *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des «Miscellanies» de M. J. Bromberg*, București, 1940.

M. SILBERSCHMIDT, *Das orientalische Problem zur Zeit de Entstehung des Türkischen Reiches nach venezianischen Quellen* (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance, hrsg. v. W. Goetz, 27), Leipzig-Berlin, 1923 ; H.A. GIBBONS, *The foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916; H. HEIMPEL, *Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds*, în *Vierteljahrschrift für Sozial - und Wirtschaftsgeschichte*, XXIII, 1930.

N. IORGA, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899; IDEM, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, I, Gotha, 1908; M.-M. ALEXANDRESCU-DERSCA, *La campagne de Timur en Anatolie (1402)* (Universitatea Mihăileană din Iași, Publicațiunile Institutului de Turcologie, I), București, 1942; M. BERZA, *La mer Noire à la fin du Moyen Âge*, în *Balkanica*, IV, 1941; E. SKRZINSKA, *Le colonie genovesi in Crimea*, în *L' Europe Orientale*, N.S., XIV, 1934.

Note

¹ P. Iambor, *Atacurile cumano-tătare asupra Transilvaniei în a doua jumătate a veacului al XIII-lea*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XVII, 1974, p. 211-223.

² Desfășurarea procesului de constituire a statului feudal Țara Românească se oglindește în mai mică sau mai mare măsură în numeroase lucrări ale lui Gheorghe I. Brătianu, unde se atribuie un rol însemnat așa-numitului „descălecat” transilvănean: *Originile stemelor Moldovei și Țării Românești*, în *RIR*, I, 1931, 1, p. 50-62; *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1937, p. 107-109; *Originile și formarea unității românești. Prelegeri ținute la Școala Superioară de Război*, București, 1942, p. 53-61; *Tradiția istorică a descălecatului Țării Românești în lumina noilor cercetări*, în *AARMSI*, Ser. III, XXV, 1942-1943, p. 1-29 (studiu inserat în *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, ed. V. Râpeanu, București, 1980, p. 87-115, publicat și în traducere franceză: *La tradition historique sur la formation de l' État valaque d' apres les études récentes*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XXIV, 1943, 2, p. 161-193); *Origines et formation de l' unité roumaine*, București, 1943, p. 111-120; *Les rois de Hongrie et les Principautés Roumaines au XIVe siècle*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XXVIII, 1947, 1, p. 67 și urm.; *În jurul întemeierii statelor românești*, în *Ethos*, II, 1975, p. 8-25 și III, 1982, p. 37-47; *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, Evry, 1977, p. 34-35.

În istoriografia românească recentă s-a manifestat interes îndeosebi pentru momentul dobândirii independenței Țării Românești. Cf. în acest sens M. Holban, *Despre raporturile lui Basarab cu Ungaria angevină și despre reflectarea campaniei din 1330 în diplomele regale și în „Cronica pictată”*, în *RIS*, XX, 1967, 1, p. 3-43; Șt. Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „întemeietorul” pînă la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 30-35; P.D. Popescu, *Basarab I*, București, 1975; S. Iosipescu, *Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241-1243) pînă la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotropirii ungare*, în *Constituirea statelor feudale românești*, coord. N. Stoicescu, București, 1980, p. 41-95; P. Chihaia, *Trei miniaturi din Chronicon Pictum*, în idem, *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească*, München, 1983, p. 9-17; Ș. Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988.

³ G. I. Brătianu, *Contribution a l' histoire de Cetatea Albă (Akkerman) aux XIIIe et XIVe siècles*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XIII, 1927, p. 30 (pasaj inserat în idem, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, p. 116).

⁴ Posibilitatea cooperării lui Basarab cu tătării în lupta împotriva Ungariei, acceptată de Gh. I. Brătianu și în alte lucrări (*Originile stemelor...*, p. 59; în jurul întemeierii..., în *Ethos*, III, 1982, p. 56), precum și de numeroși alți istorici, între care N. Lorga (*Condițiile de politică generală în cari s-au întemeiat bisericile românești în veacurile XIV-XV*, în

idem, *Studii asupra evului mediu românesc*, ed. Ș. Papacostea, București, 1984, p. 99) și P. P. Panaitescu (*Mircea I' Ancien et les Tartares*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 2, p. 439), rămâne ipotetică. Cf. M. Holban, *Pe marginea unor ipoteze și deducții*, în *AIAX*, XXII, 1985, 2, p. 689.

⁵ V. Laurent, *Le métropole de Vicina Macaire et la prise de la ville par les Tartares*, în *RHSEE*, XXIII, 1946, p. 225-232. Cf. și Ș. Papacostea, *De Vicina à Kilia. Byzantins et Génois aux bouches du Danube au XIVe siècle*, în *RESEE*, XVI, 1978, 1, p. 69-70; P. Diaconu, *Despre căderea Vecinei sub tătari*, în *Pe drumul credinței. Arhimandrit Roman Braga*, River Junction, Mi, 1995, p. 67-76 (unde se opinează că ocuparea orașului de tătari ar fi avut loc în jurul anului 1320).

⁶ B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502*, ed. a 2-a, Wiesbaden, 1965, p. 102-103; J.-N. Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, I, *La peste dans l'histoire*, Paris-Haga, 1975, p. 53.

⁷ Unii istorici se îndoiesc de existența reală a omagiului din anul 1344. Cf. M. Holban, *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină (Problema stăpînirii efective a Severinului și a suzeranității în legătură cu drumul Brăilei)*, în eadem, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*, București, 1981, p. 139-146; eadem, *În jurul „Cronicii” arhidiaconului Ioan de Tirnave (Kukullo) și informațiile privind pe români*, în *AIAX*, XXI, 1984, p. 106-108; eadem, *Pe marginea unor ipoteze...*, p. 685 și urm.

⁸ Problema desfășurării expedițiilor antitătare organizate de regalitatea maghiară, a cronologiei și consecințelor lor în spațiul est-carpatic s-a bucurat de un interes special în istoriografia românească din ultimul deceniu. Deși multe aspecte au fost clarificate, rămîn în continuare divergențe de opinii în încercările de soluționare a unor detalii. Cf. Șt. S. Gorovei, *L'État roumain de Vest de Carpathes: la succession et la chronologie des princes de Moldavie au XIVe siècle*, în *RRH*, XVIII, 1979, 3, p. 484-489; Ș. Papacostea, *Triumful luptei pentru neatîrnare: întemeierea Moldovei și consolidarea statelor feudale românești*, în *Constituirea statelor feudale românești*, p. 169 și urm.; idem, *O întregire documentară la istoria întemeierii Moldovei*, în *AIAX*, XXI, 1984, p. 111-117; V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p. 260-264; Al. Gonța, *Românii și Hoarda de Aur, 1241-1502*, München, 1983, p. 136 și urm.; M. Holban, *În jurul „Cronicii”...*, p. 92-93. Valorificarea pentru prima dată a unui pasaj din cronica lui Johannes de Viktring permite datarea primelor confruntări cu tătarii, inițiate de Ludovic I de Anjou, în anul 1343. Cf. Ș. Papacostea, *O întregire documentară...*, p. 111 și urm. Succesele lui Andrei Lackfi nu au avut darul să împingă pozițiile Hoardei de Aur pînă în valea Nistrului. Săpăturile arheologice întreprinse în anii postbelici dovedesc menținerea mai multor centre urbane din centrul și sudul interfluviului Prut-Nistru în orbita administrației mongole pînă la sfîrșitul deceniului al 7-lea din secolul al XIV-lea. Cf. V. Spinei, *op. cit.*, p. 326.

⁹ R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV)*, București, 1974, p. 181 și urm.; F. Solomon, *Episcopia Cumaniei - episcopia Milcoviei. Două episoade din istoria relațiilor româno-maghiare*, în *Studii istorice româno-ungare*, ed. L. Nastasă, Iași, 1999, p. 7-18.

¹⁰ Gheorghe Brătianu se referă la lucrarea lui Emil Lăzărescu, *Români, tătari și unguri în veacurile XIV-XV*, pe care, la sfîrșitul anului 1945, o avea în vedere pentru a o publica sub auspiciile Institutului de Istorie Universală „N. Iorga”. Cf. Gh. I. Brătianu, *Dare de seamă de activitate pe anul 1944/1945*, în *Institutul de Istorie Universală „N. Iorga” la zece ani de la întemeiere*, București, 1947, p. 35. Cu un titlu parțial modificat, lucrarea a fost susținută ca teză de doctorat în 1946, fiind utilizată de mai mulți specialiști, inclusiv de Brătianu, fără să fi fost din păcate tipărită.

¹¹ Pentru teatrul de război creat ca urmare a încorporării Rusiei Haliciene la Regatul polon și pentru sistemul alianțelor politice de la mijlocul secolului al XIV-lea din extremitatea apuseană a Europei Răsăritene, cf. G. Rhode, *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*, I, Köln-Graz, 1955, p. 172 și urm.; J. Dabrowski, *Kazimierz Wielki twórca korony królestwopolskiego*, Wrocław-Varșovia-Cracovia, 1964, p. 24 și urm.; G. Schwalbe, *Geschichte Podlachiens in reussischer Zeit (XI.-XIV. Jahrhundert)* (Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philos. Fak. der Univ. Hamburg), Hamburg, 1969, p. 188 și urm.; P.W. Knoll, *The Rise of the Polish Monarchy. Piast Poland in East Central Europe, 1320-1370*, Chicago-Londra, 1971, p. 121 și urm.; Ș. Papacostea, *Relațiile internaționale în răsăritul și sud-estul Europei în secolele XIV-XV*, în *RIS*, 34, 1981, 5, p. 899-918; V. Spinei, *op. cit.*, p. 257-289.

¹² Gh. I. Brătianu, *Adunările de stări în Europa și în țările române în evul mediu*, București, 1996, p. 205.

¹³ Matteo Villani, *Istorie*, în *Rerum italicarum scriptores*, XIV, ed. L. A. Muratorius, Mediolani, 1729, col. 155. Cf. și G. I. Brătianu, *Les rois de Hongrie et les Principautés Roumaines au XIVe siècle*, în *Academie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XXVIII, 1947, 1, p. 79-80.

¹⁴ Matteo Villani, ed. cit., col. 237. Cf. și Gh. I. Brătianu, *În jurul întemeierii...*, în *Ethos*, III, 1982, p. 59.

¹⁵ Despre acțiunea lui Bogdan, care a dus la constituirea statului moldovenesc de sine stătător, cf. Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică a descălecatului Moldovei în lumina noilor cercetări*, în *AARMSI*, Ser. III, XXVII, 1944-1945, p. 16-21 (inserat în *Tradiția istorică...*, 1980, p. 133-138); idem, *În jurul întemeierii...*, în *Ethos*, II, 1975, p. 48-50; III, 1982, p. 58-61. Cf., de asemenea, Șt. Ștefănescu, *„Întemeierea” Moldovei în istoriografia românească*, în *RIS*, XII, 1959, 6, p. 50-52; R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 240-247; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, p. 468-471; C. C. Giurescu, D. C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, București, 1975, p. 276-283; Șt. S. Gorovei, *Mușatinii*, București, 1976, p. 23-27; idem, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997; N. Grigoraș, *Țara Românească a Moldovei pînă la Ștefan cel Mare (1359-1457)*, Iași, 1978, p. 21-34; C.

Cihodaru, *Observații cu privire la procesul de formare și de consolidare a statului feudal Moldova în sec. XI-XIV* (II), în *AIAX*, XVII, 1980, p. 126 și urm.; Ș. Papacostea, *Geneza statului...*, p. 52 și urm.; P. F. Parasca, *Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства*, Chișinău, 1981, p. 85 și 94-95; V. Spinei, *op. cit.*, p. 309-325.

¹⁶ Pentru campania lui Djanibek (Ĵani-Bäg) în Azerbaidjan, care a fost cucerit nu în 1355, ci în 1357, cf. B. Spuler, *op. cit.*, p. 101-103; B. D. Grecov și A. I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953, p. 249-251; M. G. Safargaliev, *Распад Золотой Орды*, Saransk, 1960, p. 110-111.

¹⁷ G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München, 1963, p. 437 și urm.; A. Decei, *Istoria Imperiului otoman pînă la 1656*, București, 1978, p. 34-35, 46 și urm.

¹⁸ A. A. Nasonov, *Монголы и Русь*, Moscova-Leningrad, 1940; B. Spuler, *op. cit.*, p. 109 și urm.; B. D. Grecov și A.I. Iacubovschi, *op. cit.*, p. 247 și urm.; M.G. Safargaliev, *op.cit.*, p. 109 și urm.; V. L. Egorov, *Золотая Орда перед Куликовской битвой*, în *Куликовская битва*, red. L.G. Beskrovnyj, Moscova, 1980, p. 174-213.

¹⁹ V. V. Badian, A. M. Ciperis, *Торговля Каффы в XIII-XV вв.*, în *Феодальная Таврика*, Kiev, 1974, p. 185.

²⁰ N. A. Mokhov, *Молдавский торговый путь в XIV-XV вв.*, în *Польша и Русь*, coord. B.A. Rybakov, Moscova, 1974, p. 298-307; Ș. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și stat*, în *Studii și materiale de istorie medie*, X, 1983, p. 35-46. Cf. și C. C. Giurescu, *Le commerce sur le territoire de la Moldavie pendant la domination tartare (1241-1352)*, în *Nouvelles études d'histoire*, III, București, 1965, p. 55 și urm.; V. Spinei, *La genèse des villes du sud-est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIII-XIVe siècles*, în *Balkan Studies*, 35, 1994, 2, p. 197-269; I. Gândea, *Brăila. Origini și evoluție pînă la jumătatea secolului al XVI-lea*, Brăila, 1995, p. 138-141; V. Neamțu, *Istoria orașului medieval Baia (Civitas Moldaviensis)*, Iași, 1997, p. 113-125.

²¹ Investigarea raportului drum-stat l-a preocupat îndeaproape pe Gheorghe Brătianu, dovadă fiind dese reveniri la această temă. Potrivit opiniilor sale, avînd perceptibile tangente cu acelea ale lui Nicolae Iorga (cf. nota 25 de la *Introducere*), drumurile comerciale de anvergură continentală din spațiul est-carpatic au impus crearea unui organism statal capabil să le asigure protecția. Cf. G. I. Brătianu, *Notes sur les Génois en Moldavie au XVe siècle*, în *RIR*, III, 1933, 2-3, p. 155 (pasaj inclus și în *Recherches sur Vicina...*, p. 123); *Une énigme et un miracle...*, 1937, p. 110; Moldova, în *Cuvinte despre români, Zece conferințe și prelegeri*, București, 1942, p. 173-175; *Originile și formarea unității...*, p. 63-64; *Origines et formation...*, p. 123-125; *Tradiția istorică...*, în *AARMSI*, Ser. III, XXVII, 1944-1945, p. 29-30 (inserat în *Tradiția istorică...*, 1980, p. 148-149); *În jurul întemeierii...*, în *Ethos*, II, 1975, p. 52. În istoriografia mai veche concepțiile lui Iorga și Brătianu au avut numeroși alți adepți. Cf. M. Berza, *La mer Noire à la fin du Moyen Âge*, în *Balkanica*, IV, 1941 (apărut în 1945), p. 424; P. P. Panaitescu, *Interpretări românești, Studii de istorie economică și socială*, București, 1947, p. 132. După război, teza apariției statului ca necesitate a asigurării circulației mărfurilor a fost supusă unor ascuțite critici, în parte îndreptățite. Pentru poziția nuanțată a abordării acestei probleme, cf. Ș. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale...*, p. 9 și urm.

În legătură cu geneza statului moldovenesc și cu corelația dintre acest proces și existența drumurilor de comerț de însemnătate europeană, Gheorghe Brătianu și-a expus opiniile și în prelegerile ținute la Universitatea din București în anul universitar 1941-1942. În cursul inaugural, de la 15 decembrie 1941, marele istoric făcea următoarea remarcă:

„Privită de sus, de asemenea în cadrul geopolitic, istoria noastră se dezvoltă și ea între doi factori geografici și geopolitici constanți, cari sunt muntele și marea.

Din puncte [diferite - n. n.] au pornit întemeierii statului nostru, descălecătorii, și se pare că și-au atins obiectivul atunci cînd și-au putut întinde stăpînirea de la munte la mare, pînă la «Marea cea Mare».

Am putea face un pas mai mult și să spunem că măcar una din regiunile noastre este o creațiune și a muntelui și a mării: Moldova este rezultanta firească a drumului spre mare; drumul spre mare a cerut aci o ordine de stat și această ordine de stat poporul nostru a înfăptuit-o. Iată un caz caracteristic al influenței geografice asupra istoriei, a drumului asupra statului.

Dar mai mult, am putea spune că însăși libertatea țărilor noastre, care este un scop suprem al lor, este în funcție directă de mare” (*CMN*, p. 27-28).

Într-o altă prelegere, din 18 mai 1942, Brătianu a revenit cu detalii în privința subiectului în discuție, apreciind că „oricît ar părea de paradoxal, acest război [din 1343-1347 - n.n.] între cele două republici, Veneția și Genova, de-o parte, și imperiul Kîpciakului, de alta, se află la temelia importanței economice și dezvoltării politice a Moldovei.

Desigur, afirmațiunea pare paradoxală la prima vedere. Totuși, ea se întemeiază pe oarecare elemente de adevăr.

Existaseră pînă acum două drumuri principale deschise negoțului Genovei și Veneției cu porturile Kîpciakului: drumul Asiei și drumul tătăresc, care ducea tot din Crimeea, tot de la Marea de Azov, peste Nipru, peste Bug, spre Lemberg. Pe acolo avem la 1344 o ambasadă venețiană apucînd drumul Kîpciakului. Acest drum a fost întrerupt cîțiva ani. Relațiunile comerciale s-au reluat apoi cu greu, a fost necesară găsirea altui drum, nu spre Asia, pentru că acolo bariera era complet închisă, dar cel puțin din regiunile Mării Negre spre Europa. Aci existau o serie de legături. V-am amintit că la 1339 harta catalanului Dulcert însemna în dreptul orașului Lwow că aci se întîlnesc negustori cari vin dinspre Marea Baltică și de la Bruges. Era nevoia unei legături înspre Marea Baltică și vestul Europei. Înspre Crimeea și Azov drumul s-a închis. Trebuiau găsite debușeuri și atunci a apărut, ca o consecință neprevăzută a războiului dintre

Genova și Veneția contra Kîpciakului, în locul drumului tătäresc, drumul moldovenesc, care de acum înainte îi va face concurență, drumul care caută ieșire de la Lemberg nu spre Tana, ci direct la Marea Neagră, spre portul cel mai apropiat, care nu este altul decât Moncastro, adică Cetatea Albă.

Să ne amintim că la 1343, anul în care se produce ruptura între Kîpciak și Veneția și Genova, Polonia anexase Rusia Roșie, adică Galiția cu orașele ei, cu coloniile ei germane comerciale foarte puternice și ajunge direct în graniță cu teritoriul care va fi peste câțiva ani al Moldovei. În același an, tradiția istorică și documentele ne amintesc de expediția regelui Ungariei împotriva tătarilor, care a dus la crearea celei dintîi formațiuni de stat moldovenești, aceea rezultînd din descălecatul lui Dragoș-Vodă, care a fost transformată și consolidată de ceea ce numim al doilea descălecat, adică de insurecția lui Bogdan, care a adus la 1359 întemeierea unui stat moldovenesc independent.

Indiferent însă de momentul și împrejurările politice cari au prezidat la întemeierea statului moldovenesc, condițiunile economice și, aș putea adăuga, geopolitice ale înființării Moldovei au fost create din momentul în care un drum de mare interes comercial, un drum de tranzit internațional, a parcurs regiunea moldovenească. Aceste condițiuni au fost create în clipa în care, din împrejurările arătate, drumul de pînă atunci, drumul tătäresc, a fost închis din cauza ostilităților deschise între cele două republici, de o parte, și Kîpciakul, de alta, precum și de războiul Ungariei și al Poloniei împotriva tătarilor. Desigur, mai tîrziu, drumurile comerciale vechi s-au redeschis. S-a ajuns la înțelegere cu Kîpciakul, colonia de la Tana a fost restabilită, cea de la Caffa a continuat să înflorească, dar a apărut alături de ele alt drum, care își va păstra toată importanța pînă la sfîrșitul veacului XIV și va aduce în același timp domnia moldovenească din munții din care a descălecat și pînă la Mare, astfel precum se intitula Roman Vodă la 1390 «domn de la Munte și pînă la Mare». Iată cum, indirect, aceste împrejurări ale politicii veneto-genoveze în Marea Neagră și vicisitudinile relațiilor lor cu Imperiul tătäresc influențează dezvoltarea uneia din țările noastre, a aceleia de altfel care a avut un rost mai însemnat în cheștiunea Mării Negre, Moldova” (CMN, p. 546-550).

Aserțiunea expusă la începutul citatului de mai sus, extras din CMN, se regăsește, cu anumite nuanțe, și în partea a doua a cursului, în care, referindu-se la „cei doi factori permanenți ai istoriei noastre”, se arată că dezvoltarea sa a fost determinată de „acești doi factori statonici: al muntelui și al mării. Al muntelui, din care a descălecat și în care se reazămă; al mării, spre care tinde și prin care a respirat aerul prosperității și al libertății.

Iar dacă am ales pentru cursul acesta o problemă care să dezvolte laturea mării, am făcut-o pentru două motive. întăiu, pentru că această lătura a mării ne aduce pe planul universal: pe laturea mării pătrundem în istoria universală. Laturea muntelui este o problemă națională, o problemă limitată în spațiu. Problema mării se potrivește mai bine cu însăși materia și sensul acestui curs.

În al doilea rînd, pentru că cred că această problemă a mării trebuie să fie mai adînc înscrisă în conștiința noastră [...] Problema mării este o problemă a rațiunii”. (*Cheștiunea Mării Negre*, II, Curs 1942-1943, București, 1943, p. 751-752).

²² *Călători străini în Țările Române*, I, ed. M. Holban, București, 1968, p. 49-52. Autenticitatea informației călătorului francez este suspectă. Cf. C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun (23 aprilie 1399-1 ianuarie 1432)*, Iași, 1984, p. 130. Partea a doua a frazei este preluată cu mici deosebiri din *Origines et formation...*, p. 125, de altfel ca și cea următoare.

²³ D. C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV-XV*, București, 1973, p. 353-355; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, ed. a 2-a, București, 1991, p. 253-262.

²⁴ M. Holban, *Contribuții la studiul raporturilor...*, p. 148-154; Ș. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale...*, p. 9-17. Asupra așa-numitului „culoar” ungueresc, Gheorghe Brătianu face referiri în cîteva din lucrările sale. Cf. nota 40 de la Capitolul XII.

²⁵ G. I. Brătianu, *Die Moldau und ihre historischen Grenzen*, ed. a 2-a, București, 1941, p. 21-22; idem, *La Bessarabie. Droits nationaux et historiques*, București, 1943, p. 17-18; idem, *Basarabia. Drepturi naționale și istorice*, ed. F. Rotaru, trad. E. Holban, București, 1995, p. 7-9. Cf. și E. Diaconescu, *Accepțiunile istorice ale Basarabiei*, în *Cuget moldovenesc*, XII, 1943, 3-4, p. 7-16.

²⁶ Expediția este relatată de Jan Dlugosz (Ioannis Dlugossii seu Longini *Historiae Polonicae* libri XII, III, în *Opera omnia*, XII, ed. Al. Przewdziecki, Cracovia, 1876, p. 277-278; idem, *Vita Sbignei cardinalis et episcopi Cracoviensis*, în *Opera omnia*, I, 1887, p. 552-553) și Philipppo Buonacorsi Callimacho (*Vita et mores Sbignei cardinalis*, ed. L. Finkel, în *Monumenta Poloniae historica*, VI, Cracovia, 1893, p. 236-238). Asupra localizării statului moldovenesc atacat de polonezi și a datării expediției există o veche și persistentă controversă în istoriografia românească și poloneză. Pentru prezentarea succintă a principalelor puncte de vedere, cf. mai recent M. Cazacu, *Lucius Apronianus = Roman Ier, prince de Moldavie ? À propos de l' expedition polonaise de 1359 en Moldavie et son echo en Pologne au XVe siècle*, în *Buletinul Bibliotecii Române, Studii și documente românești*, Freiburg, VIII (XII), S. N., 1980/81, p. 257-272; V. Spinei, *op. cit.*, p. 291-296 și 332-333; V. Ciobanu, *Din nou despre „lupta de la Plonini”*, în *AIAX*, XXI, 1984, p. 137-146. În legătură cu acest episod al relațiilor moldo-polone, Gh. I. Brătianu și-a expus pe larg părerea în studiul *În jurul întemeierii...*, în *Ethos*, III, 1982, p. 66-77. Cf. și *Tradiția istorică...*, 1980, p. 144-145; *Sfatul domnesc...*, 1977, p. 160-161.

²⁷ Contactele pe plan confesional dintre Țara Românească și mănăstirea Kutlumuș de la Athos sînt atestate încă din timpul domniei lui Nicolae Alexandru, predecesorul lui Vladislav-Vlaicu. Cf. G. Podskalsky, *Das Verhältnis von Griechen und Bulgaren*, în *Byzantinoslavica*, XXXIX, 1978, 1, p. 29-30; P. Ș. Năsturel, *Le mont Athos et les Roumains*.

Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654 (Orientalia Christiana Analecta, 227), Roma, 1986, p. 30-32 și 39-42.

²⁸ M. Holban, *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină (Rolul lui Benedict Himfy în legătură cu problema Vidinului)*, în eadem, *Din cronica relațiilor...*, p. 155-211; N. Constantinescu, *Vladislav I, 1364-1377*, București, 1979, p. 93 și urm.; V. Gjuzelev, *La guerre bulgare-hongroise au printemps de 1365 et des documents nouveaux sur la domination hongroise du royaume de Vidin (1365-1369)*, în *Byzantino-bulgarica*, VI, 1980, p. 153-172.

²⁹ J. Sykora, *Poziția internațională a Moldovei în timpul lui Lațcu: lupta pentru independență și afirmare pe plan extern*, în *RIS*, 29, 1976, 8, p. 1135-1151; N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 35-42.

³⁰ I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei, III, Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 354-360 (Șt. Ștefănescu); S. Iosipescu, *Balica, Dobrotiță, Ioancu*, București, 1985, p. 142-145.

³¹ Pentru problema încorporării Dobrogei în cadrul Țării Românești, cf. I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 363 și urm. (Șt. Ștefănescu); A. Ghiață, *Aspecte ale organizării politice în Dobrogea medievală (secolele XIII-XV)*, în *RIS*, 34, 1981, 10, p. 1881-1893; N. Constantinescu, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1981, p. 83 și urm.

³² Informațiile izvoarelor contemporane privind desfășurarea și cronologia campaniei lui Baiazid în Țara Românească sînt confuze. Termenul de „Rovine” se pare că nu desemnează, după cum s-a încetățenit în istoriografia românească, un toponim, ci avea în paleoslavă sensul de „șanț” sau de „teren mlăștinos”. Cf. A. Decei, *op. cit.*, p. 63. Situația este asemănătoare cu aceea înregistrată în cazul Posadei, pretinsa localitate unde s-au înfruntat Basarab I și Carol Robert de Anjou în anul 1330. Cf. C. Rezachevici, *Localizarea bătăliei dintre Basarab I și Carol Robert (1330): în banatul de Severin*, în *AIAX*, XXI, 1984, p. 73-87 și XXII, 1985, 2, p. 391-407.

³³ G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina...*, p. 84. în legătură cu domnia lui Mircea cel Bătrîn fundamentală rămîne monografia lui P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1944. După unele cronici turcești, cel dintîi domn muntean care ar fi acceptat plata haraciului a fost Mircea cel Bătrîn. Cf. M.A. Mehmed, *Istoria turcilor*, București, 1976, p. 127. Dintre lucrările recente dedicate raporturilor româno-otomane din anii 1386-1418, cf. E. Turdeanu, *Les luttes des Roumains pour l'indépendance. La défense du Danube, du XIVe au XVe siècles*, în *Romanian Studies*, V, 1980-1986, p. 8-17; T. Gemil, *Mircea l'Ancien face à la politique imperiale de Bayezid Ier*, în *RRH*, XXV, 1986, 1-2, p. 3-22; idem, *Români și otomani în secolele XIV-XVI*, București, 1991, p. 56-101; Ș. Papacostea, *La Valachie et la crise de structure de l'Empire ottoman (1402-1413)*, în *RRH*, XXV, 1986, 1-2, p. 23-34; R.-Șt. Ciobanu, *A fost pierdută Dobrogea de Mircea cel Bătrîn?* în *RIS*, 39, 1986, 8, p. 764-773; N. Pienaru, *Relațiile lui Mircea cel Mare (1386-1418) cu Mehmed I Celebi (1413-1421)*, în *RIS*, 39, 1986, 8, p. 774-794; A. Pippidi, *Sur une inscription grecque de Silistra*, în *RESEE*, XXIV, 1986, 4, p. 323-332; *Marele Mircea Voievod*, coord. I. Pătroiu, București, 1987 (Șt. Pascu, Șt. Ștefănescu, A. Ghiață, Al. V. Diță, D. Zamfirescu, V. Joița, T. Gemil, M. Maxim, V. Veliman, S. Iosipescu); M. Maxim, *Țările Române și înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu*, București, 1993, p. 206-223.

³⁴ Expediția condusă personal de Sigismund de Luxemburg în Moldova, pregătită încă din toamna anului 1394, s-a desfășurat în ianuarie și februarie 1395, soldîndu-se cu un evident eșec militar. Cf. R. Manolescu, *Campania lui Sigismund de Luxemburg în Moldova (1395)*, în *Analele Universității București. Seria Științe sociale, Istorie*, XV, 1966, p. 59-74.

³⁵ Pentru lupta de la Nicopole de la 25 septembrie 1396 și participarea românească, cf. M. A. Mehmed, *op. cit.*, p. 129-131; A. Decei, *op. cit.*, p. 64-68; N. Constantinescu, *Mircea cel Bătrîn*, p. 116-126; Ș. Papacostea, *Mircea la Nicopol (1396): o mărturie ignorată*, în *RIS*, 39, 1986, 7, p. 696-699. În legătură cu raporturile turco-bizantine din ultima parte a secolului al XIV-lea, cf. E. Werner, *Ein Geburt einer Grossmacht. Die Osmanen (1300-1481)*, ed. a 4-a, Viena-Köln-Graz, 1985, p. 123 și urm.; D.M. Nicol, *The last centuries of Byzantium, 1261-1453*, ed. a 2-a, Cambridge, 1993, p. 297 și urm.

³⁶ Asupra domniei hanului Tohtamîș, cf. B. Spuler, *op. cit.*, p. 121 și urm.; M.G. Safargaliev, *op. cit.*, p. 137 și urm.; A. Champdor, *Tamerlan*, Paris, 1957; M. Brion, *Tamerlan*, Paris, 1963.

³⁷ Despre războaiele dintre Timur (Tamerlan) și Tohtamîș, cf. B. Spuler, *op. cit.*, p. 129-136; B.D. Grecov și A. I. Iacubovschi, *op. cit.*, p. 309-349; M. G. Safargaliev, *op. cit.*, p. 146 și urm.; L. Kehren, *Tamerlan*, Paris, 1980, p. 65-72 și 79-86; A. Champdor, *op. cit.*, p. 106-117.

³⁸ Citatul este din R. Grousset, *L'empire des steppes, Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 522.

³⁹ M.G. Safargaliev, *op. cit.*, p. 179-180; Al. Gonța, *op. cit.*, p. 158.

⁴⁰ P.P. Panaitescu, *Mircea l'Ancien et les Tartares*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 2, p. 438-448; A. Decei, *Etablissement de Aktav de la Horde d'Or dans l'Empire ottoman, au temps de Yildirim Bayezid*, în *A Zeki Velidi Togan armagani*, Istanbul, 1950-1955, p. 77-92; M. Popa, *Aspecte ale politicii internaționale a Țării Românești și Moldovei în timpul lui Mircea cel Bătrîn și Alexandru cel Bun*, în *RIS*, 31, 1978, 2, p. 256-260.

⁴¹ M.-M. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, București, 1942. Cf. și A. Decei, *A participat Mircea cel Bătrîn la lupta de la Ankara?* în idem, *Relații româno-orientale*, București, 1978, p. 5-14; N. Beldiceanu, *Les Roumains ont-ils participé à la bataille d'Ankara?* în *Balkanica*, VIII, 1945, p. 145-153; L. Kehren, *op. cit.*, p. 119 și urm.; E. Werner, *op. cit.*, p. 183-193; K. Matschke, *Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz*, Weimar, 1981.

⁴² H.A. Gibbons, *The foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916.

⁴³ O. Lamprosides (*Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 440) nu este de acord cu această afirmație.

⁴⁴ Stăria nu este o localitate, cum lasă să se înțeleagă formularea lui Gh. Brătianu. Pentru această obiecție, cf. F. Hild, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 22, 1973, p. 364.

⁴⁵ Cf. notele 31 și 53.

⁴⁶ *Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Litvaniae*, I, Vilnae, 1758, p. 46-48.

⁴⁷ F. Constantiniu și Ș. Papacostea, *Tratatul de la Lublau (15 martie 1412) și situația internațională a Moldovei la începutul veacului al XV-lea*, în *RIS*, XVII, 1964, 5, p. 1129-1140; Ș. Papacostea, *Kilia et la politique orientale de Sigismund de Luxemburg*, în *RRH*, XV, 1976, 3, p. 421-423.

⁴⁸ P. P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Âge*, în *RIR*, III, 1933, p. 172-174.

⁴⁹ C. Racoviță, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei (1387-1432)*, în *RIR*, X, 1940, p. 323-324.

⁵⁰ O. Górka, *Zagadnienie czarnomorskie w polityce polskiego sredniowiecza*, I, 1359-1450, în *Przegląd historyczny*, XXX (Ser. a 2-a, X), 1932-1933, p. 355 și urm.

⁵¹ Gheorghe Brătianu are în vedere monedele descifrate și puse în valoare de P. Nicorescu, *Monede moldovenesti bătute la Cetatea Albă*, în *Cercetări istorice*, XVII, 1943, p. 75 și urm. Cf. și O. Iliescu, *Les armoiries de la ville d'Asprokastron et leur origine byzantine*, în *Études byzantines et post-byzantines*, II, ed. E. Popescu, O. Iliescu și T. Teoteoi, București, 1991, p. 151-164.

⁵² În legătură cu statutul politic al Cetății Albe la sfârșitul secolului al XIV-lea, G.I. Brătianu a combătut și cu alte ocazii aserțiunea dominației lituaniene. Cf. *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. A propos des «Miscellanies» de M. J. Bromberg*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 160-161; Demetrius princeps Tartarorum (Ca. 1360-1380), în *Revue des études roumaines*, IX-X, 1965, p. 42-43.

Aceeași poziție a adoptat-o în CMN, p. 585-588 : „dl. Racoviță, urmînd pe dl. Gorka, presupune ceva mai mult, anume că stăpînirea lituană s-ar fi întins la sfârșitul secolului XIV asupra unei părți a teritoriului de mai tîrziu al Moldovei, că Cetatea Albă ar fi fost lituană și că de acolo ar fi obținut-o domnia Moldovei, grație legăturilor lor cu regele Ladislau [=Vladislav al II-lea Jagello].

Mi se pare că argumentarea e destul de șubredă. Dovezi precise ale unei stăpîniri lituane în această direcție nu sunt. Există însă un fapt, există incontestabil o autonomie a Cetății Albe. În documentele secolului XV vom întîlni mereu în relațiunile diplomatice ale coloniilor genoveze, în documentele diplomatice ale republicii venețiene mențiunea «Dominus et Comunitas Moncastri», adică stăpînul și comunitatea din Cetatea Albă ni se înfățișează dacă nu ca un stat independent, dar în orice caz ca o comunitate privilegiată, cu o politică a ei. Evident, «Dominus Moncastri» ajunge să fie domnitorul Moldovei, însă în relațiunile cu genovezii și venețienii el nu apare ca «domnul Moldovei», ci apare ca «domnul Moncastrei». Pe de altă parte, colegul nostru, dl. prof. Nicorescu de la Universitatea din Iași, unul din cei mai harnici săpători de la gurile Dunării și din sudul Basarabiei, a făcut o foarte interesantă descoperire în săpăturile întreprinse la Cetatea Albă. D-sa a găsit acolo niște bani de aramă, cari au pe ei stema Moldovei - capul de bour -, însă nu au mențiunea domniei sau domnului Moldovei, ci au pe ei, în caractere slavone, mențiunea «Aspr-Castru», cuvinte grecești cari reprezintă Cetatea Albă. Există monedă locală în Cetatea Albă, pe care era stema Moldovei, dar cu numele orașului. Este o confirmare a mențiunilor din documente și ne arată că Cetatea Albă a avut într-adevăr o existență cvasiindependentă, în orice caz autonomă, că ea s-a alipit Moldovei, însă că foarte probabil și-a păstrat privilegiile și cîrmuirea ei autonomă. A fost o autonomie municipală, cum întîlnim atîtea în cursul evului mediu și, mai degrabă decît să presupunem o stăpînire lituană extrem de ipotetică, problema ni se prezintă în modul acesta: stăpînirea domnului Moldovei s-a întins destul de repede din cetatea lui de obîrșie de la marginile Bucovinei pînă dincolo de Prut și de aci a ajuns către sfârșitul veacului XIV în contact cu această cetate, care din vremuri mult mai vechi avea o existență autonomă și care după dezmembrarea stăpînirii tătărăști ajunsese o stăpînire aproape independentă. Ea a fost încorporată în stăpînirea domnitorului Moldovei, dar a păstrat o autonomie. Dacă putem încerca o comparație, am putea asemui această situație cu ceea ce se petrecea în același timp în Apus, unde orașele comerciale și porturile Flandrei intrau sub stăpînirea Casei de Burgundia. Relațiunile între ducele de Burgundia și orașele cari se bucuraseră și ele de autonomii întinse trebuie să fi fost asemănătoare cu acele dintre domnul Moldovei și această comunitate a Cetății Albe: ascultînd de el, dar avînd autonomie, avînd deci administrația și gospodăria sa locală.

Vă spuneam însă că peste aceste posesiuni ale stăpînitorului Moldovei se încrucișau expansiunile de la vest, ale Ungariei, de la nord-est ale Lituaniei. Această încrucișare de influențe s-a concretizat în acte diplomatice cari ni s-au păstrat, ba chiar s-au repetat în primele decenii ale veacului XV Fac aluzie la faimosul proiect de împărțire a Moldovei între Ungaria și Polonia, mai ales însă între Ungaria și Lituania, pentru că legătura era mai strînsă între Sigismund și Witold”.

⁵³ Întreg pasajul a fost preluat cu puține modificări din G.I. Brătianu, *Notes sur les Génois...*, în *RIR*, III, 1933, 2-3, p. 152-153 (inserat și în *Recherches sur Vicina*, p. 120-121).

⁵⁴ Fraza și întregul paragraf anterior sînt reluate cu infime schimbări din *Notes sur les Génois...*, p. 153-154, și *Recherches sur Vicina...*, p. 121, unde se găsesc și referiri bibliografice.

⁵⁵ Acest lung citat este extras din M. Berza, *op.cit.*, în *Balkanica*, IV, 1941, p. 425-426. Citatul pe care la rîndul său îl reproduce Mihai Berza este din E. Skrzinska, *Le colonie genovesi in Crimea*, în *L' Europe*

Orientale, N.S., XIV, p. 132-134.

⁵⁶ H. Heimpel, *Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds*, în *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte*, XXIII, 1930, p. 145 și urm. Cf. și G.I. Brătianu, *Recherches sur Vicina...*, p. 121.

⁵⁷ N. Iorga, *Notes et extraits concernant l'histoire des croisades*, I, Paris, 1899, p. 13. Cf. și idem, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, p. 52.

⁵⁸ I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *op.cit.*, p. 370-374 (Șt. Ștefănescu); A. Ghiață, *Condițiile instaurării dominației otomane în Dobrogea*, în *Studii istorice sud-est europene*, I, București, 1974, p. 43-126; P.Ș. Năsturel, *Phases et alternatives de la conquete ottomane de la Dobroudja au XVe siècle*, în *Actes du IIe Congres internațional des études du sud-est européen* (Athenes, 7-13 mai 1970), III, Histoire, Athena, 1978, p. 49-52; S. Iosipescu, *Invazii otomane în ținuturile carpato-dunăreano-pontice (sec. XIV-XVI)*, în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 13, 1980, p. 168 și urm.; T. Gemil, *Români și otomanii...*, p. 99-101.

⁵⁹ G.I. Brătianu, *Recherches sur Vicina...*, p. 122. Chilia a rămas în stăpînirea Moldovei și după 1420, pînă la o dată asupra căreia nu există un acord deplin între specialiști. Cf. în acest sens V. Ciocîltan, *Chilia în primul sfert al veacului al XV-lea*, în *RIS*, 34, 1981, 11, p. 2091-2096; Șt. Andreescu, *Une ville disputée: Kilia pendant la première moitié du XVe siècle*, în *RRH*, XXIV, 1985, 3, p. 217-230; I. Chirtoagă, *Din istoria Chilie secolelor XIV-XV*, în *Revista de istorie a Moldovei*, VI, 1995, 1, p. 44-49.

⁶⁰ G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina...*, p. 122. Cf. și *Călători străini...*, I, 1968, p. 50-51; E. Diaconescu, *Călători străini în Țările Române-Guillebert de Lannoy*, în *Lucrările Societății geografice „Dimitrie Cantemir*, III, 1941, p. 221-235; M. Holban, *Du caractère de l'ambassade de Guillebert de Lannoy dans le nord et le sud-est de l'Europe en 1421 et de quelques incidents de son voyage*, în *RESEE*, V, 1967, 3-4, p. 419-434.

Capitolul XIV

CUCERIREA OTOMANĂ

Războaiele dintre turci și unguri la Dunăre. Eforturile turcilor pentru a controla Strîmtorile. Perioadă de răgaz pentru coloniile genoveze. Dezmembrarea Imperiului tătar. Principatul Gothiei sau Theodoro-Mangup și conflictele sale cu genovezii. Cruciada de la Vama din 1444 și eșecul său. Ofensiva turcă: închiderea Bosforului de către Mahomed al II-lea. Asediul și cucerirea Constantinopolului. Coloniile genoveze sub regimul Băncii di San Giorgio. Căderea Imperiului Trapezuntului. Războiul lui Mahomed al II-lea cu Veneția și diversiunea asiatică a lui Uzun Hasan. Înfrîngerea acestuia din urmă și destrămarea coaliției pontice. Războiul lui Mahomed al II-lea cu Moldova și coloniile genoveze din Crimeea. Căderea Caffei și a Mangupului. Campania împotriva lui Ștefan cel Mare și pacea din 1479. Cucerirea ulterioară a Chilie și Cetății Albe. Monopolul otoman în Marea Neagră.

În ciuda acestor condiții generale favorabile, înaintarea otomană în bazinul pontic nu avea să depășească etapa decisivă decît după un sfert de secol; principalul obstacol de care se va ciocni avea să fie tot linia Dunării, a cărei valoare strategică a fost astfel încă o dată demonstrată. Trebuie să ținem, de asemenea, seama de evenimentele din Asia Mică, unde apariția unor pretendenți mai mult sau mai puțin îndreptățiți și un tenace simț al particularismului mențineau rezistența față de dominația exclusivă a casei lui Osman, obligîndu-l pe sultan să întrerupă campania din Europa pentru a înăbuși o rebeliune din posesiunile sale asiatice. Aceste împrejurări explică intervalul destul de lung care separă ofensiva lui Mahomed I la Dunărea de Jos de cele întreprinse de succesorul său. Cu toate acestea, în anii următori, începînd cu urcarea la tron a lui Murad al II-lea în 1421, Țara Românească devine teatrul unui război permanent, în care multă vreme nu s-a întrevăzut decît rivalitatea celor două ramuri ale casei domnitoare, cea a lui Dan și cea a lui Dracul, derivată de la porecla prințului Vlad, cavaler al ordinului ungar al Dragonului, creat de împăratul Sigismund; acesta ar fi un fel de război al celor Două Roze pentru tronul muntean între pretendenții a două spițe ireconciliabile. Dar, în realitate, sub masca ambițiilor locale și a partidelor opuse, puterile externe, Ungaria și noul Imperiu otoman sînt cele ce luptă pe acest teren pentru stăpînirea cursului inferior al Dunării, a cărui importanță era destul de evidentă pentru a mai determina din cînd în cînd un apel la vechile idei de cruciadă pentru apărarea acestei frontiere a creștinătății.¹ De aceea, împăratul bizantin Ioan al VIII-lea, care avea să ceară la rîndul său ajutorul Occidentului, se reîntorcea la Constantinopol de la Buda, urmînd calea Dunării, pînă la portul Chilia, atunci sub stăpînirea muntenilor, în urma unor împrejurări necunoscute; el recădea totuși în mîinile moldovenilor după 1424. Trei ani mai tîrziu, Sigismund, pătrunzînd din nou în Țara Românească pentru a-l susține pe domnul ales de el împotriva candidatului turcilor, era însoțit de un cruciat venit din celaltă extremitate a lumii creștine, Dom Pedro de Portugal.² Mai intenționa apoi, reluînd un vechi proiect, să instaleze în cetățile dunărene pe cavalerii teutoni, pe care înfrîngerea de la Grünwald din războiul împotriva polonezilor și lituanienilor îi slăbise; se gîndea să-i determine să se întoarcă din Prusia pe frontiera ungară, ce o apăraseră odinioară, în secolul al XIII-lea, și chiar să le ofere Chilia, la care totuși domnul moldovean Alexandru nu avea cîtuși de puțin intenția să renunțe. Pînă spre 1432, Claus de Redwitz, ca reprezentant al Ordinului, a comandat efectiv la Severin, în vreme ce de cîțiva ani, condotierul florentin Filippo dei Scolari - Pippo Spano - era comite de Timișoara.

La rîndul lor, turcii, prin incursiunile repetate ale beilor de la Dunăre, se străduiau să mențină în dependența lor voievodatul muntean; unul după altul, domnii care își datorau urcarea pe tron sprijinului regelui Ungariei sau intervenției vecinului moldovean, se vedeau obligați să recunoască supremația Porții, să plătească tribut și să-și trimită fiii drept ostatici la curtea sultanului. Ei erau, de asemenea, obligați să însoțească bandele turcești care treceau prin țara lor pentru a merge să

pustiască Transilvania sau Banatul, mereu gata totuși să-i avertizeze pe creștini și să treacă de partea lor, când aceștia preluau ofensiva. Această politică de aparentă duplicitate le era impusă de împrejurări, dar și mai mult încă de atitudinea șovăitoare a lui Sigismund, dispus să se înflăcăreze ușor pentru proiecte de cruciadă, dar descurajat îndată de eșecuri și tot timpul sustras de la aceste preocupări de atâtea alte interese, care îl priveau în calitate de cîrmuitor al Imperiului. Atacuri și contraatacuri se vor succeda timp de mai mult de douăzeci de ani în Țara Românească, rămasă teritoriu disputat. Moldova, care exercita o influență considerabilă la sfîrșitul domniei lui Alexandru cel Bun, devenea pentru o perioadă obiectul disputelor între fiii săi: timp de cîțiva ani împărțirea țării între Iliăș și Ștefan va face actuală linia de delimitare a convenției secrete de la Lublau, despre care a fost poate din nou vorba între unguri și polonezi la Luck, în 1429. Ștefan va poseda Moldova de Jos cu Chilia, fratele mai mare, Iliăș, capitala, Suceava, și ținuturile din nord-est pînă la vărsarea Nistrului. Dar aceasta nu va fi decît o soluție efemeră. Faptul important este că, în timpul acestor ani, sectorul pontic din Peninsula Balcanică nu este teatrul principal al operațiunilor: cucerirea otomană se îndreaptă spre Serbia și Albania.

Conștiința importanței Strîmtorilor și a posibilităților ce li se ofereau pentru a împiedica navigația puterilor creștine spre Constantinopol și Marea Neagră s-a trezit încet la turci. Pare evident că ar fi înțeles de la creștini importanța reală a acestui avantaj geografic. Se știe că puseseră stăpînire pe Gallipoli cu ocazia cutremurului care îi dărîmase zidurile și că locul, recucerit un moment de Amedeu de Savoia, căzuse curînd din nou în mîinile lor. Cu toate acestea, pînă la sfîrșitul secolului al XIV-lea, nu s-a făcut nici un efort pentru a se utiliza această admirabilă bază navală, iar escadrele Veneției și ale ligii Egee parcurgeau Strîmtorile și sfidau netulburate vasele sultanului. Tratatul pe care Soliman a trebuit să-l încheie în 1403 cu Bizanțul și cu puterile din Orientul latin stipula chiar în mod expres ca navele turcești să nu poată intra în Dardanele sau să iasă din ele fără autorizația împăratului grec și a întregii ligi. Lecția nu va fi uitată, iar Mahomed I va stabili la Gallipoli șantierul și portul de război al flotei sale.³ În 1416, vasele venețiene ce veneau de la Constantinopol și de la Trapezunt găseau trecerea barată de vasele turcești, în punctul cel mai îngust al strîmtorii, lîngă Gallipoli, și se vedeau silite să-și deschidă drumul prin forță; a fost nevoie de victoria de a Loredano pentru a îndepărta pentru cîtva timp pericolul unei alte agresiuni. Noi incidente sînt semnalate în 1427, fără să întrerupă totuși cursul regulat al navigației galerelor din „România” sau din „Trapezunt”, a căror deplasare era organizată în fiecare an la Veneția.

În general, prima jumătate a secolului al XV-lea,⁴ epocă în care puterea sultanilor nu se întărise pe deplin și se găsea angajată într-o luptă dificilă pe două fronturi, împotriva creștinilor de la nord și de la vest de Balcani și a emirilor rivali din Asia Mică, a fost o perioadă de răgaz din partea turcească pentru așezările italiene din bazinul pontic, de care probabil nu au profitat atît cît le dădea posibilitate acalmia. După iureșul trecerii lui Tamerlan, comerțul reîncepuse cu Tana, iar zidurile coloniei fuseseră ridicate din nou. „Călătoria de la Veneția la Tana”, al cărei manuscris a fost publicat de Iorga, a fost efectuată între 1404 și 1407 și atestă că traficul cu așezarea de la gurile Donului era din nou prosper, cu toate că distrugerea marilor orașe comerciale ale Hoardei de Aur a limitat cu siguranță tranzacțiile cu produsele locale.⁵ De altfel, nesiguranța care domnea acum în Imperiul tătar nu putea să nu aibă influență asupra relațiilor comerciale. Noi atacuri împotriva Tanei au fost declanșate în 1410 de hanul Pulad, care a cauzat coloniei venețiene o pierdere de 120.000 ducați, și în 1418 de Kerimberi, care a trecut orașul prin foc și sabie; numeroși negustori venețieni au dispărut în măcel, iar pierderea bunurilor și a mărfurilor se va ridica la 200.000 ducați. Este uimitor că suita aceasta de incidente nu a descurajat Senatul Veneției în eforturile sale de a reconstrui de fiecare dată așezarea distrusă și de a o înzestra cu fortificații care se dovedeau insuficiente pentru a o apăra.

Criza internă a Hoardei de Aur avea curînd să atingă punctul culminant o dată cu dezmembrarea Imperiului mongol al Kîpciakului. Pe la 1430, hanatul independent al Crimeei se desprindea definitiv de posesiunile Hoardei sub conducerea lui Hagi Ghirei, descendent dintr-un frate al lui Batu. Teritoriul pe care îl stăpînea se întindea dincolo de peninsulă, între Donul Inferior și Niprul Inferior, pînă la Eleț și Tambov la nord; reședința hanului a fost stabilită în 1454 la Bahci-

Sarai în Crimeea, vechea Kirkie, și avea să rămână acolo pînă la cucerirea rusă din secolul al XVIII-lea; dinastia Ghirei avea, de asemenea, să se mențină pînă la anexarea Crimeei la Rusia sub domnia Ecaterinei cea Mare, în 1783.⁶ Este probabil că transferul reședinței hanilor de la Solhat, fosta capitală a guvernatorilor mongoli din estul peninsulei, aproape de Caffa și de posesiunile genoveze de pe coastă, în regiunea muntoasă din sud-vestul Crimeei, trebuie pusă în legătură cu necesitatea de a găsi o poziție mai ferită, mai puțin expusă atacurilor genovezilor, cu care acest hanat din sud avea să-și dispute în mod necesar dominația exclusivă a coastei. Nu trebuie omis nici pericolul turcesc care se va accentua îndată după cucerirea Constantinopolului.

Pe la 1445, un alt hanat s-a întemeiat la Kazan pe Volga Mijlocie de către un pretendent înlăturat din Imperiul Hoardei de Aur, Hulu Mohamed. Acest stat mongol avea să dureze ceva mai mult de un secol, înainte de a fi anexat la Rusia în 1551 de către Ivan cel Groaznic; el corespundea în linii mari fostului regat Bolgar de pe Volga Mijlocie și Kama. În sfîrșit, în 1466, Kasim, un nepot al hanului Hoardei de Aur, Kuciut Mohammed, se stabilea la Astrahan, extinzîndu-și dominația asupra teritoriului cuprins între Volga Inferioară, Don, Kuban și Terek la sud și Marea Caspică la est. El era, de asemenea, sortit să fie absorbit de expansiunea moscovită în 1556. Dezmembrarea Imperiului care cunoscuse sub Tohtamîș o ultimă perioadă de măreție și știuse să obțină, chiar și mai tîrziu, strălucite victorii asupra lituanienilor și rușilor, nu putea să nu afecteze profund echilibrul politic din Orientul Apropiat; el va lăsa cîmp liber forțelor viitorului: cucerirea otomană și expansiunea moscovită.⁷

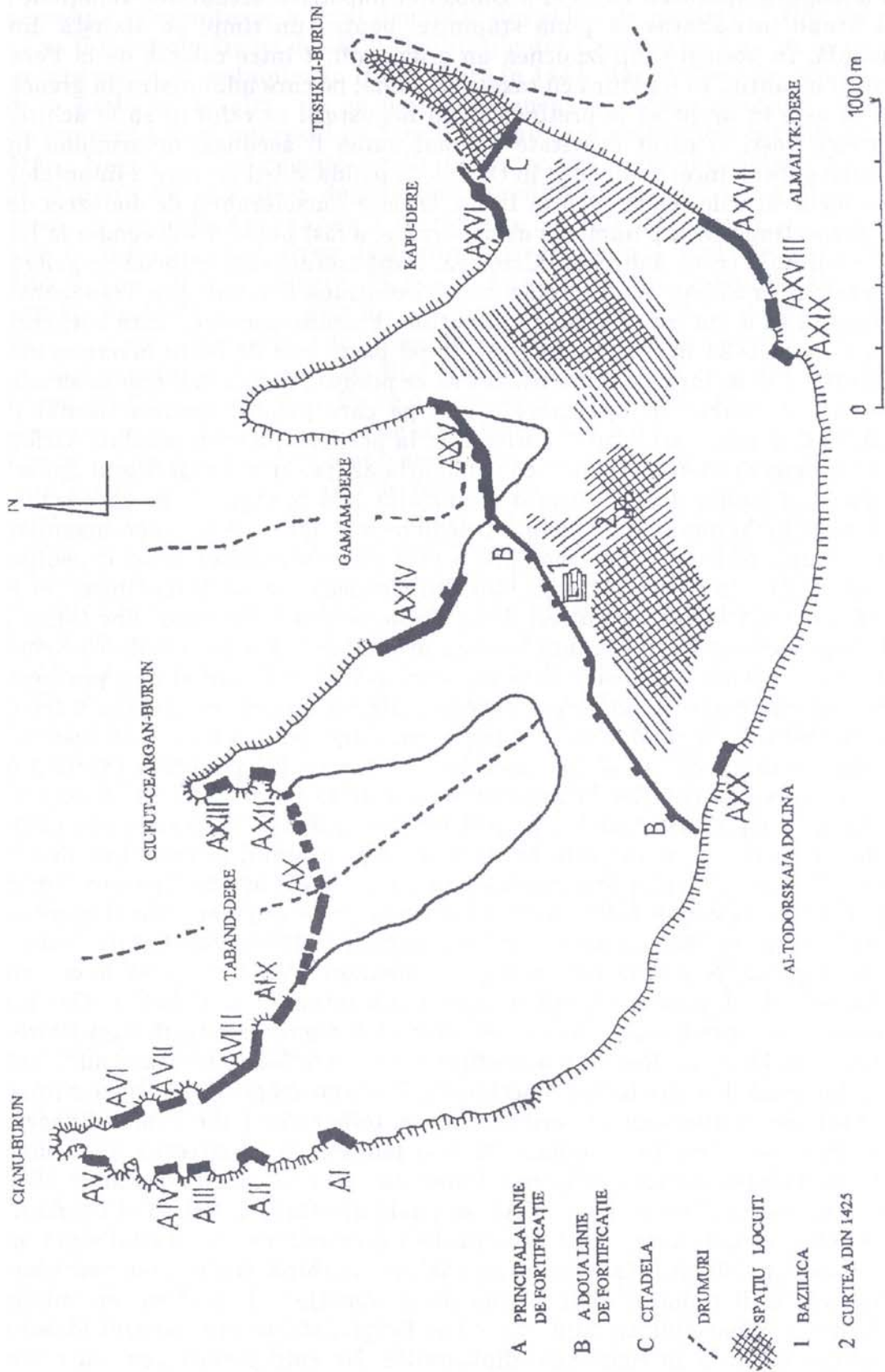
Dar aceste consecințe ulterioare nu apăreau încă în deplina lor evidență. Dimpotrivă, întemeierea hanatului Crimeei punea probleme imediate coloniilor genoveze de pe coastă; ele trebuiau să se apere împotriva unei stăpîniri interesate mult mai direct decît vechiul Imperiu de la Sarai de deținerea coastei și a porturilor. Ele aveau să întîlnescă, de asemenea, ostilitatea unei alte puteri locale, cu rol destul de șters pînă atunci, dar căreia evenimentele îi vor acorda în curînd o importanță sporită: senioria din Gothia sau de la Theodoro-Mangup.⁸

Zona muntoasă din sud-vestul Crimeei fusese din evul mediu timpuriu refugiul goților, cărora stăpînii succesivi ai peninsulei le acordaseră întotdeauna o oarecare autonomie. „Gothia” taurică fusese de timpuriu inclusă între posesiunile bizantine și trecuse împreună cu ele în dependența Comnenilor din Trapezunt, pentru a recunoaște în cele din urmă hegemonia mongolă. Dinaștii greci se stabiliseră pentru a governa ținutul, fără să li se poată preciza originea. Erau descendenții sevastosului grec local, menționat în secolul al XIII-lea într-un sinaxar de la Sudak,⁹ sau o ramură desprinsă din familia Gabras de la Trapezunt? Problema rămîne în discuție. Se poate totuși considera drept sigur că în secolul al XV-lea acești seniori din Theodoro sau Mangup erau înrudiți atît cu Comnenii din Trapezunt cît și cu Paleologii din Bizanț; reședința lor, adevărat cuib de vulturi izolat în mijlocul munților, se afla aproape la egală distanță de anticul Chersones și de portul Balaklava (*Cembalo* în portulanele italiene din evul mediu). Poziția avantajoasă a acestei cetăți și ingenioasa dispunere a apărării sale, care utilizează atît zidurile și turnurile cît și grotlele naturale de la marginea podișului, frapează încă și azi pe călătorul ce încearcă să o escaladeze. De la înălțimea acestui loc întărit aproape inaccesibil, într-un labirint de văi înguste și stîlcoase, se înțelege mai bine cum a putut această seniorie locală să-și mențină atît de mult timp independența de fapt, pînă în momentul cînd a fost chemată să participe mai activ la politica generală a Crimeei.¹⁰

În prima jumătate a secolului al XV-lea, domnia prințului Alexios marchează, fără îndoială, apogeul principatului grec al Gothiei și al ambițiilor sale politice și comerciale. Vedem în adevăr pe seniorul orașului Theodoro adăugînd la titlul său pe cel de „stăpîn al litoralului” într-o inscripție din 1427, ceea ce dezvăluie îndeajuns tendința sa de a-i disputa stăpînirea cu genovezii. Conturile și corespondența oficială a autorităților de la Caffa relevă în adevăr măsurile de apărare destinate să pună Balaklava la adăpost de un atac îndrăzneț. De două ori, dinastul de la Mangup a reușit să pună stăpînire pe acest port, care ar fi constituit pentru micul său stat cel mai bun debușeu maritim: în 1423, mai întîi, și zece ani mai tîrziu, în înțelegere cu populația greacă locală. Prima dată forțele stăpînirii coloniale de la Caffa au fost suficiente pentru a recuceri cetatea, iar medierea sultanului de la Solhat pare să fi restabilit pacea între Alexios și genovezi. Al doilea atac, însă, din 1433, a fost

mai periculos: el se grefa atât pe ostilitățile izbucnite între colonia genoveză și Hagi-Ghirei, care întemeiasă în Crimeea hanatul sau independent, cât și pe un nou război dintre Genova și Veneția, provocat în 1431 de complicațiile politicii italiene. Acest conflict, în care Genova fusese antrenată de familia Visconti din Milano, a cărei supremație o recunoștea atunci, a avut imediat repercusiuni asupra afacerilor orientale; genovezii s-au temut să nu-și vadă rivalii instalându-se din nou în Tenedos, ca să le facă astfel mai dificil accesul în Strîmtori. Ei n-au ezitat să-și ofere colaborarea sultanului, pentru a asigura apărarea Perei și a Chiosului împotriva escadrelor venețiene; acestea aveau într-adevăr să pună stăpînire, pentru un timp, pe această din urmă insulă. În același timp izbucnea un grav conflict între colonia de la Pera și Imperiul bizantin, în legătură cu taxele de vamă, pe care administrația greacă crezuse că este în drept să le pretindă de la negustorii ce refuzau să le achite. Toate aceste vești, a căror gravitate nu mai putea fi ascunsă, determinau în sfîrșit metropola să încerce un efort în Orient, în pofida stării precare a finanțelor sale și a încurcăturilor ce le avea în Italia. O flotă considerabilă de douăzeci de vase, transportînd un corp numeros de debarcare, a fost plasată sub comanda lui Carlo Lomellino și trimisă direct în Crimeea. După trecerea Strîmtorilor, o galeră a fost detașată la Sinope și s-a prefăcut că își continuă drumul spre Trapezunt; ea era menită să deruteze în privința intențiilor grosului escadrei, care a apărut brusc la 4 iunie 1434 în fața Balaklavei. După patru zile de lupte înverșunate, orașul a fost cucerit, iar castelul a trebuit să se predea; în următoarele două zile a fost jefuit și distrus în întregime portul pe care prințul Alexios tocmai îl instalase la Calamita, actualul Inkerman de la periferia Sevastopolului. Astfel, genovezii reușiseră să-și restabilească dominația asupra întregului litoral „gotic” din Crimeea și monopolul lor asupra comerțului și a navigației, pe care intervenția seniorului Mangupului îl amenințase în mod serios. Urmarea operațiunilor a fost mai puțin fericită. Cînd Lomellino a vrut să întreprindă o nouă expediție împotriva celui alt adversar al coloniilor din Crimeea, hanul Hagi-Ghirei, el a crezut că va putea să meargă direct de la Caffa asupra Solhatului; dar tătarii, la pîndă în pădurile ce străjuiesc încă și astăzi drumul de la Feodosia la Starî-Krîm, au luat prin surprindere coloana care nu se asigurase suficient și i-au provocat o sîngeroasă înfrîngere. Cînd corpul expediționar s-a reîmbarcat pentru a trece din nou Strîmtorile, îi rămîneau prea puțini marinari pentru a executa instrucțiunile care îi prescriau să se oprească la Constantinopol pentru a exercita o presiune asupra autorităților bizantine; colonia de la Pera a trebuit să se gîndească la un compromis. Astfel, singurul rezultat palpabil al acestei campanii fusese de a respinge pe seniorul de la Mangup de pe litoralul pe care îl jinduia.¹¹

Războiul avea să se mai prelungească cîțiva ani încă, atât în Crimeea, cât și în Italia. Eșecul genovezilor în fața Solhatului îi încuraja pe venetieni să reia ofensiva în Marea Neagră: în 1435 un vice-consul era instalat la *Moncastro* (Cetatea Albă), portul de la gurile Nistrului care aparținea domnului Moldovei.¹² Acolo era un popas foarte indicat pentru curierii dinspre Constantinopol și Crimeea. Veneția căuta natural să stabilească contacte cu adversarii Genovei, hanul Hagi-Ghirei și prințul de la Mangup. Recent s-a publicat o scrisoare foarte curioasă adresată acestuia din urmă de către bailul venețian din Constantinopol pe cît se pare între 1436 și 1441.

76. Sistemul de apărare al Mangupului în secolele XIV-XV.

Se menționează afacerile din Italia, tulburările interne de la Genova, unde nobili și *popolani* își disputau din nou puterea, reîntoarcerea unei nave echipate de prințul Alexios în portul Calamita, pe care acesta trebuise să o repare, ravagiile unei epizootii ce afectase vitele din Gothia. Există și un pasaj destul de obscur unde este vorba de „prăjituri otrăvite” pe care bailul ezită să le procure corespondentului său princiar, dar, presupunând că sînt destinate unor necredincioși, el îi promite să le obțină de la Veneția.¹³ Faptul nu are nimic uimitor, într-o vreme cînd, cu mult înainte de Borgia, otrava era frecvent folosită drept soluție radicală în conflictele diplomatice. Ne este permis doar să avem anumite îndoieli în legătură cu presupunerea bailului.

Oare aceste periculoase dulciuri erau destinate cu siguranță necredincioșilor, cu care tocmai prințul Alexios se afla în raporturi bune, și nu vizau cumva persoana stînjenitoare a unui demnitar din coloniile genoveze? Dar nu rezultă să se fi făcut efectiv uz de ele.¹⁴ Ostilitățile din Crimeea au încetat în momentul în care pacea se restabiea în Italia, adică în 1441; dar în afară de mici incursiuni de o parte și de alta, nu se mai menționează operații militare importante. Se remarcă totuși interesul pe care îl ridicau încă problemele Strîmtorilor și ale Mării Negre, în tradiționala rivalitate dintre venețieni și genovezi. Se remarcă și tendința Veneției de a depăși linia stabilită de tratatul de la Torino pentru sfera sa de influență, căreia i se rezerva bazinul meridional și occidental al Egeei, cu Eubeea și Moreea, lăsîndu-i-se rivalei sale insulele de pe coasta Asiei Mici și bazinul Mării Negre. Vice-consulatul de la Moncastro, persistența de a urmări deplasările galerelor de la Trapezunt și de la Tana dovedesc că ea nu înțelegea să-i abandoneze în întregime rivalei sale acest teren.¹⁵

Dar superioritatea acesteia din urmă asupra litoralului pontic era de multă vreme un fapt indiscutabil. Ea se manifesta prin faptul că *Officium Gazariae* din Genova era constant preocupat de organizarea mai bună și mai eficientă a acestui domeniu colonial. S-au păstrat o serie de regulamente emise în această privință, care permit să ne dăm seama de funcționarea multiplelor angrenaje ale acestei administrații, complexe și suplă în același timp, adaptată la nevoile diverse ale coloniilor și ale populației lor amestecate. Așa cum am remarcat, rezoluțiile adoptate de această comisie centrală la 10 aprilie 1398 și completate în anul următor, făceau din consulul Caffei adevăratul șef al genovezilor „din toată Marea cea Mare și din întreg Imperiul Gazariei”. Ele îi acordau prerogativa de a numi o întreagă serie de funcții atît la Caffa cît și în alte așezări de pe litoralul pontic. Comisia din Genova își rezervase dreptul de numire a posturilor de consuli la Caffa, Balaklava și Soldaia din Crimeea, Simisso, Samastri și Trapezunt de pe coasta Asiei Mici și Tana la vărsarea Donului, dar ea numea și pe *massarii* din administrația finanțelor de la Caffa și pe cancelarii consulatului și ai trezoreriei din respectiva colonie. Aceste regulamente au fost completate în 1434 și înlocuite după pacea din 1449 printr-un adevărat statut, monument legislativ de primă importanță. Se găsesc acolo elementele unei politici privitoare la naționalitățile diverse din Crimeea și la puterile locale, care este fructul unei lungi experiențe și a numeroase anchete. Dragomani cunoscători ai limbii grecești și tătărești funcționau în permanență pe lîngă autorități; consulul de la Soldaia trebuia să asigure redactarea în grecește a actelor adresate populației celor optsprezece „domenii” sau sate care făceau parte din circumscripția sa. În oraș, de asemenea, anumite comisii administrative erau compuse jumătate din latini și jumătate din greci. Tătarii se aflau sub autoritatea lui *titano* sau *zittain*, în care a fost recunoscut *tudun-ul* care era altădată aghiotantul sau guvernatorul hanului; la Caffa, însă, orice familie tătară, locuind de un an în oraș sau la periferiile acestuia, trecea sub autoritatea directă a consulului genovez. În aceste regulamente din secolul al XV-lea se remarcă accentuarea neîncrederii față de han și de subordonații săi: locuitorilor de la Caffa le era interzis să vîndă mărfuri hanului sau demnitarilor de la curtea sa ori agentului de la vămile sale, la fel ca și de a încheia contracte cu ei; era, de asemenea, interzis de a arenda sau de a cumpăra saline din Imperiul hanului sau de a obține arenda vămilor tătărești și chiar de a accepta un cadou, de a oferi adăpost unui tătar sau de a avea convorbiri cu trimișii hanului, fără autorizația prelabilă a consulului. Un capitol special privind Gothia interzicea împrumuturile de bani comunelor din această regiune; dar această dispoziție avea poate menirea de a-i proteja pe localnici de camătă capitaliștilor puțin scrupuloși. Ceea ce reiese cu cea mai mare evidență din

asemenea dispoziții este situația excepțională a consulului de la Caffa, calificat în mod pompos drept „*caput et primordiurn dictae civitatis et totius maris majoris in imperio Gazariae*”. Celelalte așezări se găseau sub ordinele sale: statutul numește în mod expres Soldaia și Balaklava, Tana și Copa la Marea de Azov, iar mai departe Savastopoli pe coasta Caucazului, Trapezuntul și Sinope.¹⁶ Trezoreria din Caffa se îngrijea de întreținerea garnizoanelor pe întreg litoralul, pînă la Simisso și Samastri. Acest din urmă loc, pe coasta Asiei Mici, fusese atașat, cu toate acestea, de administrația Perei, de care era cel mai apropiat, dar casieria *massariei* de la Caffa contribuia totuși cu o jumătate din cheltuieli. Dezvoltarea legăturilor comerciale cu Moldova și Polonia, exportul de grâu și de sclavi în porturile Egiptului și ale Mediteranei compensau într-o oarecare măsură declinul traficului cu Asia Centrală și cu Persia și mai asigurau încă imperiului colonial genovez din Marea Neagră o relativă prosperitate. O condiție esențială era libera trecere prin Strîmtori și raporturi normale cu Imperiul otoman, atîta timp cît acesta nu se preocupase încă de asigurarea dominației exclusive în mările Levantului. Este straniu să constatăm cît de sigure păreau atunci puterile riverane de la Marea Neagră de viitorul lor și cît de puțin îngrijorate erau de pericolul pe care îl reprezenta reluarea politicii expansioniste a sultanilor. Poate se lăsau legănate de iluzia că o nouă diversiune se va produce pe frontul asiatic și că un alt Tamerlan se va ivi la momentul potrivit, pentru a zdrobi elanul cuceririi turcești în Europa; în fapt, căpetenia hoardei turcomane a „Oilor albe”, Uzun Hasan, avea curînd să dea impresia că această dorință putea să devină o realitate. Anii cînd se desfășurau calamitățile războiului genovezilor din Crimeea împotriva tătarilor și a seniorului de Mangup au marcat un conflict nu mai puțin prelungit între Genova și împăratul Ioan al IV-lea al Trapezuntului. Veneția profita firește de el pentru a-i crea și cu acest prilej dificultăți rivalei sale și pentru a-i încuraja pe Comneni să reziste la presiunile genoveze, așa cum procedase și cu seniorul de la Theodoro-Mangup.

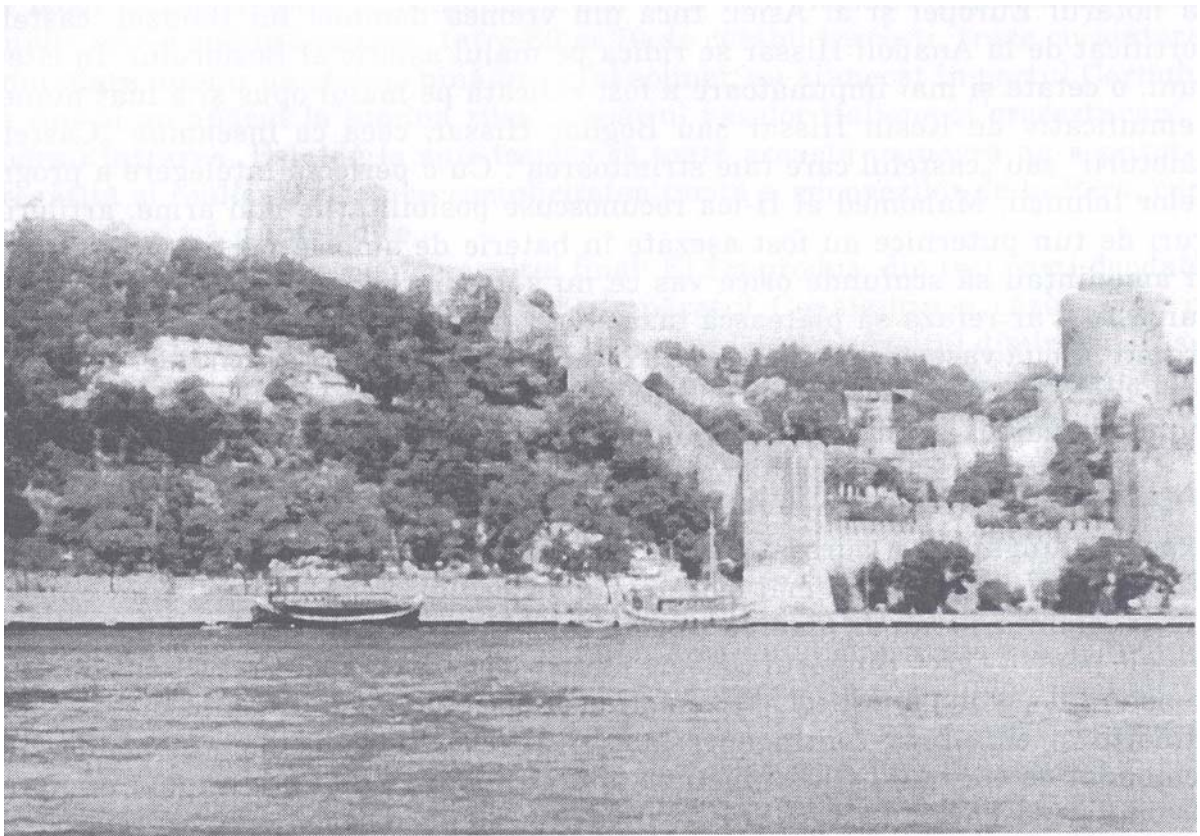
Dar în Bizanț lucrurile erau văzute altfel; lumea își dădea mai bine seama de restabilirea puterii turcești și de amenințarea pe care aceasta o reprezenta; cucerirea Thessalonikului de către sultan, în 1430, în ciuda acordului încheiat cîțiva ani mai înainte, prin care se recunoștea venețienilor stăpînirea acestui mare oraș, a fost considerată de Ioan al VIII-lea ca un semnal de alarmă. Ea l-a determinat nu numai să invoce din nou ajutorul Occidentului latin pentru a salvarda capitala grecească, dar și să îndepărteze obstacolul ce-l putea constitui, în ochii puterilor catolice, persistența schismei, care separa Bisericele de aproape patru secole. Se știe că împăratul bizantin a luat parte în mod oficial, împreună cu patriarhul ortodox și cu o numeroasă delegație la conciliul din Florența, și că unirea Bisericilor a fost proclamată în iulie 1439, ceea ce permitea să se spere în reluarea proiectelor de cruciadă și intervenția mai activă a suveranilor din Occident pentru a opri noua ofensivă musulmană. De fapt, în 1440, apelul era lansat de papa Eugen al IV-lea; regele Aragonului promitea să echipeze o flotă, la fel ca și ducele de Bourgogne, care își amintea de Ioan fără Teamă de la Nicopole; tînărul rege al Poloniei, Vladislav Jagello,¹⁷ care tocmai fusese ales pe tronul Ungariei, se angaja la rîndul său să întreprindă o expediție în Balcani. Victoria lui Iancu de Hunedoara la Sîntimbru în Transilvania, în martie 1442, asupra beiului de la Vidin putea fi considerată ca un început fericit.¹⁸

Sultanul Murad era ocupat în acel moment în Asia Mică cu războiul care se prelungea la nesfîrșit cu emirul Karamaniei; în 1442 el lansa un atac asupra Trapezuntului, fără a reuși însă să-l cucerească de la împăratul Ioan Comnenul, care căuta de îndată să se asigure de sprijinul lui Uzun Hasan, dîndu-i fiica în căsătorie; această alianță matrimonială avea să devină mai tîrziu pivotul unui întreg sistem politic. Atacul cruciaților pe Dunăre l-a surprins pe sultan în plină campanie asiatică: armata ungară, sub conducerea regelui și a noului promotor al războiului împotriva necredincioșilor care era Iancu Corvin de Hunedoara, a operat joncțiunea cu forțele despotului sîrb Gheorghe Brankovici și a înaintat prin Serbia și Bulgaria pînă la Sofia. Murad, care mersese în iarna lui 1443 în întîmpinarea armatei creștine, a oprit-o în momentul în care aceasta se pregătea să pornească asupra Adrianopolului. Dar avangarda turcă era zdrobită aproape de Niș de Iancu de Hunedoara, în vreme ce Albania se ridica la chemarea lui Skanderbeg. În Moreea, despotul Constantin Paleologul ridica din nou zidul de apărare al Hexamilionului; Veneția era în război cu sultanul, iar trimiterea

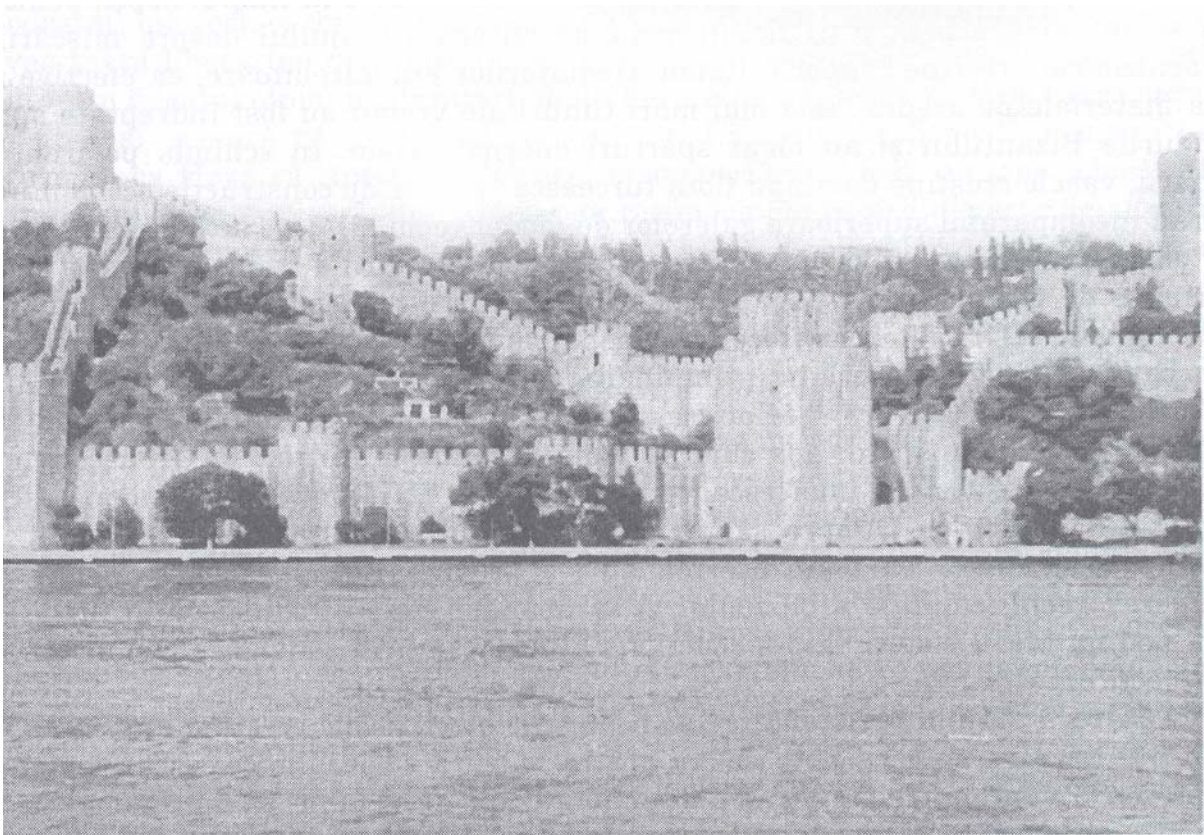
unei flote puternice în Strîmtori putea să amenințe comunicațiile armatei turcești și să hotărască poate soarta campaniei. Rupînd deschis legăturile cu Imperiul otoman, Țara Românească recunoștea din nou suzeranitatea ungară, iar domnul său Vlad „Dracul” își alăturase forțele de cele ale cruciaților. În plus, ostilitățile cu emirul Karamaniei îl rețineau pe sultan în Asia Mică. În aceste condiții, este firesc să se fi gîndit să încheie în cel mai scurt timp pace cu adversarul cel mai de temut; apare bine stabilit că un tratat a fost semnat în iunie la Adrianopol cu Murad al II-lea de către emisarii despotului sîrb și de Iancu de Hunedoara, acționînd în numele regelui Vladislav. Acest tratat a fost ratificat și completat în luna următoare la Szeged în Ungaria de către rege însuși și de plenipotențiarul turci. Serbia era abandonată influenței ungare, era stipulată evacuarea cetăților ocupate în Serbia de turci; se recunoștea domnului muntean calitatea de vasal al coroanei lui Ștefan cel Sfînt. La sfîrșitul lui august, această înțelegere primea aprobarea dietei poloneze, dar, în ochii principalilor interesați, nu era decît un armistițiu, ceea ce avea, de altfel, să se întoarcă în întregime în avantajul sultanului. În adevăr, regele Vladislav, cedînd în fața insistențelor legatului pontifical, cardinalul Cesarini, ce îl absolvea de jurămînt, s-a hotărît încă de la începutul lui august să rupă pacea pe care tocmai o semnase, dar turcii s-au descurcat ingenios arătînd documentul cu pecete regală comandanților flotei creștine ce pătrundea în Strîmtori, ceea ce avea să-i dezorienteze complet pe aceștia din urmă asupra intențiilor regelui Ungariei. Răgazul necesar întoarcerii lui Murad în Europa a fost astfel asigurat și a fost ușor să se arunce vina rupturii pe seama adversarilor sultanului.¹⁹

Explicația acestui joc complicat și contradictoriu al lui Vladislav și al consilierilor săi se explică prin dificultatea aproape insolubilă a poziției sale: ca rege al Poloniei trebuia să țină seama de voința dietei, care ezita să se angajeze într-un război împotriva turcilor; ca rege al Ungariei, contestat cu puțin în urmă de un puternic partid de opoziție, cruciada îi părea fără îndoială mijlocul cel mai sigur de a strînge în jurul lui elementele unei nobile turbulente și bătaioase. Pacea de la Szeged, urmată imediat de ruptura cu sultanul, s-a dovedit în final a fi o falsă manevră, cu consecințe funeste: primul efect a fost divizarea forțelor reunite pentru un atac comun, în momentul care părea cel mai favorabil. Despotul sîrb Gheorghe Brankovici, considerîndu-se legat prin tratatul de la Adrianopol, a refuzat să ia parte la noua campanie; Veneția, cu toate că și-a trimis galerele, a profitat de ocazie pentru a continua negocierile de pace cu sultanul. Cînd Vladislav a traversat Dunărea în toamna lui 1444, nu avea cu dînsul decît contingente ungare și transilvănene, aproape deloc polonezi, și armata domnului Țării Românești.

Planul, reluîndu-l pe acela al cruciadei din 1396, pare să fi avut în vedere realizarea joncțiunii cu flota care trebuia să traverseze Strîmtorile, ca să pornească apoi atacul asupra Constantinopolului, pentru a scăpa orașul de amenințarea otomană: aceasta explică mersul armatei creștine prin Dobrogea de Sud și Bulgaria de Nord-Est, spre a pune stăpînire pe portul Varna de la Marea Neagră, unde trebuia să se afle escadra echipată de puterile occidentale. Dar vasele creștine, derutate de vestea păcii de la Szeged, nu au sosit la întîlnire; între timp, sultanul, adunînd în grabă trupele disponibile, traversa Balcanii și venea să-și stabilească tabăra sub zidurile Varnei, în fața cruciaților. Bătălia, dată la 10 noiembrie, a constituit o repetare a zilei de la Nicopole; disciplina ienicerilor și superioritatea numerică a turcilor au fost mai puternice decît calmul regelui Vladislav, care a rămas pe cîmpul de luptă; Iancu de Hunedoara și domnul Țării Românești au reușit să se retragă pînă la Dunăre.²⁰

a

b

77. Rumeli Hisar (Cetatea Rumeliei), ridicată de turci pe malul european al Bosforului la începutul domniei lui Mahomed II (1451-1481).

Acest nou dezastru avea să îndepărteze pentru multă vreme orice posibilitate de realizare a proiectelor de cruciadă și să marcheze reluarea ofensivei otomane. În zadar galerele burgunde ale lui Walerand de Wavrin și Geoffroy de Toisy au pătruns în Marea Neagră și au întreprins, în 1445, o campanie pe Dunăre; ele l-au ajutat pe domnul Țării Românești să preia Giurgiul de la turci, dar efortul lor nu a putut fi continuat mai mult. Există motive să credem că, încă din anul următor, o primă incursiune a flotei otomane în Marea Neagră a avertizat puterile de pe coastă de iminența noului pericol; vasele sultanului ar fi navigat în largul Trapezuntului și al Crimei și ar fi prădat coasta „Gothiei”, dar la întoarcere o furtună le-ar fi aruncat din nou pe coasta Asiei Mici. Dotarea inferioară și lipsa de antrenament al echipajelor constituiau o evidentă inferioritate pentru escadrele sultanului. În schimb, armata sa terestră se afirma tot mai mult drept principala forță militară a timpului; ea zdrobea, după o luptă de două zile în câmpia istorică de la Kosovo, expediția ungară și munteană a lui Iancu de Hunedoara. Acesta, devenit regent și guvernator al regatului în timpul minoratului lui Ladislau Postumul, avea să gândească la apărarea Dunării, povară încă din vremea ofensivei lui Baiazid. El a reușit să impună o garnizoană ungurească la Chilia, la gurile fluviului, care, începând din 1447, nu se mai află în stăpânirea domnului Moldovei, ci se găsește legată nominal de voievodatul muntean. În realitate, cetatea făcea parte din sistemul de apărare dunărean destinat să protejeze Ungaria de invazie.²¹

Dar noul sultan Mahomed al II-lea, care succeda în 1451 tatălui său Murad, avea alte vederi și se pregătea să acționeze după un plan metodic, foarte diferit de incursiunile dezordonate și divergente ale predecesorilor săi. Precum bine a văzut Nicolae Iorga în a sa istorie a Imperiului otoman, suveranul care avea să domine cu puternica sa personalitate politica Orientului și a Europei în al treilea sfert al secolului al XV-lea a fost, în mai mare măsură decât predecesorii săi, un întemeietor de imperiu.²² Avea darul de a discerne obiectivele esențiale și de a le recunoaște deplina valoare strategică și politică, care îi caracterizează pe oamenii de stat sau marii comandanți. De aceea, una din primele sale inițiative a fost de a-și asigura controlul absolut al Strîmtorilor, preluând la asediul Constantinopolului, a cărui cucerire avea să stabilească definitiv puterea otomană la hotarul Europei și al Asiei. Încă din vremea domniei lui Baiazid, castelul fortificat de la Anadolu Hissar se ridica pe malul asiatic al Bosforului. În câteva luni, o cetate și mai impunătoare a fost ridicată pe malul opus și a luat numele semnificativ de Kesin Hissar sau Boghar Hissar, ceea ce înseamnă „Castelul tăieturii” sau „castelul care taie strîmtoarea”. Cu o perfectă înțelegere a progreselor tehnicii, Mahomed al II-lea recunoscuse posibilitățile noii arme, artileria: guri de tun puternice au fost așezate în baterie de ambele părți ale Bosforului și amenințau să scufunde orice vas ce nu s-ar supune controlului autorităților turcești și ar refuza să plătească taxele de vamă cerute de acum înainte pentru trecere. Două vase venețiene, care au încercat să forțeze strîmtoarea la 10 noiembrie 1452, au fost bombardate eficace și capturate, echipajele lor fiind ucise sau supuse torturii. Cercul se strîngea în jurul ultimului bastion al Imperiului bizantin.

Constantin al XI-lea, care domnea încă din 1449 în locul lui Ioan al VIII-lea, a făcut tot posibilul pentru a înlătura pericolul. El a încercat să determine o nouă expediție ungară, s-a adresat lui Alfonso de Aragon și a invocat protecția papei Nicolae al V-lea. Dar cea mai mare parte a clerului grec rămânea ostilă unirii și mulți demnitari erau de părerea megaducelui Notaras, care nu-și ascundea preferințele pentru turci. Singurul concurs efectiv pe care Occidentul l-a adus apărării Constantinopolului a fost cel al coloniei venețiene, împreună cu bailul său Girolamo Minotto și cu câteva contingente latine, între care detașamentul genovezilor comandat de Giovanni Giustiniani de la Mahona din Chios era cel mai numeros. Colonia de la Pera, însă, grijulie să-și păstreze bunele raporturi cu turcii, păstra o neutralitate suspectă. Unii din membrii ei veneau să lupte pe zidurile Constantinopolului și treceau apoi din nou Cornul de Aur în timpul nopții pentru a se întoarce acasă; alții îi informau pe ofițerii sultanului despre mișcările garnizoanei creștine; superioritatea asediatorilor era zdrobitoare, ca efective și ca materiale de asediu: cele mai mari tunuri ale vremii au fost îndreptate spre zidurile Bizanțului și au făcut spărturi enorme în ele. În schimb, pe frontul mării, vasele creștine dominau flota turcească: navele de construcție occidentală erau incomparabil superioare galerelor de model vechi, de care se folosea marina otomană. Aceasta s-a văzut clar

atunci cînd, la 20 aprilie 1453, trei vase mari trimise de Genova și de papă, urmate de un mare transport grecesc venit din Sicilia, au reușit să forțeze trecerea, îndepărtînd cu succes sutele de ambarcațiuni pe care turcii le lansaseră în întîmpinarea lor. Un lanț puternic bară intrarea în Cornul de Aur și asigura vaselor creștine un adăpost sigur, punîndu-le echipajele în dispoziție de apărare. Așa cum pe bună dreptate a afirmat R. Grousset, „nu este exclus ca sosirea unei escadre venețiene în Dardanele și o demonstrație militară ungară pe Dunăre să-l fi obligat pe sultan să-și amîne tentativa.”²³ Nimic asemănător cu toate acestea nu s-a produs; Europa avea să asiste la căderea vechii capitale a bazileilor și să abandoneze Necredinciosului intrarea în bazinul Mării Negre, fără a reacționa altfel decît prin zadarnice lamentații și proiecte irealizabile.

Pentru a anihila rezistența ce ar fi putut-o oferi vasele creștine ambosate în Cornul de Aur, pe care flota sa nu era în măsură să le nimicească, Mahomed al II-lea a conceput și realizat planul îndrăzneț de a pune să se amenajeze o punte de lemn pe colina Pera, ce permitea ca vasele sale să treacă direct din Bosfor în Cornul de Aur, în spatele marelui lanț care îi închidea intrarea. Ideea nu era nouă: Henry al V-lea al Angliei o aplicase încă în 1419 la asediul Rouenului, iar venețienii folosiseră această metodă pentru a recupera cîteva vase naufragiate pe lacul Garda. Faptul senzațional a fost însă fără îndoială rapiditatea operațiunii: într-o singură noapte, între 60 și 70 de corăbii turcești, trase cu ajutorul unui mare număr de atelaje pînă în vîrfurile colinei, au alunecat în portul Cornului de Aur și au apărut la lumina zilei în spațiul vaselor italiene și grecești care îi apărau intrarea. Este de la sine înțeles că toată această manevră nu a putut fi pregătită și realizată decît cu complicitatea tacită a genovezilor de la Pera, care s-au abținut să o împiedice.

Totul era acum gata pentru asaltul final. El s-a produs, din trei părți deodată, în noaptea din 28 spre 29 mai 1453. Împăratul Constantin a căzut eroid pe metereze, iar Giustiniani a murit de pe urma rănilor. La sfîrșitul dimineții orașul era cucerit și lăsat să fie prădat. De-abia după amiază sultanul victorios și-a făcut intrarea în Sfînta Sofia și s-a instalat în palatul Blacherne. Pentru istoria regiunilor din bazinul pontic începe o nouă epocă.²⁴

Poziția coloniilor genoveze a fost prima care a resimțit-o. Imediat după cucerirea capitalei bizantine, colonia de la Pera, terorizată, și-a trimis ambasadorii pentru a obține favoarea noului stăpîn și pentru a-i implora bunăvoința. O parte din locuitori se refugiaseră la bordul vaselor, obligîndu-le să ridice pînzele. Sultanul s-a arătat iritat de aceasta și a atras atenția că nu ignora nimic din atitudinea unor locuitori ai Perei în timpul asediului. Dar, pe de altă parte, comuna îi făcuse mult prea importante servicii pentru ca el să nu țină seama de ele. A promis să cruțe viața și avutul locuitorilor coloniei și le-a acordat un privilegiu, din care posedăm un text revăzut în 1456. Acesta garanta posesiunea caselor și a magazinelor, la fel ca și existența bisericilor, dar cerea predarea armelor și dărîmarea fortificațiilor de pe uscat. Un „veteran” (protoger) va înlocui de acum încolo pe podestat, iar vechea constituție a coloniei va fi abolită. Negustorii din Genova vor avea toată libertatea de a pleca și de a veni, dar vor trebui să plătească taxele datorate fîscului otoman; locuitorii de la Pera erau supuși capitației (haraciului) în aceeași măsură ca și ceilalți creștini din Imperiu. Ar fi poate exagerat să afirmăm ca Heyd că „începînd din acel moment Pera a fost aproape coborîtă la rangul unui sat turcesc”, dar trebuie să recunoaștem că era departe de situația coloniei din Imperiul ultimilor Paleologi. Cea a așezărilor din Marea Neagră, din raza consulatului de la Caffa, nu părea mai puțin precară.

În adevăr, în vara lui 1454, o flotă de cinci vase turcești pătrundea în Marea Neagră, ataca, fără rezultat însă, cetatea Moncastro de la gurile Nistrului și cu mai mult succes Savastopoli (Suhumi), pe coasta Caucazului, din cealaltă extremitate a Pontului. La 11 iulie, venea să amboseze în fața Caffei, în timp ce hanul Hagi Ghirei ajungea la rîndul său sub zidurile orașului cu 6.000 de călăreți. Dar aceasta nu era decît o demonstrație: comandantul escadrei se mulțumea să ia un tribut de 600 „sommi” sau 1.600 de ducați.²⁵ A cerut apoi o contribuție de la locuitorii Gothiei și a ridicat ancora pentru a se întoarce la Constantinopol. Ambasadorului care se prezentase în numele sultanului pentru a solicita stabilirea unui tribut anual, autoritățile de la Caffa îi răspundeau că ele depindeau acum de un nou stăpîn, protectorul Băncii di San Giorgio, și că lor le revenea reglementarea acestei chestiuni.

Îndată după căderea Constantinopolului, dogele Genovei Pietro di Campofregoso și consiliul său recunoscuseră că de acum înainte ar fi imposibil să se susțină, cu finanțele comunei înglodate în datorii, domeniul colonial al Mării Negre: Genova era încă angajată în conflictul cu regele Alfonso și în imposibilitatea de a interveni în altă parte; ea nu reușea nici măcar să adune suma de 8.000 de livre, pentru întreținerea unei ambasade pe care voia să o trimită la sultan, în aceste condiții, stăpânirea genoveză era prea fericită să se poată adresa unei organizații particulare, care putea să întrunească cu mai multă ușurință resursele necesare. Obiceiul de a consolida datoriile statului și de a garanta interesele creditorilor era vechi în orașele italiene; mahones și „compere” preluau concesiunea anumitor teritorii sau venituri, iar beneficiile le împărțeau deținătorilor de „loca”, adevărați acționari în sens modern. La Genova, în special, această organizare luase o mare dezvoltare: toate asociațiile grupate în jurul unei antreprize sau a unei familii fuzionaseră în 1407, pentru a constitui *Uffizio* sau *Banco di S. Giorgio*, a cărei direcție se instalase în vechiul palat ducal, aproape de port.²⁶ Banca constituia un adevărat stat în stat, organizat după modelul comunei, cu adunarea generală a deținătorilor de titluri, care trebuia să aprobe deciziile importante, și consiliul restrâns al celor șapte protectori, însărcinat cu administrarea și cu controlul; ea dispunea de fonduri considerabile, care îi asigurau posibilități de acțiune diplomatică și militară.²⁷ Statul genovez s-a hotărât să-i cedeze acestei puternice organizații, la 15 noiembrie 1453, pentru 11.000 de livre, în deplină proprietate, colonia de la Caffa și toate posesiunile sale din bazinul Mării Negre; chiar a doua zi, suma de 5.500 de livre era vărsată în contul cesiunii și se instituie un serviciu regulat de curieri, pe cale terestră - prin Polonia și Moldova -, pentru a evita trecerea periculoasă prin Bosfor.²⁸ La Caffa, vestea achiziționării coloniilor de către marea putere financiară care era banca di San Giorgio redăduse speranță locuitorilor, ce simțeau apăsarea dublei presiuni a turcilor și a tătarilor. În plus, o cumplită lipsă lovea în acel moment comerțul cu grâu și provoca foamete în întreg litoralul nordic al Mării Negre. Transporturile de grâne trimise din Mediterana pe calea Strîmtorilor nu puteau să treacă Bosforul din cauza amenințării tunurilor turcești: rare erau vasele care reușeau să străpungă barajul: în aceste împrejurări colonia de la Caffa s-a hotărât să plătească sultanului, în 1455, tributul anual de 3 000 de ducați pe care i-l cerea;²⁹ acest exemplu a fost îndată urmat de domnul Moldovei Petru Aron, care se angaja să-i verse 2.000.³⁰ Aceste plăți trebuie considerate mai puțin ca un semn de supunere și mai mult în adevăratul lor sens de răscumpărare a păcii; ele garantau că în timpul anului în care erau efectuate, teritoriul respectiv nu va fi obiectul atacurilor sau al incursiunilor din partea turcilor. Aceasta nu împiedica totuși bateriile fortărețelor Bosforului să bombardeze vasele expediate din Genova la Caffa de protectorii băncii di San Giorgio.

Dar Mahomed al II-lea urmărea atunci alte obiective: se pregătea să atace Belgradul, veste care avea să suscite, în plin declin al cruciadelor, un fel de entuziasm popular pentru lupta împotriva necredincioșilor, care ne duce cu gândul la îndepărtatele zile când propovăduia Petru Eremitul. Veniți mai de peste tot la chemarea lui Ioan de Capistrano, voluntarii forfoteau de-a lungul Dunării pentru a apăra această importantă cale a creștinătății, unde luase conducerea Iancu de Hunedoara. Rezistența a fost atât de înverșunată, încât formidabila mașină de război otomană nu a reușit să cucerească fortăreața: sultanul a trebuit să ridice asediul. Aceasta a fost ultima manifestare a ideii de apărare comună împotriva pericolului musulman și, de asemenea, ultima victorie a românului transilvănean care constituise simbolul ei viu; după bătălie Iancu de Hunedoara a fost doborât de ciumă.³¹

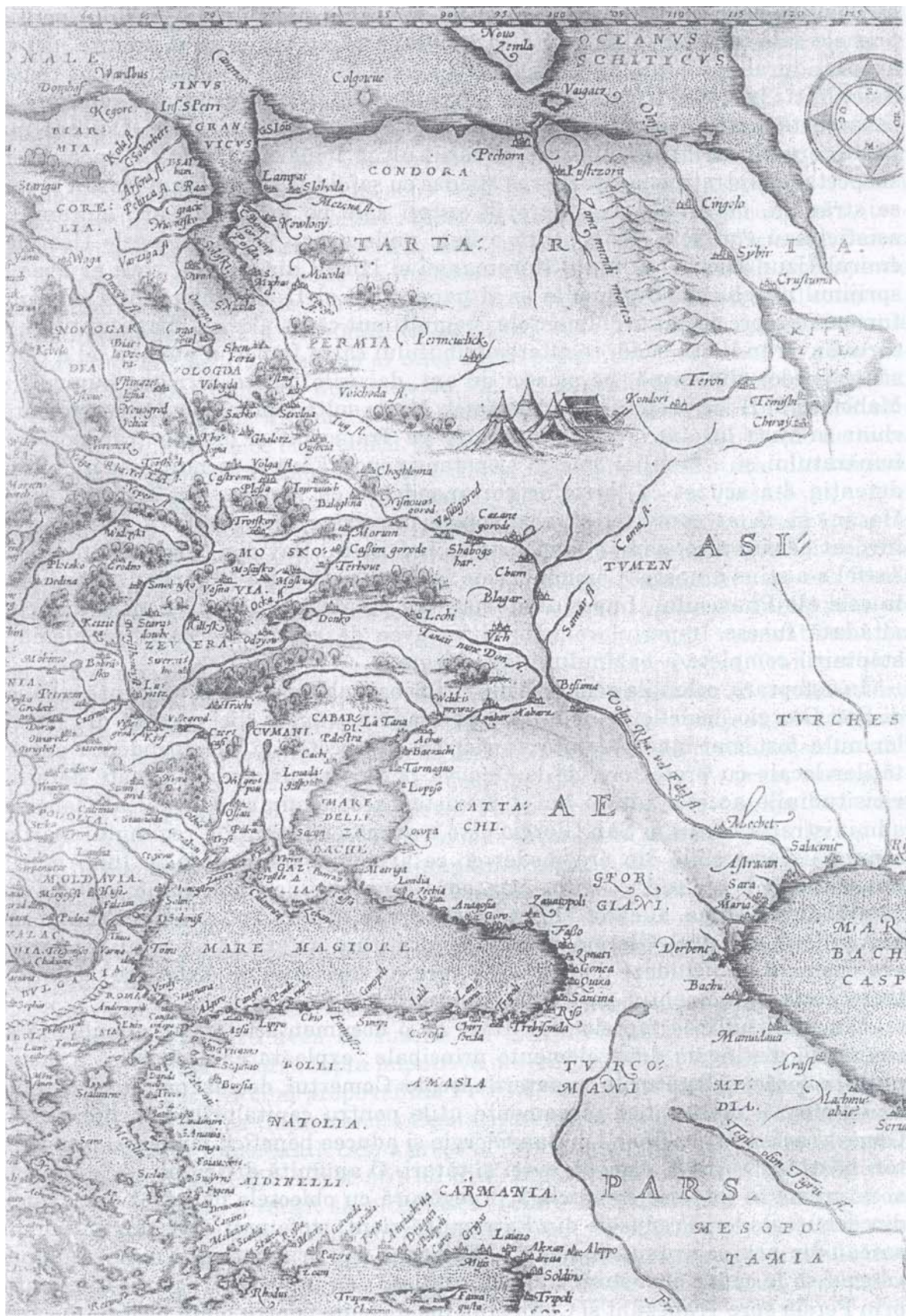
Acest eșec nu avea să oprească ofensiva sultanului: în 1458 și 1460, declanșa campania în Peloponez și se pregătea să forțeze reduta, pînă atunci de necucerit, a Albaniei. Dar, cu toate acestea, el nu-și neglija pozițiile din bazinul pontic; primele sale tentative îl făcuseră să înțeleagă că nu putea să-și asigure nici un avantaj durabil, înainte de a dispune de o bază completă de operațiuni pe coasta Asiei Mici: în 1459, trupele sale se prezentau în fața ultimei cetăți genoveze de pe această parte a coastei, Samastri, și o obligau să capituleze. Doi ani mai târziu, era rîndul Trapezuntului, al cărui ultim împărat, David Comnenul, era suspectat că întreține legături prea strînse cu șeful turcoman Uzun Hasan și care se străduia, de altfel, să-și apropie cauzei sale pe toți adversarii sultanului, asiatici sau europeni. Se contura o ligă, unde aveau să intre regele Georgiei, emirul Uzun

Hasan, sultanul Karamaniei și Izmail din Sinope, care ar avea și sprijinul ducelui de Burgundia și al papei Pius al II-lea. Intervenția emirului turcoman a precipitat evenimentele; nemulțumit că i s-a cerut Trapezuntului, al cărui suveran îi era rudă, remiterea tributului către Imperiul otoman, el a cerut să se predea din urmă, pe șazeci de ani, darurile făcute de către bunicul lui Mahomed al II-lea propriului său strămoș. Mînia sultanului nu s-a lăsat așteptată: chiar în vara lui 1461 pune stăpînire pe Trapezunt și ordona transportarea împăratului și a familiei sale la Constantinopol. Fără a se mulțumi numai cu detenția, l-a acuzat că întreține corespondență cu nepoata sa, soția lui Uzun Hasan, și că ar continua să comploteze împotriva lui: acesta a fost motivul invocat pentru a condamna la moarte pe nefericitul David și pe cei trei fii ai săi. Astfel s-a stins dinastia Comnenilor de la Trapezunt.³² De la gurile Dunării pînă la cele ale Phasisului, Imperiul otoman era stăpîn pe litoralul pontic, așa cum altădată fusese Imperiul roman; el va avea de rezolvat aceeași problemă a stăpînirii complete a bazinului Mării Negre.

În așteptare, coloniile genoveze din Crimeea, sub conducerea prudentă a băncii di San Giorgio, beneficiau de o nouă perioadă de răgaz. Nici o epocă din istoria lor nu a fost mai bine studiată; registrele de socoteli și corespondența autorităților locale cu protectorii de la Genova permit să urmărim în toate detaliile vicisitudinile acestor ultimi ani din existența domeniului colonial al Genovei; administrația băncii di San Giorgio este o primă experiență a regimului marilor companii comerciale din era modernă, ce aveau să întemeieze în Indii marile imperii care le-au supraviețuit. Dar, spre deosebire de Companiile Indiilor din secolul al XVIII-lea, ai căror împuterniciți creau imperiul colonial al Franței sau al Angliei, Casa di S. Giorgio, plasată la o cotitură nefericită a evoluției istorice, era chemată să lichideze domeniul pe care nu începuse, de altfel, să-l administreze decît în momentul pericolului suprem.³³

Din multitudinea faptelor furnizate de o documentație foarte abundentă se cuvine să distingem două elemente principale: exploatarea economică a domeniului colonial și legăturile cu puterile locale. Comerțul, deși își pierduse volumul de odinioară, oferea încă plasamente utile pentru capitalurile bancherilor din Genova, acționari ai Băncii di San Giorgio și aducea beneficii numeroșilor negustori băștinași - greci, armeni, evrei și tătari. O anumită diviziune s-a stabilit în acea vreme în materie comercială în legătură cu obiectele de negoț și cu unele din debușeele lor. Produsele din Extremul Orient, stofe prețioase sau mirodenii, soseau din nou pe drumul Indiei și al Egiptului sau prin porturile din Siria, unde veneau să le caute negustorii italieni, catalani sau provensali; cantitățile aduse prin Persia spre Trapezunt și Caffa erau insuficiente pentru piața mediteraneană, iar acest ocol era acum inutil. Dar aceleași produse își păstrau valoarea pentru comerțul cu Polonia și cu Europa Centrală. De la Caffa, prin Cetatea Albă din Moldova și prin Lwow, negustorii orientali le expediau în Galiția și în Germania, unde găseau amatori. Capitalul genovez nu se dezinteresa nici de acest trafic; genovezii luau în arendă vămile Poloniei și ale Moldovei, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, iar un lung proces opunea pretențiile rivale ale orașelor Cracovia și Lwow în legătură cu dreptul de popas; este vorba nu numai de traficul cu Crimeea, dar și de cel de „peste mări” cu Mediterana.

Comerțul de cereale și cel de sclavi, utilizînd resurse locale, interesa și mai mult capitalul italian. Numai în orașul Genova, în prima jumătate a secolului al XV-lea, aproape trei mii de sclavi mai erau încă folosiți la munci domestice, iar documente din Arhivele de la Barcelona arată că sclavii originari din regiunile pontice fac în aceeași vreme obiectul unui trafic intens în Spania. Majoritatea veneau din Caucaz, dar raidurile tătarilor în ținuturile rusești și lituaniene alimentau și ele piața.³⁴

78. Europa răsăriteană și Asia Mică din harta Europei inclusă în atlasul lui Abraham Ortelius, tipărit în anul 1580.

Caffa profita, nu fără abuzuri mari. În general, în această perioadă când pericolul invaziei turcești era doar amânat, comerțul așezărilor genoveze din Marea Neagră se resimte de atmosfera de neliniște și de risc. Bancherii căutau câștiguri rapide și nu ezitau să simuleze falimentul pentru a-și dezarma creditorii; este probabil că nu-și făceau nici un scrupul pentru a exploata la maximum munca băștinașilor. Într-un eseu recent asupra „istoriei coloniilor genoveze de pe litoralul Caucazului Apusean din secolele XIII-XV”, doi istorici sovietici, E.S. Zevakin și N.A. Penčko, par să reproșeze autorului acestor rânduri că a neglijat acest aspect al chestiunii, recunoscând totuși că era greu să găsească exemple din vremea începuturilor colonizării genoveze în Crimeea.³⁵ În ultima perioadă a domeniului colonial al Genovei în Marea Neagră, când modestele comptoare din secolul al XIII-lea deveniseră cetățile înfloritoare ale unui adevărat imperiu teritorial, situația era prin forța lucrurilor diferită. Sîntem totuși îndreptățiți să adăugăm că procedeele abuzive, la care face aluzie studiul mai sus-citat, sînt mai puțin rezultatul capitalismului bancar, față de care evident autorii săi nu manifestă nici o simpatie, cît al administrației coloniilor, ușor de corupt și sensibilă la bacșiș. Dar acesta era un fenomen atît de general în întreaga Europă Răsăriteană, și chiar și în alte locuri, în acești ani ce preced cu atît de puțin era marilor descoperiri, a conchistadorilor și a corsarilor, încît pare exagerat să i se acorde o importanță excesivă. Trebuie, de altfel, să se recunoască faptul că protectorii băncii di San Giorgio se străduiau cît puteau mai bine să evite aceste inconveniente. De multă vreme populația Caffei era divizată în două grupuri principale, cives, care erau singurii ce puteau avea acces la posturile din consiliu, de la trezorerie sau din sindiciile consulare, și burgenses, mai numeroși, care erau excluși de la aceste funcții, printre ei aflîndu-se și reprezentanții elementului oriental. Pentru a remedia această situație de inegalitate, protectorii au creat un consiliu special de patru - *Officium quatuor Burgensium* -, a cărui misiune era de a controla activitatea sindicilor, ceea ce avea să dea naștere unor incidente violente.³⁶ Perceperea impozitelor ridica mai puține greutăți decît s-ar putea crede; nu erau excesive, iar populația nu se plîngea prea mult de ele. Chestiunea tributului ce trebuia plătit Imperiului otoman, pe de o parte, și hanului Crimeei, pe de altă parte, era mult mai greu de reglementat, iar cheltuielile de menținere a fortificațiilor și a unei garnizoane corespunzătoare apăsau greu asupra finanțelor publice: în timpul primilor ani ai administrației lor, protectorii băncii au trebuit să subvenționeze aceste necesități, recurgînd la împrumuturi și deplasînd sume considerabile, ceea ce diminuea pe de altă parte beneficiile acționarilor, micșorate de la 7 la 4%.

Cu toate acestea, începînd din 1456, se simte o oarecare ameliorare în lumea afacerilor. Sultanul părea să-și îndrepte eforturile spre ținuturile dunărene și regiunile apusene ale Peninsulei Balcanice și părea că vrea să întrețină legături pașnice cu cele de pe coasta nordică a Mării Negre: acceptarea tributului moldovean și un privilegiu acordat în 1456 negustorilor din Cetatea Albă, pentru a trafica liber în Turcia, subliniau aceste intenții.³⁷

De aceea, protectorii Băncii genoveze se străduiau, ca niște financieri pricepuți ce erau, să evite cît mai mult posibil conflictele cu puterile vecine. Instrucțiuni trimise în 1458 consulului de la Caffa și consiliului său prescriau formal o politică de menajamente față de Imperiul tătar, de cel al Trapezuntului, de seniorul de la Theodoro și frații săi (Olobei îi succedase lui Alexios) și de „seniorul și comunitatea de la Moncastro”, care nu este altul decît domnul Moldovei.³⁸ Motivele de conflicte nu lipseau totuși: seniorul de la Theodoro-Mangup continuase să dezvolte traficul din portul său Calamita sau Inkerman, iar hanul Hagi Ghirei nu ezita să-și trimită sclavii acolo, la fel ca și spre Vospero sau Kerci, în cealaltă extremitate a peninsulei, în scopul de a izola porturile Caffa și Soldaia. Cît despre domnul Moldovei, își lăsase oamenii să pună stăpînire prin surprindere pe castelul de la Lerici, la vărsarea Niprului, aparținînd fraților Senarega; în ciuda tuturor intervențiilor, autoritățile genoveze nu au reușit să recîștige obiectul litigiului. Se pare, de altfel, că proprietarii castelului se dedau unor operațiuni, care nu erau poate de o probitate absolută, de răscumpărare a sclavilor creștini răpiți de tătari.³⁹ Dar exilul momentan al lui Hagi Ghirei, în 1457, scăpa colonia genoveză de unul din principalii săi adversari: a fost mai ușor să se întrețină cu el bune raporturi după ce s-a întors.

Presiunea turcilor rămînea problema principală; după căderea Trapezuntului, protectorii au

căzut de acord cu cîrmuirea consulară pentru ca să-i permită să caute ajutorul unei puteri mai apropiate de bazinul pontic. Colonia genoveză Caffa s-a adresat, în 1462, regelui Poloniei, Cazimir al IV-lea, recunoscîndu-i suzeranitatea fără a renunța totuși la raporturile sale cu Banca di San Giorgio.⁴⁰ Suveranul polonez se menținuse la distanță de ultimele războaie împotriva turcilor și putea să ofere în plus comerțului coloniei genoveze importante avantaje. Dar era mult prea ocupat cu accesul la Marea Baltică (culoarul Danzigului va fi încorporat), pentru a acorda atenție deosebită acestor avanposturi îndepărtate din Crimeea.

Această politică de menținere în umbră, care oferă un contrast total față de „imperialismul genovez” de la sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul celui de-al XV-lea, avea drept scop să îndepărteze amenințarea turcească și să creeze o solidaritate de interese cu celelalte puteri de pe coasta pontică. În situația dificilă în care se aflau în acea vreme Genova și coloniile sale nu exista, evident, altă posibilitate de alegere a politicii ce trebuia urmată.

Atitudinea Veneției era acum cu totul alta. Și ea făcuse tot ce-i stătuse în putere pentru a evita conflictul cu sultanul; lăsase să-i fie măcelărit, fără să protesteze, bailul și o mare parte a coloniei de la Constantinopol, după cucerirea orașului de către turci, prea fericită că poate încheia o înțelegere, în aprilie 1454, care îi garanta cîștigurile comerțului și traficul vaselor sale în Marea Neagră. De atunci, ea omisese cu grijă să se mai asocieze inițiativelor de cruciadă sau să răspundă apelurilor insistente ale scaunului pontifical. După asediul Belgradului, însă, vîntul își schimbase direcția: Mahomet al II-lea, Cuceritorul, amenința în mod direct posesiunile venețiene din Egeea și din Adriatică: înaintarea trupelor sale în Moreea, în Albania, în Bosnia, arăta clar unde voia să ajungă. În 1463 războiul începuse: regele Ungariei, Matei Corvin, fiul lui Iancu de Hunedoara, cucerea cetatea bosniacă Jaiče, iar o flotă venețiană străbătea Arhipelagul, ocupînd Lemnos și cîteva cetăți din Peloponez.⁴¹ În anul următor o altă escadră, care îl ducea pe doge însuși, ridica pînzele pentru a răspunde chemării suveranului pontif; dar, printr-un tragic concurs de împrejurări, ea sosea aproape de Ancona în momentul în care își dădea sufletul Pius al II-lea, sătul să predice de atîția ani în deșert. Cruciaza era din nou ratată și era de așteptat reluarea ofensivei otomane.

Sultanul a organizat în 1462 pedepsirea domnului Țării Românești, Vlad Țepeș, pentru incursiunile sale dincolo de Dunăre, unde avusese satisfacția să numere orașele cucerite și arse și cei 23.783 de morți care îi semănau drumul. Expediția mării armate turcești într-o țară cu drumuri proaste, prin păduri și mlaștini, nu a dat mari rezultate, iar Mahomed al II-lea a trebuit să se mulțumească să lase în urma sa ca domn al Țării Românești pe Radu, fratele lui Vlad, care trăise multă vreme la curtea lui.⁴² În timpul acestei campanii, noul domn al Moldovei, Ștefan, atacase Chilia la gurile Dunării, ocupată în continuare de o garnizoană ungurească, dar fusese respins. Nu există temeieri să credem că se înțeleșese cu turcii, ci mai curînd că voia să-și asigure lui însuși mijloacele de a controla și apăra cursul inferior al Dunării. Această diversiune ratată nu a avut, de altfel, nici o urmare imediată, dar atacul a fost reînnoit cu mai mult succes în 1465, iar Chilia a revenit Moldovei pînă la cucerirea ei de către turci.⁴³

După ce și-a consolidat hotarele de la Dunărea de Jos și a terminat cucerirea litoralului anatolian, sultanul se lansa acum cu hotărîre la atacul provinciilor apusene, care trebuiau să-i deschidă drumul Italiei și al Germaniei. În pofida eforturilor eroice ale lui Skanderbeg și a intervenției venețienilor și a regelui Aragonului și al Neapolelui, Albania era încetul cu încetul cuprinsă, iar Bosnia anexată. În 1468, o primă incursiune arunca cetele turcești pe coasta dalmată, iar în anul următor, treceau hotarele Croației și ale Sloveniei. În curînd devastările se vor extinde asupra Carinției și a Styriei, iar o armată turcească va amenința direct Friuli și linia de la Isonzo, de la porțile Veneției. Războiul continua în Arhipelag și în Grecia; cucerirea Negropontului, capitala Eubeei, la 12 iulie 1470, îi lipsea pe venetieni de principalul lor punct de sprijin în Egeea. Toate eforturile lor de a ajunge la o înțelegere cu sultanul, în lipsa aproape completă a unei acțiuni de cruciadă, devenită imposibilă prin conflictul regelui Ungariei cu Polonia și Boemia, rămîneau ineficace.⁴⁴

În acest moment s-a conturat o nouă și formidabilă amenințare pentru Imperiul otoman, chiar în regiunea în care Tamerlan îi dăduse odinioară lovituri atît de puternice. Cuceritor al

Transoxianiei și al Persiei, emirul turcoman Uzun Hasan grupa în jurul său dinastiile turce locale din Asia Mică, pe care Mahomed al II-lea, reluând politica lui Baiazid, încerca să le „medieze”, încorporându-le posesiunile în imperiul său. Dar succesorul lui Timur devenea în același timp centrul unei coaliții pontice, unde se grupau toți cei ce se simțeau amenințați de ofensiva otomană. Uzun Hasan se căsătorise cu Despina, o nepoată a ultimului împărat al Trapezuntului; el se înrudea astfel cu dinastia greacă de la Theodoro din Crimeea, în momentul când o prințesă aparținând acestei case, Maria de Mangup, se căsătorea cu domnul Ștefan al Moldovei; acesta din urmă tocmai îndepărtase, după mai multe expediții succesive, pe domnul Radu de pe tronul Țării Românești, favoritul sultanului, și îl înlocuise printr-un pretendent despre care credea că-i este devotat. Prin Caffa, Moldova și Polonia, emisarii noului „împărat al Persiei” căutau să stabilească contactul cu suveranii creștini, iar Veneția se grăbea să profite de ocazie și să încurajeze acțiunea armatelor lui Uzun Hasan prin trimiterea flotei sale pe coasta Asiei Mici. Acesta din urmă, după ce a invadat fostele posesiuni ale Comnenilor din Trapezunt, se pregătea să-și continue înaintarea prin Asia Mică. Regele Georgiei era aliatul său și trimitea în 1471 un ambasador la Veneția pentru a atrage atenția republicii asupra intențiilor hanului. Zilele lui Tamerlan păreau că se întorc, iar puterile creștine din bazinul Mării Negre puteau să-și întrevadă mîntuirea în victoria acestui nou potentat asiatic.

Cu toate acestea, soarta hotărîse altfel. Mahomed al II-lea a decis să preia personal comanda armatei sale din Asia Mică și a mers în vara lui 1473 în întîmpinarea lui Uzun Hasan; artileria s-a dovedit încă o dată superioară impetuoșității călăreților turkmeni. Bătălia angajată aproape de Erzindjan s-a terminat la 10 august printr-o completă victorie a sultanului, ai cărui aghiotanți au fost apoi în măsură să ocupe în întregime Karamania.⁴⁵ Diversiunea pe frontul asiatic eșuase și în anul următor, la asaltul cetății Scutari din Albania, apărată de o garnizoană venețiană, pedestrașii turci se aruncau în atac cu strigătul „Scutari, la Roma!” Pericolul, ce se credea îndepărtat, reapărea mai formidabil ca niciodată.

A fost deci o surpriză, și o surpriză plăcută pentru diplomația venețiană, să-i vadă pe turci consimțind pe neașteptate la un armistițiu de șase luni, în primăvara lui 1475. Campania împotriva lui Uzun Hasan dezvăluise sultanului existența coaliției pontice și importanța unui factor pe care încă nu-l apreciasse la justa sa valoare: Moldova.

Așa cum a observat foarte corect în recenta sa lucrare despre Caffa și chestiunea Orientului istoricul polonez M. Malowist, acest voievodat, sub conducerea energică a lui Ștefan cel Mare, devenise „o adevărată amenințare pentru Imperiul otoman”. Domnul începuse prin a consolida apărarea hotarelor sale: cucerirea Chilie și înfrîngerea provocată regelui Ungariei în campania din 1467⁴⁶ îi întăriseră poziția. Doi ani după aceea, el respingea cu succes o incursiune a tătarilor din Crimeea și începea seria expedițiilor în Țara Românească. Cumnat al prințului de Mangup, el intervenea în afacerile acestui principat; cum succesorul lui Olobei, Isaac, nu-i părea destul de sigur, el nu ezita să-l trimită în Crimeea pe Alexandru, fratele soției sale refugiat la curtea sa, împreună cu trei sute de războinici moldoveni, pentru a-l instala în locul său: ultimul senior de la Theodoro și-a datorat urcarea pe tron lui Ștefan al Moldovei; mai înainte, acesta propusese coloniei de la Caffa să i se alieze împotriva tătarilor din Crimeea și a lui Isaac de Mangup, dar se ciocnise de politica timorată a cetății genoveze, precaută să nu suscite în vreun fel nemulțumirea sultanului. Poate fi deci vorba fără nici un fel de exagerare despre *politica pontică* a lui Ștefan cel Mare,⁴⁷ care-i primea pe trimișii lui Uzun Hasan, deținea prin cele două cetăți de la Chilia și Cetatea Albă principalele piețe ale comerțului de pe Marea Neagră cu Europa Centrală, plănuia să-și extindă influența în Crimeea. În jocul diplomatic al Veneției, care încerca, prin ambasadele lui Cattarino Zeno și Paolo Ogniben în Persia, să susțină orice acțiune ostilă lui Mahomed al II-lea, Moldova putea, cu domnul său neobosit și bătaios și cu armata sa mult experimentată, să devină o piesă principală. Împotriva acestui nou adversar își va concentra efortul în ultimii săi ani de domnie cuceritorul Constantinopolului și adevăratul întemeietor al Imperiului otoman. În decembrie 1474, o puternică armată turcească sub conducerea eunucului Soliman, întărită cu contingentele domnului Țării Românești, invadea regiunile moldovenești. Ea întîlnea forțele lui Ștefan, cu cele cîteva întărituri

primite din partea secuilor din Transilvania, în regiunea împădurită și mlăștinoasă de la sud de Vaslui.

Într-o dimineață cețoasă de ianuarie, în 1475, marea armată otomană, surprinsă pe un teren unde nu putea să se desfășoare, a suferit un adevărat dezastru, prima mare înfrângere provocată după mult timp trupelor sultanului în câmp deschis. Această victorie răsunătoare, a cărei faimă s-a răspândit de la un capăt la altul al Europei, i-a adus lui Ștefan elogiile și admirația opiniei creștine și titlul de „Atlet al lui Hristos”, care i-a fost atribuit de către papă; dar ea nu avea să-i aducă ajutorul de care simțea că va avea în curând nevoie.

În adevăr, sultanul, surprins de înfrângerea lui Soliman, era hotărât să termine cu acest dușman căruia îi subestimase forța; dar cu aceeași viziune de ansamblu ce îi caracteriza concepțiile politice, el înțelese că Moldova nu putea fi izolată de sistemul pontic în care se încadraseră și că trebuia avută în vedere întreaga problemă, astfel ca din bazinul Mării Negre să fie eliminat oricine putea să ofere un punct de sprijin împotriva imperiului său și să încurajeze diversiunile de genul celei înfruntate în Anatolia. Iată de ce, cu simțul său de strateg, și-a început campania împotriva Moldovei printr-o expediție în Crimeea. Printr-un neprevăzut concurs de împrejurări, războiul împotriva lui Ștefan cel Mare avea să grăbească căderea coloniilor genoveze.⁴⁸

Acestea se aflau de câțiva vreme într-o conjunctură destul de nefericită, din cauza politicii neinspirate a administrației lor. Intervențiile intempestive ale episcopului catolic de la Caffa, un dominican, îi iritaseră pe greci și pe armeni, și o anumită ostilitate între aceste confesiuni diverse, care a putut a fi evitată pînă atunci, venea să se adauge la nemulțumirile suscitade de gestiunea sindicilor comunei. Alegerea unui nou episcop armean dădea naștere altor tulburări, cu caracter social de această dată, candidatul celor bogați opunîndu-se celui susținut de elementele sărace ale populației armenilor. În cele din urmă, chestiunea a fost supusă autorităților de la Caffa și este foarte probabil ca Antonio Cabella, consulul, să se fi lăsat cumpărat. Fără îndoială că nu a fost singurul. Aceste incidente repetate au dus la crearea unei proaste stări de spirit; ea explică atitudinea ostilă a armenilor în momentul cînd se pregătea atacul turcesc, care avea să-i fie fatal apărării Caffei.

Dar cele mai mari complicații aveau să fie provocate de disputa pentru succesiunea lui Hagi Ghirei și de intervenția autorităților din Caffa în lupta dintre pretendenți. La moartea hanului tătar, în 1466, unul din fiii săi, Nur Deulet, păru mai întîi că va învinge: dar Mengli Ghirei, fratele acestuia, cu ajutorul coloniei de la Caffa, a preluat puterea și l-a predat pe adversarul său în mâinile genovezilor, care se angajau să-l țină prizonier. Astfel, colonia deținea o ascendență asupra noului han tătar și putea spera să tragă anumite avantaje din această situație. Dar ea a făcut greșeala să se amestece în alte intrigi care-i divizau atunci pe tătari, în legătură cu succesiunea lui Mamai, unul din principalii demnitari ai hanului Crimeei. Fratele său Eminek, ce fusese prizonier în Moldova, părea mai întîi dornic să se înțeleagă cu comuna: dar consulul și consilierii ei, ademeniți de văduva lui Mamai, s-au hotărât să-l susțină pe fiul acesteia, Sertak sau Saidak, pe care hanul Mengli Ghirei și „baronii” săi nu-l doreau. Acestor chestiuni de ordin local li se adăugau complicații externe, conflictul dintre hanul Crimeei și vechea Hoardă, alimentat de intervențiile rivale ale regelui Poloniei și ale marelui cneaz al Moscovei. În momentul cel mai critic, rezerva prudentă recomandată atît de des de protectorii Băncii di San Giorgio era abandonată, astfel că toate căpeteniile tătare din vecinătate se răsculau împotriva politicii neabile și abuzive a autorităților de la Caffa. Acestea aveau să plătească scump prețul.

În adevăr, la 31 mai 1475, o armată turcească comandată de marele vizir Gedyk Ahmed debarca nu departe de Caffa și se alătură tătarilor răsculați; flota bloca portul. Disensiunile interne au desăvârșit restul. Grecii și armenii, în speranța de a se salva pe ei și bunurile lor, au constrâns comuna să capituleze. Predarea a avut loc la 6 iunie, dar vizirul era în imposibilitate să-și țină angajamentele, chiar admitând că ar fi avut vreodată această intenție. Un recensământ al populației a precedat plecarea unui mare număr de tineri, reduși la starea de sclavie, iar în cele din urmă plecarea aproape a tuturor italienilor, obligați să-și lichideze în câteva zile cea mai mare parte a avutului lor. Toți acești captivi erau duși la Constantinopol, unde îi precedaseră coloniștii din Samastri și locuitorii din Trapezunt: sultanul își repopula astfel noua sa capitală. Ruinele „moscheii de la Caffa” (Kifela Geami) mai marchează încă și astăzi locul cartierului care a fost alocat expatriaților.⁴⁹

Căderea Caffei, cel mai mare oraș din bazinul Mării Negre, avea să aibă în întreg Orientul un răsunet considerabil. Tristul destin al coloniei genoveze a fost adus la cunoștința lumii creștine; un vas încărcat cu un grup impresionant de captivi reușise să scape și s-a refugiat în portul moldovean de la Cetatea Albă. Domnitorul Ștefan i-a reținut pe fugari, din care o parte se pare că s-ar fi stabilit în Moldova; acest incident venea să se adauge la nemulțumirile care se acumulasă împotriva sa în mintea sultanului.⁵⁰ Domeniul colonial al genovezilor din Crimeea a fost repede ocupat de turci. Soldaia a opus o rezistență mai dâră, la adăpostul cetății sale, dar nu a putut să reziste în fața numărului mare al asediatorilor; flota otomană a plecat să ocupe comptoarele de la Tana din extremitatea Mării de Azov și l-a adus prizonier la Constantinopol pe hanul Mengli Ghirei, care a fost totuși tratat cu considerație în calitatea sa de gingishanid și reinstalat după câțiva ani în Crimeea, ca vasal al sultanului. Doar castelul de la Mangup, izolat în mijlocul munților, a putut să reziste împreună cu garnizoana sa moldoveană* până în decembrie; în cele din urmă a căzut și el, iar familia domnitoare din Theodoro a împărțit soarta Comnenilor de la Trapezunt.

Asigurându-se această bază de operațiuni, sultanul putea să acționeze împotriva Moldovei; el întreprinse în persoană expediția din 1476, în timp ce tătarii din Crimeea veneau să pustiască ținuturile din nord și din est. S-a păstrat relatarea care a fost făcută de trimisul lui Ștefan cel Mare la senatul Veneției, dictată evident chiar de domn: „dușmanul [...] a făcut să vie Țara Românească de o parte și tătarii de alta, și el însuși cu toată puterea lui, și m-au înconjurat din trei părți, și m-au găsit singur, cu toată oastea mea tulburată pentru mîntuirea celor de acasă. Și gîndește-te înălțimea ta cîtă gloată aveam asupra-mi, împotriva mea atîtea puteri. Eu, cu curtea mea, am făcut ce mi-a fost cu putință, și s-a întîmplat ca mai sus, - care lucru socot că a fost voința lui Dumnezeu, ca să mă pedepsească pe mine, păcătosul; și lăudat să fie numele lui!”⁵¹ Inscripția pusă pe biserica din Războieni, spre a păstra amintirea acestei mari bătălii, în care Mahomed al II-lea a trebuit să se așeze în fruntea ienicerilor ca să-i încurajeze la asaltul decisiv, se limitează să menționeze și acolo cu aceeași calmă acceptare a fatalității că „prin voia lui Dumnezeu, creștinii au fost învinși de către necredincioși și mulți oșteni ai Moldovei au căzut.”⁵² Cea mai mare parte din boierimea moldoveană rămăsese pe cîmpul de luptă.

Dar domnul reușise să ajungă la adăpostul natural al munților și al pădurilor, iar cetățile erau intacte. Vara se sfîrșea și marea armată otomană nu se putea menține la nesfîrșit în mijlocul unei țări pustiite; ea a trebuit să se retragă, fără să lase în urmă altceva decît mărturiile ravagiilor sale. Era totuși ușor să se prevadă că sultanul nu se va mulțumi cu această expediție represivă. Într-un nou mesaj adresat venețienilor, care rămîneau singura speranță a războiului împotriva turcilor, domnul moldovean arăta clar intenția sultanului de a termina periplul Mării Negre și de a-i smulge cele două cetăți de la Chilia și Cetatea Albă, singurele două porturi ale litoralului pontic care scăpaseră încă de sub dominația sa. Aceste două locuri, scria el, „sînt toată Moldova și Moldova cu aceste două

* Este locul să rectificăm opinia D-nului Vasilev, *The Goths in the Crimea*, p. 261 și urm., asupra acestui contingent. „Siculi” sînt secui, nu sicilieni, dar nimic nu dovedește că detașamentul de la Mangup ar fi fost compus în mod sigur din acești războinici.

locuri este un zid pentru Țara Ungurească și Țara Leșească”. Dacă se vor păstra, s-ar putea recuceri cu ușurință Caffa și Crimeea. Dacă nu va primi din partea puterilor creștine direct interesate nici un ajutor, nu va mai putea susține această luptă inegală: „va trebui să fac ori una ori alta; sau această țară va fi pierdută sau voi fi silit de nevoie să mă supun Necredinciosului, lucru pe care nu-l voi face niciodată, preferind o sută de mii de morți.”⁵³ Totuși aceasta a fost hotărârea pe care a trebuit să se decidă să o ia, sperând să salveze astfel cele două cetăți și să-și păstreze debușeele de la Dunăre și de la Marea Neagră: D-nul Decei a găsit recent, într-un manuscris de la o bibliotecă din Constantinopol, copia unui tratat de pace cu Moldova pe care crede că îl poate data în 1479: tributul este mărit la 6.000 de florini și toate garanțiile sînt date împotriva incursiunilor beilor și ale sangiacilor. În acest acord nu era prevăzută nici o cedare teritorială, iar stindardul moldovenesc continua să fluture deasupra Chilieii și a Cetății Albe.⁵⁴

De-abia succesoriului lui Mahomet al II-lea, care a murit în 1481, i-a fost hărăzit să desăvîrșească cucerirea otomană a litoralului Mării Negre. Baiazid al II-lea, sultan pacifist, nu era deloc dispus să urmeze exemplul Cuceritorului;⁵⁵ ienicerii l-au constrîns să întreprindă la rîndul său o expediție, pentru a nu dezminți tradiția războinică a strămoșilor săi. Dar această întreprindere se impunea prin însăși forța lucrurilor; stăpîn în acest spațiu, de la coastele pontice ale Asiei Mici pînă la Dunăre și de la Caucaz în Crimeea, pe care intenționa, precum odinioară la vremea lor Roma sau Bizanțul, să-l rezerve în întregime aprovizionării și necesităților capitalei de la Bosfor, Imperiul otoman nu putea să tolereze alt pavilion decît al său.⁵⁶ În vara lui 1484, armata sultanului trecea Dunărea la Oblucița și asedia Chilia, unde i se alăturau curînd și călăreții hanului tătar. Flota bloca litoralul și Cetatea Albă. Cîteva zile de bombardament sînt suficiente pentru a pune stăpînire pe cele două cetăți ale căror garnizoane, prea slabe, nu puteau opune o prea lungă rezistență.⁵⁷ Ștefan al Moldovei solicitase în zadar sprijinul ungarilor și al polonezilor; sultanul putea să anunțe la rîndul său că dobîndise Chilia, „cheie și poartă la toată Țara Moldovei și Ungariei și a țării de la Dunăre” și Cetatea Albă, „care este o cheie și poartă pentru toată Polonia, Rusia, Tataria și toată Marea Neagră.”⁵⁸ El își dădea seama de importanța cuceririi sale. Cu puțin timp înainte dispăruse, la intrarea în Marea de Azov, ultima rămășiță a imperiului colonial al Caffei, senioria circasiană de la Matrega, unde domneau feudatarii genovezi, Ghizulfii. O scrisoare din 1482 a lui Zaccaria de Ghizulfi îl înfățișează alungat din principatul său de către turci și rătăcind pe malurile Kubanului, printre căpeteniile circasiene, care apelau prea des la punga sa de exilat.⁵⁹ Dominația otomană asupra Mării Negre era acum totală: ea nu avea să se mai îndepărteze de malurile sale timp de trei secole.

Consecințele economice și politice ale acestei situații noi nu aveau să întîrzie să se arate. Tendința de a concentra totul la Constantinopol nu se dezmințe: o parte din locuitorii Cetății Albe vor veni să se alătore coloniștilor de la Caffa, deportați pe Bosfor. Monopolul otoman asupra comerțului și al transporturilor alimentare acaparează produsele din toate regiunile de pe coastă; marile drumuri ale traficului sînt închise, iar comerțul țărilor limitrofe, încă atît de înfloritor, chiar și în ultima perioadă a regimului colonial, este limitat de acum înainte la resurse locale.⁶⁰

Diferența apare clar în privilegiile orașelor Poloniei; cel eliberat în 1472 orașului Lwow menționează încă pe negustorii de „peste mări” veniți din Moldova, care au dreptul să depună în antrepozitele ce le sînt afectate mirodenii, stofe prețioase de Damasc și mătasea numită de Cathay, adică de China. În 1504, în schimb, hotărîrea judecătorească emisă în favoarea Cracoviei în procesul ei cu Lwowul, în legătură cu dreptul de popas, numește în mod expres ca negustori străini în acest ultim oraș, pe români și pe turci și nu mai menționează produsele de comerț din Orient și din Extremul Orient. Orizontul se îngustează, iar marile căi ale traficului internațional se abat de la regiunile pontice, pentru a urmări în depărtare înaintarea caravelor oceanice sau pentru a încerca mai tîrziu să deschidă, prin Moscova, drumul Asiei Centrale și al Chinei.

Cucerirea otomană a Mării Negre a determinat în mod indirect noua orientare a marelui cnezat al Moscovei. Exact un secol după bătălia de la Kulikovo, în 1488, Rusia moscovită a scuturat definitiv jugul Hoardei de Aur. Dar, așa cum a observat Fernand Grenard, ea nu a făcut-o decît „cînd stăpînul a ajuns în ultimul grad de debilitate, cînd turcii otomani i-au luat Crimeea și coastele Mării Negre. Atunci cneazul rus s-a lăsat purtat fără voia lui de către boieri și episcopi împotriva hanului tătar.”⁶¹ Armatele s-au studiat de această dată fără să lupte, dar legătura de dependență se rupsesse; în secolul următor, inițiativa cuceririlor va trece lui Ivan cel Groaznic. Marile războaie ce vor decide chestiunea Orientului în epoca modernă erau în pregătire.

Dar în momentul cînd oprim expunerea din acest volum, monopolul otoman era tot atît de absolut pe cît era supremația politică a Porții. Resursele ținuturilor pontice se îndreptau de acum înainte spre o piață unică; cea din Constantinopol,⁶² bogății de tot felul se îngrămădeau în depozitele rezervate Seraiului și armatei. Cînd străbatem astăzi palatul sultanilor și cînd contemplăm atîtea obiecte prețioase acumulate de secole⁶³ sîntem tentați să recităm, împreună cu Mahomed al II-lea, versurile pe care se pare că le-ar fi rostit pătrunzînd în orașul cucerit: „Astăzi păianjenul este păzitorul palatului împărătesc și își țese pînza în fața porților sale; bufnița face să răsune cîntecul său jalnic pe mormintele regilor.”⁶⁴

Pentru a risipi această melancolie, este suficient să ne gîndim la stoarcerea nemiloasă a provinciilor și la tributul greu ce furniza suportul acestui lux și vom regăsi legea implacabilă a compensațiilor istorice, care pune într-un taler al balanței strălucirea capitalei și a curții, iar în celălalt prosperitatea și libertatea ținuturilor pontice și dunărene.⁶⁵

Bibliografie sumară: N. IORGA, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, Gotha, I, 1908 ; II, 1909; IDEM, *Veneția în Marea Neagră*, III, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii istorice*, Seria a II-a, XXXVII, 1915; IDEM, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, IV, București, 1937; W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, II, trad. fr. Furcy Raynaud, Leipzig, 1886; R. GROUSSET, *L' empire des steppes. Attila, Gengis-khan, Tamerlan*, Paris, 1939; V. VASILIU, *Sur la seigneurie de „Theodoro” en Crimée au XVe siècle, à l'occasion d' un nouveau document*, în *Mélanges de l' École Roumaine en France*, 1929, 2 (Cf. și *Revue historique du Sud-Est Européen*, VIII, 1931); N. BĂNESCU, *Contribution à l' histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, în *Byzantinische Zeitschrift*, XXXV, 1935 ; A. A. VASILIEV, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass., 1936.

T. HALECKI, *La croisade de Vama*, în *Bulletin of the International Committee of Historical Science*, XI, 1939, 4; FR. PALL, *Autour de la croisade de Vama: la question de la paix de Szeged et de sa rupture (1444)*, în *Bulletin de la Section historique de l' Académie Roumaine*, XXII, 1941, 2; R. GROUSSET, *L' empire du Levant, histoire de la question d' Orient*, Paris, 1946.

N. IORGA, *Notes et extraits pour servir à l' histoire des Croisades au XVe siècle*, I-VI, Paris-București, 1899-1915; IDEM, *Actes et fragments relatifs à l' histoire des Roumains*, III, București, 1897; A. VIGNA, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la Signoria dell' ufficio di S. Giorgio*, în *Atti delle Società Ligure di storia patria*, Genua, VI, 1868; VII, 1869; M. MALOWIST, *Kaffa, kolonia genuenska na Krymie i problem wschodni w latach 1453-1475* (Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, II), Varșovia, 1947 (Cf. recenzia din *Revue des études byzantines*, VI, 1948, 1).

N. IORGA, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899; A. DECEI, *Tratatul de pace - sulhnâme - încheiat între sultanul Mehmed II și Ștefan cel Mare la 1479*, în *Revista istorică română*, XV,

1945; E.S. ZEVAKIN și N.A. PENCKO, *Eseu asupra istoriei coloniilor genoveze de pe litoralul Caucazului Apusean din secolele XIII-XV* (în rusă), în *Istoriceskie zapiski*, 3, 1938; CH. VERLINDEN, *Esclaves du Sud-Est et de l'Est européen en Espagne à la fin du Moyen Âge*, în *Revue historique du Sud-Est Européen*, XIX, 1942, 2.

Note

¹ Șt. Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „întemeietorul” pînă la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 59 și urm.; S. Iosipescu, *Invazii otomane în ținuturile carpato-dunăreano-pontice (sec. XIV-XVI)*, în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 13, 1980, p. 169 și urm.; F. Szazály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare before the battle of Mohács (1365-1526)*, în *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXIII, 1979, 1, p. 17 și urm.; M. Guboglu, *Osmanlılarla Romen Ülkeleri Arasin daki İlk Devir İlişkileri (1368-1456) Hakkında Belirtmeler ve Dogrultmalar*, în IX. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 21-25 Eylül 1981, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara, 1988, p. 837-838; T. Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, 1991, p. 101 și urm.; M. Maxim, *Țările Române și înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu*, București, 1993, p. 223 și urm.

² Dom Pedro era fiul regelui Joao I (1385-1433). Cf. N. Iorga, *Un prinț portughez cruciat în Țara Românească a secolului al XV-lea*, în *AARMSI*, Ser. III, V, 1926, p. 333-337.

³ Potrivit izvoarelor puse în valoare în ultimele decenii, interesul turcilor pentru dotarea cu o flotă maritimă datează dintr-o perioadă anterioară celei pe care o indică Gheorghe Brătianu. Preocupări în acest sens a avut încă sultanul Orhan, în vremea domniei căruia nouă vase otomane sprijină escadra genoveză în conflictul cu venețienii din anul 1352. Încă înainte de Mahomed (Mehmed) I, predecesorul său, Baiazid (Bayezid) I (1389-1402), organizează la Gallipoli o bază pentru navele turcești. Cf. N. Beldiceanu, *En marge d'un livre sur la mer Noire*, în *Revue des études islamiques*, XXXIX, 1971, p. 390. Otomanii reit erau inițiative asumate încă de la sfârșitul secolului al XI-lea pe litoralul vest-anatolian de predecesorii lor selgiucizi, prin emirul Tzakas (Ceaka). Cf. Anne Commene, *Alexiade*, II, ed. B. Leib, Paris, 1943, p. 110-116.

⁴ „Prima jumătate a veacului XV, adică de la oprirea expansiunii turcești prin luptele cu Timur Lenk pînă la reluarea și desăvîrsirea cuceririi turcești în Marea Neagră în al treilea pătrar al veacului XV”, este considerată de Gheorghe Brătianu drept „o perioadă extrem de încurcată” (*CMN*, p. 578). N.

⁵ Iorga, *Un viaggio da Venezia alia Tana, Veneția*, 1896.

⁶ R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-khan, Tamerlan*, Paris, 1939, p. 549-550.

⁷ *Ibidem*, p. 550. Pentru accentuarea tendințelor de dezmembrare a Hoardei de Aur în al doilea sfert al secolului al XV-lea, cf. B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502*, ed. a 2-a, Wiesbaden, 1965, p. 160 și urm.; B.D. Grecov și A.I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953, p. 379 și urm.; M.G. Safargaliev, *Pacnad 3o., nomou Opdoi*, Saransk, 1960, p. 201 și urm.; P.H. Silfen, *The Influence of the Mongols on Russia. A Dimensional History*, Hicksville, New York, 1974, p. 26-35.

⁸ A.A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass., 1936, p. 182 și urm.

⁹ O. Lampsides (*Byzantinische Zeitschrift*, 65, 1972, p. 440) presupune că titlul de sebastos reprezintă o dăinuire din perioada dominației Trapezuntului bizantin.

¹⁰ Descrierea reședinței seniorilor din Theodoro sau Mangup urmează în linii generale pe aceea făcută în articolul *Notes sur un voyage en Crimée*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 180-181, scris imediat după întoarcerea din călătoria de studii întreprinsă în centrele medievale din Crimeea în anul 1942.

¹¹ V. Vasiliu, *Sur la seigneurie de „Théodoro” en Crimée au XVe siècle, à l'occasion d'un nouveau document*, în *Melanges de l'École Roumaine en France*, 1929, 2, p. 299-336; N. Bănescu, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, în *Byzantinische Zeitschrift*, XXXV, 1935, p. 20-37; A. A. Vasiliev, *op. cit.*, p. 192 și urm.; A. L. Jakobson, *Крым в средние века*, Moscova, 1973, p. 128-133.

¹² În anul 1435, după ce câteva vase venețiene au ancorat la Maurocastron (Moncastro), senatul a decis crearea în portul de la limanul Nistrului a unui comtoar și numirea unui viceconsul, inițiativă pusă în practică în 1436. Primul titular al acestui post a fost Francesco Diedo (Franciscus Duodo). Cf. N. Bănescu, *Maurocastrum-Mo(n)castro-Cetatea Albă*, în *AARMSI*, ser. III, XXII, 1939-1940, p. 167-168 și 174-175; M. Nystazopoulou-Pelekidis, *Venise et la mer Noire du XIe au XVe siècle*, în *Θεσσαρισμάτα*, 7, 1970, p. 42; Ș. Papacostea, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Âge*, în *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, Firenze, 1973, p. 601-602; E. Thiriet, *Les Vénitiens en mer Noire. Organisation et trafics (XIIIe-XVe siècles)*, în *Αρχαίον Πόντου*, 35, 1979, p. 51-52. Data de 1436 pentru instalarea viceconsulului venețian la Moncastro este indicată și de G.I. Brătianu în *Vicina*, II, *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des «Miscellanies» de M. J. Bromberg*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 1, p. 161.

¹³ V. Vasiliu, *op. cit.*, p. 335-336.

¹⁴ Episodul cu iz anecdotic despre „prăjiturile otrăvite” promise de bailul de la Constantinopol prințului Alexios este discutat ceva mai detaliat de Gh.I. Brătianu în cursul universitar privind istoria arealului pontic. „Nu sunt cu totul de acord - precizează el - cu autoarea studiului [Virginia Vasiliu, devenită Sacerdoțeanu; cf. nota 11], care socotește în

prima versiune a lucrării ei că nu poate fi vorba de o intențiune atât de neagră, pentru că bailul adaugă că o consideră că le vrea pentru necredincioși. Relațiunile stăpînului din Mangup cu necredincioșii tătari erau foarte bune și nu avea motiv să le trimită asemenea „dulcețuri” cu astfel de scop. Totuși, s-ar putea interpreta și altfel: s-ar putea să fie o ipocrizie a corespondentului seniorului și înțelesul să fie cam acesta: nu de bună voie fac asemenea lucruri, dar cred, presupun, consider că le-ați voit pentru necredincioși! - și pentru necredincioși orice mijloc este bun. De altfel, în aceeași vreme, în documentele venețiene este o asemenea urmă de prăjitură otrăvită destinată lui Mahomed II. Era o metodă obișnuită în vremea Renașterii italiene, conformă cu moravurile timpului. S-ar putea întâmpla ca seniorul să le fi cerut nu pentru necredincioși, ci pentru creștini, și totuși să-i fie trimise din interese politice, însă sub pretextul că sunt pentru necredincioși. Este însă de notat faptul, trecînd asupra acestui episod mai mult sau mai puțin digestibil, că seniorii de acolo aveau o foarte exactă vedere politică a împrejurărilor generale și că știau că, fiind în rivalitate cu coloniile genoveze, sprijinul lor firesc, cu sau fără otravă, trebuia să fie la Veneția. Asupra originilor acestei stăpîniri iarăși este o discuție care nu s-a sfîrșit. S-ar putea întâmpla să fie o legătură între această stăpînire din veacul XV și un sevast grec, care apare într-un sinaxar al veacului XIII ca stăpînul unui teritoriu care coincide în bună parte cu cel de la Mangup. Este o legătură între el și senioria veacului XV? Ipoteza rămîne deschisă. Fapt este însă că acești seniori erau înrudiți cu ambele familii domnitoare bizantine din această vreme: și cu Paleologii din Constantinopol și cu domnii din Trapezunt. De asemenea, legături de rudenie au legat la un moment dat pe Ștefan cel Mare cu Comnenii depărtați din Trapezunt prin mijlocirea senioriei din Mangup” (CMN, p. 597-598).

¹⁵ În anul 1444 venețienii obțin dreptul de a-și crea un consulat la Caffa, organism în fruntea căruia este numit Andrea della Caile. Cf. M. Nystazopoulou-Pelekidis, *op. cit.*, p. 41.

¹⁶ G. Astuti, *Le colonie genovesi del Mar Nero e i loro ordinamenti giuridici*, în Colocviul româno-italian „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII-XIV”, București 27-28 martie 1975, coord. Șt. Pascu, București, 1977, p. 102 și urm.; E. Basso, *Genova: un impero sul mare*, Cagliari, 1994, p. 116 și urm. La mijlocul secolului al XV-lea, consulul de la Caffa era desemnat anual, beneficiind pentru o legislatură de un salariu de 500 (600 din 1457) „sommî”, spre deosebire de ceilalți consuli genovezi din centrele pontice, aleși pentru doi-cinci ani și remunerați cu sume variind de la 60 la 180 „sommî” anual. Cf. J. Heers, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, Paris, 1961, p. 142.

¹⁷ Vladislav III Jagello (1434-1444).

¹⁸ C. Mureșan, *Ioan de Hunedoara și vremea sa*, București, 1957, p. 62-66; D. Prodan, *500 de ani de la moartea lui Iancu de Hunedoara*, în *Studii și cercetări de istorie*, VIII, 1957, 1-4, p. 12-13; P. Abrudan, *Date noi cu privire la bătălia din 22 martie 1442 dintre oștile lui Iancu de Hunedoara și Meziid-bei*, în *RIS*, 32, 1979, 2, p. 319-324.

¹⁹ Fr. Pall, *Autour de la croisade de Vama: la question de la paix de Szeged et de sa rupture (1444)*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique*, XXII, 1941, 2, p. 144-158. Cf. și G.I. Brătianu, *Autour des Croisades au XVe siècle: En marge de l' Empire du Levant de M. Rene Grousset*, în *Revue des études roumaines*, V-VI, 1960, p. 11-15.

²⁰ Pentru preliminariile campaniei antiotomane din 1444 și lupta de la Varna, cf. Fr. Pall, *Un moment décisif de l' histoire du sud-est européen: la croisade de Varna (1444)*, în *Balkanica*, VII, 1944, p. 102-121; idem, *Le condizioni e gli echi internazionali della lotta antiottomana del 1442-1443 condotta da Giovanni di Hunedoara*, în *RESEE*, III, 1965, 3-4, p. 433-463; C. Mureșan, *op.cit.*, p. 82-99; A. Decei, *Istoria Imperiului otoman pînă la 1656*, București, 1978, p. 90-94; M.P. Guboglu, *Români în bătălia de la Varna (10 nov. 1444) după izvoare turco-islamice și europene*, în *Revista arhivelor*, an LXII, XLVII, 1985, 3, p. 265-278; A. Hohlweg, *Kaiser Johannes VIII. Palaiologos und der Kreuzzug des Jahres 1444*, în *Byzantinische Zeitschrift*, 73, 1980, 1, p. 14-24; Kr. Kolarov, în *Българско средновековие. Българо-съве/нски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев*, Sofia, 1980, p. 105-112; J. Held, *Hunyadi's Long Campaign and the Battle of Varna 1443-1444*, în *Ungarn- Jahrbuch*, 16, 1988, p. 10-27; M. Chasin, *The Crusade of Varna*, în *A History of the Crusades*, general ed. K. M. Setton, VI, ed. H.W. Hazard și N.P. Zacour, Madison, Wisconsin, 1989, p. 276-310; Ș. Papacostea, *Gênes, Venise et la croisade de Varna*, în *Balkanica Posnaniensis. Acta et studia*, VIII, 1997, p. 27-37; E. Denize, *La croisade de Varna et les relations entre Iancu de Hunedoara et Alphonse V d'Aragon, roi de Naples. Realité et idéologie?* în *Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito*, ed. Z. Petre și S. Brezeanu, București, 1996, p. 116-126.

²¹ Fr. Pall, *Stăpînirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chilie și problema ajutorării Bizanțului*, în *RIS*, XVIII, 1965, 3, p. 619-638. Implantarea garnizoanei ungrești la Chilia a avut loc în anul 1448. Potrivit părerii lui Șt. Andreescu (*Une ville disputée: Kilia pendant la première moitié du XVe siècle*, în *RRH*, XXIV, 1985, 3, p. 217-222), cetatea s-ar fi aflat în stăpînirea Țării Românești din 1439 pînă în jurul anului 1446, cînd ar fi fost reluată de moldoveni pînă în 1448. După o tentativă eșuată în 1462, Ștefan cel Mare o recucerește în anul 1465.

²² N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, Gotha, II, 1909. Cf. și F. Babinger, *Mehmed der Eroberer and seine Zeit. Weltentstürmer einer Zeitenwende*, München, 1953.

²³ R. Grousset, *L'empire du Levant, histoire de la question d'Orient*, Paris, 1946.

²⁴ *Le cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople*, Athena, 1953 ; F. Babinger, *op. cit.*, p. 88 și urm.; G. Walter, *La ruine de Byzance, 1204-1453*, Paris, 1958, p. 311 și urm.; S. Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge, 1965 (publicată și în traducere românească: *Căderea Constantinopolului 1453*, ed. Al. Elian, București, 1971); H. Turková, *La prise de Constantinople d' après le Seyahatname d' Evliya Celebi*, în *Byzantinoslavica*, XXX,

1969, 1, p. 47 și urm.; D. M. Nicol, *The last centuries of Byzantium, 1261-1453*, ed. a 2-a, Cambridge, 1993, p. 377-393; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, 1997, p. 797-803.

²⁵ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, p. 113-114.

²⁶ În legătură cu localul mării companii particulare genoveze, Gheorghe Brătianu consemna că drept „omagiul adus acestei asociațiuni, care a avut un atât de mare rol în istoria Genovei la sfârșitul evului mediu, conferința economică întrunită la Genova în 1922, la care ca foarte modest spectator am putut să asist, și-a ținut ședințele în localul acestei Cassa di San Giorgio” (CMN, p. 602-603).

²⁷ Pentru Banco di San Giorgio și sistemul său organizatoric, cf. J. Heers, *op. cit.*, p. 97-192.

²⁸ M. Malowist, *Kaffa, kolonia genuenska na Krymie i problem wschodni w latach 1453-1475*, Varșovia, 1947. G. I. Brătianu a recenzat această lucrare în *Revue des études byzantines*, VI, 1948, p. 128-131.

²⁹ N. Iorga, *Studii istorice...*, p. 115.

³⁰ Ș. Papacostea, *La Moldavie - État tributaire de l' Empire Ottoman au XVe siècle: le cadre international des rapports établis en 1455-1456*, în *RRH*, XIII, 1974, 3, p. 454-457; L. Șimanschi, «Închinarea» de la Vaslui (5<iunie>1456), în *AIAX*, XVIII, 1981, p. 613-637.

³¹ C. Mureșan, *op. cit.*, p. 178-194; idem, în *Istoria României*, II, București, 1962, p. 444-446 ; A. Decei, *op. cit.*, p. 109-110.

³² F. Babinger, *La date de la prise de Trebizonde par les Turcs*, în *Revue des études byzantines*, VII, 1950, p. 205 și urm.

³³ J. Heers, *op. cit.*, p. 97 și urm.

³⁴ Ch. Verlinden, *Esclaves du Sud-Est et de l' Est européen en Espagne orientale à la fin du Moyen Âge*, în *RHSEE*, XIX, 1942, 2, p. 371-403. Pentru comerțul cu sclavi practicat de genovezi și venețieni în Mediterana Orientală și Marea Neagră, cf. R. Delort, *Quelques précisions sur le commerce des esclaves à Gênes vers la fin du XIVe siècle*, în *Melanges d' archeologie et d' histoire*, LXXVII, 1966, 1, p. 215-250; M. Balard, *Remarques sur les esclavages à Gênes dans la seconde moitié du XIIIe siècle*, în *ibidem*, LXXX, 1968, 2, p. 627-680; idem, *La Romanie génoise (XIIe - debut du XVe siècle)*, II, Roma, 1978, p. 785-832; Ch. Verlinden, *Venezia e il commercio degli schiavi provenienti dalla coste orientali del Mediterraneo*, în *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, I, 2, ed. A. Pertusi, Firenze, 1973, p. 911-929; idem, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, Italie, colonies italiennes du Levant, Levant latin, Empire byzantin, Gent, 1977, p. 427-963. Asupra sclavilor de origine românească vînduți în piețele mediteraneene, cf. A. Pippidi, *Contribuții la studiul legilor războiului în evul mediu*, București, 1974, p. 248-250; Ch. Verlinden, *L' esclavage dans l' Europe...*, p. 471, 648-650, 740 și 779.

³⁵ Gheorghe Brătianu se referă la studiul lui E. S. Zevakin, N. A. Pencko, *Очерки по истории генуэвских колоний на западном Кавказе в XIII-XV вв.*, în *Исторические записки*, 3, 1938, p. 72-129. Cei doi istorici și-au exprimat aprecierea pentru lucrările sale, fapt care a avut darul să-l flateze. Cf. G.I. Brătianu, *Chronique soviétique*, în *RHSEE*, XVIII, 1941, p. 245.

³⁶ E. S. Zevakin, N.A. Pencko, *Из истории социальных отношений в генуэзских колониях в Северном Иричерноморье в XV в.*, în *Исторические записки*, 7, 1940, p. 21 și urm.

³⁷ N. Iorga, *Actul lui Mahomed al II-lea pentru negustorii din Cetatea Albă, 1456*, în *Revista istorică*, X, 1924, 4-6, p. 105. Cf. și M. A. Mehmet, *Din raporturile Moldovei cu Imperiul otoman în a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în *RIS*, XII, 1960, 5, p. 165 și urm.

³⁸ N. Bănescu, *Maurocastrum...*, p. 175-176 (care, spre deosebire de Gh. I. Brătianu, vedea în „dominus Maurocastri” nu pe domnul Moldovei, ci pe pîrcălabul cetății).

³⁹ A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la Signoria dell' ufficio di S. Giorgio*, I (*Atti della Società Ligure di storia patria*, VI), Genua, 1868, p. 189-190, 307-309, 355-357 și 365-366; N. Iorga, *Studii istorice...*, p. 116-118; P. Nicorescu, *Monede moldovenesti bătute la Cetatea Albă*, în *Cercetări istorice*, XVII, 1943, p. 79-81 și 86-88; E. Basso, *op. cit.*, p. 139-141; Șt. Andreescu, *Politica pontică a Moldovei: Ștefan cel Mare și castelul „Illice”*, în *Revista istorică*, SN, VII, 1996, 7-8, p. 511-520.

⁴⁰ M. Malowist, *op.cit.*, p. 175-177. Cf. și Ș. Papacostea, *La Moldavie État tributaire...*, p. 458; idem, *Caffa et la Moldavie face à l' expansion ottomane (1453-1484)*, în *Colocviul româno-italian...*, p. 136-137.

⁴¹ F. Babinger, *Mehmed der Eroberer...*, p. 161 și urm.; W.H. McNeill, *Venice. The Hinge of Europe, 1081-1797*, Chicago-Londra, 1974, p. 86-87; A. Decei, *op. cit.*, p. 110-114.

⁴² F. Babinger, *Mehmed der Eroberer...*, p. 215-223 ; N. Stoicescu, *Vlad Țepeș*, București, 1976; Șt. Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula). Între legendă și adevăr istoric*, București, 1976, p. 91-123; C. A. Stoide, *Luptele lui Vlad Țepeș cu turcii (1461-1462)*, în *AIAX*, XV, 1978, p. 15-38; R. Șt. Ciobanu, *Pe urmele lui Vlad Țepeș*, București, 1979, p. 179-225.

⁴³ B. Cămpina, M. Berza, în *Istoria României*, II, București, 1962, p. 493-496; Al. V. Boldur, *Ștefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457-1504). Studiu de istorie socială și politică*, Madrid, 1970, p. 178-181.

⁴⁴ Cf. nota 41.

⁴⁵ F. Babinger, *Mehmed der Eroberer...*, p. 326 și urm.; M. A. Halevy, *Les guerres d' Etienne le Grand et de Uzun-Hassan contre Mahomet II, d' après la „Chronique de la Turquie” du candiote Elie Capsali (1523)*, în *Studia et acta orientalia*, I, 1958, p. 189-198; A. Decei, *Din trecutul comun româno-iranian*, în idem, *Relații româno-orientale*,

București, 1978, p. 163-167; E. Werner, *Ein Geburt einer Grossmacht. Die Osmanen (1300-1481)*, ed. a 4-a, Viena-Köln-Graz, 1985, p. 341 și urm.

⁴⁶ Gh. I. Brătianu a dedicat expediției ungurești încheiate prin lupta de la Baia din anul 1467 unul din primele sale articole, publicat când era încă student: *Lupta de la Baia (după izvoare ungurești)*, în *Revista istorică*, V, 1919, 11-12, p. 216-224.

⁴⁷ Despre *politica pontică* a marelui domn, în *CMN*, p. 607-608, se fac următoarele considerații:

„Ștefan cel Mare a avut o politică pontică, o politică a Mării Negre. Lucrul a fost relevat de istoricii noștri; găsiți pasagi și în *Istoria lui Ștefan cel Mare* a lui Iorga și în alte lucrări. Eu cred că această latură a avut un rost foarte important în politica voievodului moldovean în epoca pe care, într-o altă teză recentă de doctorat, dl. E. Turdeanu o numea, cu drept cuvânt, ca o perioadă de cruciadă. Să nu uităm că Ștefan Vodă a luat în căsătorie pe Maria de Mangup, care, soră cu stăpînitorii de la Mangup, soră cu Isaac și Alexandru, era deci înrudită prin ei cu domni din Trapezunt; iar soția lui Uzun Hasan, Despina, era din neamul Comnenilor din Trapezunt. Ea îndemna pe soțul ei să meargă în ajutorul creștinilor. Iată cum, peste Crimeea, se încheagă o legătură între Moldova, stăpînirea de la Mangup, Comnenii din Trapezunt și Persia. Iată sistemul politic în care lupta Ștefan cel Mare în timpul războaielor cu turcii, în timpul marilor bătălii de la Vaslui și Valea Albă.

Dar mai mult decît atît, participarea aceasta în luptele din Crimeea a fost efectivă. La un moment dat, constatînd că stăpînitorul Mangupului nu este integrat în politica lui și nu urmează destul de bine liniile pe cari ar voi să le imprime, el a trimis pe fratele doamnei, Alexandru, care ucizînd pe fratele celălalt care stăpînea în Crimeea, a luat el stăpînirea Mangupului și a fost însoțit acolo de un contingent moldovenesc. Printre ultimii apărători ai Mangupului împotriva turcilor au fost 300 ostași moldoveni” [...]

⁴⁸ Pentru războaiele Moldovei cu Imperiul otoman purtate în vremea lui Ștefan cel Mare, cf. F. Babinger, *Mehmed der Eroberer...*, p. 368-370, 383-384; B. Cămpina, M. Berza, în *Istoria României*, II, 1962, p. 503-530; Al. V. Boldur, *op. cit.*, p. 202-222; M. Neagoe, *Ștefan cel Mare*, București, 1970, p. 106 și urm.; Ș. Papacostea, *Politica externă a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare: puncte de reper*, în *RIS*, 28, 1975, 1, p. 21-26; idem, *Stephan der Grosse, Fürst der Moldau 1457-1504*, București, 1975, p. 34-50; Șt. Olteanu, *Lupta de la Valea Albă (1476)*, București, 1976; *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476*, București, 1977; N. Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași, 1982, p. 89-219; D. Ciurea, *Ștefan cel Mare - marele european*, în *AIAX*, XIX, 1982, p. 177-181; M. Dogaru, I. Cupșa, în *Istoria militară a poporului român*, II, București, 1986, p. 307-341. Despre politica Moldovei în vremea domniei lui Ștefan cel Mare, Gh. I. Brătianu făcea, într-un articol de popularizare publicat în 1937, următoarele observații: „Atunci, ca și astăzi, stăpîneau în politica unei țări, preocupată de menținerea unui echilibru de forțe, care să-i asigure independența și hotarele, două tendințe ce își impuneau pe rînd directivele: *dependința* de un sistem, cu toate consecințele sale politice și militare, sau *realismul* care găsește fiecărui caz și fiecărui moment soluția indicată de împrejurări [...] Ideea stăpînitoare a politicii lui Ștefan cel Mare (la un moment dat - n.n.) e de-a obține cu orice preț ajutorul statelor creștine, de aproape sau de departe [...] Iar Ștefan Vodă se întoarce, în ultima perioadă a lungii și frămîntatei sale stăpîniri, la politica de echilibru pe care o urmărea la începutul ei”. Cf. *Securitate colectivă și echilibru regional în politica lui Ștefan cel Mare*, în *Mișcarea*, XXVIII, 1789, 26.5.1937, p. 1 (Retipărit - nesemnat - în *Mișcarea Mehedințului*, II, 10, 1.6.1937, p. 1). Referiri succinte la raporturile lui Ștefan cel Mare cu turcii se găsesc și în conferința rostită de Gh. I. Brătianu la Radio, la 19 mai 1934. Cf. *Din legăturile noastre cu turcii*, în *Mișcarea*, XXVII, 996, 24.5.1934, p. 1-2.

⁴⁹ M. A. Mehmed, *La politique ottomane à l'égard de la Moldavie et du Khanat de Crimée vers la fin du règne du sultan Mehmed II „le Conquerant”*, în *RRH*, XIII, 1974, 3, p. 521-526; M. Cazacu și K. Kevonian, *La chute de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents*, în *Cahiers du monde russe et soviétique*, XVII, 1976, 4, p. 495-538; A. Decei, *Istoria Imperiului otoman...*, p. 120-121.

⁵⁰ G. I. Brătianu, *Notes sur les Génois en Moldavie au XVe siècle*, în *R IR*, III, 1933, p. 156-158 (inserat și în idem, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, p. 125-126). Cf. și Șt. Andreescu, *Cu privire la ultima fază a raporturilor dintre Moldova și Genova*, în *AIAX*, XIX, 1982, p. 201-218 (studiu publicat în traducere în *RRH*, XXI, 1982, 2, p. 257-282: *Autour de la dernière phase des rapports entre la Moldavie et Gênes*).

⁵¹ Relatarea datează de la 8 mai 1478 și a fost făcută de emisarul Moldovei, Ioan Țamblac, unchiul domnului. Cf. I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 342-351; N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ed. a 3-a, Vălenii de Munte, 1931, p. 169-173. Cf. și nota 28 de la *Introducere*.

⁵² Originalul slavon și traducerea românească a pisaniei în *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 139 și 143.

⁵³ N. Iorga, *Scrisori...*, 1931, p. 172-173. Cf. și I. Bogdan, *op.cit.*, p. 350. Pentru misiunea de apărătoare a lumii creștine europene împotriva ofensivei otomane asumată de Moldova în vremea domniei lui Ștefan cel Mare și nu numai atunci, cf. și Gh. I. Brătianu, *Sensul istoriei naționale*, în *Revista Fundațiilor Regale*, IX, 1942, 5, p. 304; idem, *Moldova*, în *Cuvinte către români. Zece conferințe și prelegeri*, București, 1942, p. 174-176; idem, *Originile și formarea unității românești. Prelegeri ținute la Școala Superioară de Război*, București, 1942, p. 64-68; idem, *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943, p. 138-144; idem, *Problema trecutului românesc*, București, 1943, p. 18-19; idem, *Autour des croisades...*, p. 19-20.

⁵⁴ A. Decei, *Tratatul de pace - sulhnâme - încheiat între sultanul Mehmed II și Ștefan cel Mare la 1479*, în *RIR*,

XV, 1945, 4, p. 465-494 (studiu inclus și în idem, *Relații româno-orientale*, București, 1978, p. 118-139). Cf. și Șt. S. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii”*. Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane, în *AIAX*, XVII, 1980, p. 639-650; M. Maxim, *Din istoria relațiilor româno-otomane - „Capitulațiile”*, în *Anale de istorie*, XXVIII, 1982, 6, p. 43-44; idem, *Țările Române...*, p. 54 și urm. (unde „cartea de legământ” = 'ahdnâme a lui Mahomed II către Moldova este atribuită cu probabilitate anului 1480). Respectiva 'ahdnâme a fost precedată de un tratat de pace între cei doi beligeranți, datat în 1486. Cf. N. Pienaru, *Tratatul de pace moldo-otoman (1486)*, în *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1998, p. 264-303.

⁵⁵ Chiar dacă nu s-a angajat în operațiuni militare de anvergură celor coordonate de Mahomed (Mehmed) II (1451-1481), războaiele cu venețienii și expedițiile în bazinul pontic reflectă, după opinia lui N. Beldiceanu (*En marge d'un livre...*, p. 391), o imagine mai puțin pacifistă a lui Baiazid (Bayezid) II (1481-1512).

⁵⁶ G.I. Brătianu, *La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane*, în *Byzantion*, V, 1929-1930, 1, p. 102-107 (pasaj inserat și în idem, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, p. 168-172 și 176-177).

⁵⁷ În legătură cu cucerirea Chilei și Cetății Albe de armatele turcești, sprijinite de cele ale tătarilor, precum și cu consecințele imediate ale acestui eveniment, cf. N. Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et chronologie*, în *Revue des études roumaines*, V-VI, 1960, p. 67-77 (studiul este dedicat memoriei lui Gh.I. Brătianu, fostul profesor al autorului); idem, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II*, în *Südost-Forschungen*, XXIII, 1964, p. 36-90; idem, *Kilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans*, în *Revue des études islamiques*, XXXVI, 1968, 2, p. 215 și urm.; N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 202-219; N. Beldiceanu, J.-L. Bacque-Grammont și M. Cazacu, *Recherches sur les Ottomans et la Moldavie ponto-danubienne entre 1484 et 1520*, în *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XLV, 1982, 1, p. 48 și urm.; H. Inalcik, *The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600*, în *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. H. Inalcik și D. Quataert, Cambridge, 1994, p. 290-293.

⁵⁸ Pasajele citate fac parte din scrisoarea lui Baiazid II adresată raguzanilor în august 1484, pentru care am preluat traducerea din N. Iorga, *Studii istorice...*, p. 158. În textul lui G. I. Brătianu (*MN*, p. 326) era enumerată în mod eronat „Țara Românească” în loc de „Rusia”, inadvertență care nu apare însă în alte lucrări ale sale (*Origines et formation...*, p. 142; *Rumänische Einheit*, București, 1944, p. 156), unde se reproduc citatele din scrisoarea sultanului.

⁵⁹ N. Iorga, *Studii istorice...*, p. 153.

⁶⁰ Așa cum s-a remarcat, din această formulare (care amintește de ideile exprimate în *Études byzantines...*, p. 170) s-ar deduce concluzia că, prin ocuparea sau subordonarea tuturor regiunilor limitrofe Mării Negre de către turci, apusenii ar fi fost complet eliminați din zonă, ceea ce nu este exact. Unele izvoare le relevă prezența, este adevărat, puțin numeroasă, la sfârșitul secolului al XV-lea și în secolul următor, în câteva dintre centrele pontice: Brusa, Cetatea Albă, Caffa, Trapezunt. Cf. N. Beldiceanu, *En marge d'un livre...*, p. 391-393. Pentru infiltrările negustorilor raguzani, genovezi, venețieni și florentini în Marea Neagră în secolul al XVI-lea, cf. și F. Braudel, *Méditerranée și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, I, trad. M. Gheorghe, București, 1985, p. 204-205 și 246; M. Berindei și G. Veinstein, *La Tana-Azaq de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIIIe - milieu XVIe siècle)*, în *Turcica*, VIII, 1976, 2, p. 144 și urm.; I. D. Spisarevska, *Le port bulgare de Varna et le commerce avec les républiques maritimes d'Italie dans la seconde moitié du XVIe siècle*, în *Le pouvoir central et les villes en Europe de l'Est et du Sud-Est du XVe siècle aux débuts de la révolution industrielle. Les villes portuaires*, Sofia, 1985, p. 181-190; M. Berindei, *Les Vénitiens en mer Noire. XVIe-XVIIe siècles. Nouveaux documents*, în *Cahiers du monde russe et soviétiques*, XXX, 1989, 3-4, p. 207-224; Șt. Andreescu, *Giovanni Antonio Spinola et les survivances génoises en Crimée au XVIe siècle*, în *Coloniser au Moyen Âge*, ed. M. Balard și A. Ducellier, Paris, 1995, p. 386-394.

⁶¹ Citatul este din F. Grenard, *Gengis-Khan*, Paris, 1935, p. 202.

⁶² Cf. nota 56.

⁶³ Gheorghe Brătianu se referă la vechea reședință a sultanilor - Topkapı - din Istanbul, pe care a avut ocazia să o viziteze. Cf. *CMN*, p. 612. Este posibil ca vizitarea palatului să fi fost întreprinsă în timpul călătoriei făcute la Istanbul în iulie 1933, care i-a sugerat ideea întemeierii unui institut românesc de istorie și arheologie în metropola de la Bosfor. Cf. *Pentru un Institut român de cercetări istorice și arheologice la Constantinopol*, în *RIR*, III, 1933, 2-3, p. 317-323 (apărut și în traducere franceză în *Études byzantines...*, p. 275-279).

⁶⁴ Consemnarea versurilor persane, a căror rostire este atribuită de tradiție lui Mehmed II, a fost făcută, între alții, și de Dimitrie Cantemir în *Istoria Imperiului otoman. Creșterea și scăderea lui*, I, trad. Ios. Hodosiu, București, 1876, p. 141. Cf. și F. Babinger, *Mehmed der Eroberer...*, p. 104.

⁶⁵ Această frază și cea precedentă, cuprinzând versurile citate de sultan, corespunde în mare parte cu un pasaj din G.I. Brătianu, *op. cit.*, în *Byzantion*, V, 1929-1930, p. 107 (inclus și în *Études byzantines...*, p. 177).